Keel ja Kirjandus

11
2026

KAI KARELL-NARRUSK
Hando Runneli kordused

EVE RANDVERE
Aeg, ruum ja toimijad „Tähemõrsja" laulus

MARIT ALAS
Vergi poolsaare kohanimede säilimine ja muutumine

LEMBIT VABA
***sääm käsi* – see parem**

EPP ANNUS, MARIN LAAK, ENEKEN LAANES
Eestile on vaja uut kirjanduslugu

KOLLEEGIUM
Epp Annus, Rogier Blokland, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Mart Kuldkepp, Johanna Laakso, Margit Langemets, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS
Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Johanna Kiik**, johanna.kiik@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värv**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse
aadress: **Harju 1, 10146 Tallinn**
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **https://tellimine.ee**
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **https://sirvi.eu**

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography".

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Trükikoda Aktaprint OÜ. Kukermiidi 10, 11216 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeed tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXIX AASTAKÄIK

11
2026

SISUKORD

ARTIKLID

KAI KARELL-NARRUSK. **Aegamisi armastatud Eesti. Kordus ja tähendusväljad Hando Runneli luuletsüklis „Ilus maa"** 979

EVE RANDVERE. **„Tähemõrsja" toimijaist ja (aeg)ruumist. Elu hoidva keskme poole** 994

MARIT ALAS. **Vergi poolsaare kohanimede säilimine ja muutumine** 1014

SÕNA

LEMBIT VABA. ***sääm käsi* – see parem** 1039

PÄEVATEEMA

EPP ANNUS, MARIN LAAK, ENEKEN LAANES. **Eesti uus kirjanduslugu** 1043

RAAMATUID

MÄRTEN RATTASEPP. **Sume sumbumine eskapismimerre** 1048

ELLE-MARI TALIVEE. **„öö loojudeski istub Su syles mytsiga hiir ja räägib muinasjuttu"** 1052

BERK VAHER. **Nukker gootika** 1055

TAISTO RAUDALAINEN. **Idealistide kokkujooks. Väitekiri Ingerimaa soomestajaist** 1058

RINGVAADE

TOOMAS HAUG. **Arno Oja meenutades (1. XI 1950 – 25. V 2026)** 1065

Lühikroonika 1067

Kaitstud doktoritööd 1070

CONTENTS

ARTICLES

KAI KARELL-NARRUSK. **Repetition and semantic fields in Hando Runnel's poetry cycle "Beautiful Land"** 979

EVE RANDVERE. **On the actants and chronotope of "The Star Bride": Toward the life-maintaining core** 994

MARIT ALAS. **The persistence and change of place names on the Vergi Peninsula** 1014

WORDS

LEMBIT VABA. ***sääm käsi* – the right hand** 1039

FOCUS

EPP ANNUS, MARIN LAAK, ENEKEN LAANES. **A new literary history of Estonia** 1043

BOOKS

MÄRTEN RATTASEPP. **A soft sinking into a sea of escapism** (Mehis Heinsaar. Eesti keelde sukelduja. Jutte ja novelle 2011–2025. Tallinn: Menu) 1048

ELLE-MARI TALIVEE. **"even as night falls, a mouse in a hat sits in your lap, telling a fairy tale"** (Lauri Sommer. Sugupuu. Tallinn: Menu) 1052

BERK VAHER. **Melancholy Gothic** (Janek Kraavi. Post. Esseesid nüüdiskultuurist. (Studia litteraria Estonica 27.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus) 1055

TAISTO RAUDALAINEN. **A convergence of idealists: A thesis on the Finnishizers of Ingria** (Jesse Hirvelä. Inkerin punaiset suomalaistajat. Suomalaiset kommunistit bolševikkien kansallisuuspolitiikan kohteina ja toteuttajina Leningradin alueella 1918–1938. Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura) 1058

REVIEW

TOOMAS HAUG. **Remembering Arno Oja (1. XI 1950 – 25. V 2026)** 1065

Short chronicles 1067

Defended doctoral theses 1070

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

HTM = Haridus- ja Teadusministeerium; **EKI** = Eesti Keele Instituut; l = **leht**; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool.

KEELED:

ingl = inglise; **sks** = saksa; **sm** = soome; **vn** = vene.

https://doi.org/10.54013/kk827a1

Aegamisi armastatud Eesti

Kordus ja tähendusväljad Hando Runneli luuletsüklis „Ilus maa"

KAI KARELL-NARRUSK

Hando Runneli luulekeelt on peetud idiomaatiliseks ehk eesti keelele eriomaseks (nt Muru 1987; Mikiver 1983). Karl Muru (1987: 20) sõnul ühinevad tema luules madalate ja kõrgete stiilikihtide sõnavara, arhailise varjundiga sõnaseosed ja kaasaegne keelekasutus. Loetledes Runneli poeetilisi võtteid, jõuab Muru (1987: 21) tõdemuseni, et Runnel on „äärmiselt erinevate võimaluste koondaja originaalseks luulesüsteemiks". Runneli poeetika üks silmatorkavamaid jooni on tihe kordusvõttestik, mis avaldub alg- ja lõppriimis ning arvukates sõna- ja mõttekordustes. Artikli eesmärk on uurida, kuidas toimivad kordused Hando Runneli luuletsüklis „Ilus maa" ning milline on nende roll luuletuste ja kogu tsükli tähendusväljade kujunemisel. Artikkel lähtub eeldusest, et nii teksti ülesehitus, sisemised seosed kui ka tähendused põhinevad kordusvõttestikul. Allegoorilise tasandi tõlgendus toetub eeskätt luuletsükli sisemistele kordussuhetele, motiivivõrgustikule ja nende tähendusseosest tekkivale poeetilisele aegruumile.

Kümnest luuletusest koosnev tsükkel „Ilus maa" on ilmunud luulekogudes „Punaste õhtute purpur" (Runnel 1982: 89–100) ja „Viru veri ei värise" (Runnel 2006: 16–25). Neid väljaandeid kõrvutades ilmneb üksikuid erinevusi. Esmailmumisel on tsükli pealkirjaga vahelehel toodud luuletuste pealkirjad: „Me liigume", „Kaste langeb", „Ilus maa", „Mina olen", „Mina tahan", „Vana laul", „Otsatus", „Ehi, kallis, ehi", „Päike on kõikide päralt", „Me liigume"; luuletuste juures on Rooma numbrid ning esivärsid (ühel juhul ka pool teisest värsist) on esitatud suurtähtedes. Teisel ilmumisel on säilinud luuletuste järjekorranumbrid, kuid pealkirjad on esitatud tekstide juures, kaotatud on suurtäheline rõhutus. Muutunud on luuletuse „Vana laul" pealkiri: teises väljaandes on „Vaba laul". Luuletuse „Kaste langeb" 7. värsis „aga ehted mis kadusid kaelast" (Runnel 1982: 92) on lisandunud koma: „aga ehted, mis kadusid kaelast" (Runnel 2006: 17). Muid keelelisi ega vormilisi muudatusi ei esine. Järgnevalt osutatakse luuletustele esmatrüki pealkirjadega, kuid tsitaatides ei kasutata suurtähelist rõhutust.

Luulekogule „Punaste õhtute purpur" ei avaldatud tollases Eestis arvustusi (Muru 1987: 19), nii ei saa siinset kordusvõttestiku analüüsi seostada luuletsükli kaasaegse kodumaise retseptsiooniga. Puuduliku retseptsiooni põhjused ulatuvad aastasse 1972, mil ilmus Runneli neljas luulekogu „Lauluraamat ehk Mõõganeelaja ehk Kurbade kaitseks" ja algas Nõukogude Eestis uus tsensuurivõte: nähtuse mahavaikimine, millega sisuliselt keelustati arvustuste avaldamine (Veskimägi 1999: 461). Runneli loomingu arvustamise keeld kestis veel 1985. aastal. Teadaolevalt tõi luulekogu „Punaste õhtute purpur" tsenseerimine kaasa üksnes paari luuletuse väljajätu,

ent kirjastuses Eesti Raamat oldi kindlad, et luulekogu avaldamisega kaasnevad sekeldused – „Iga luuletus võiks ju omaette olemas olla, aga koos mitte" – ning peatoimetaja Aksel Tamme töölt lahkumise põhjuste sekka lisandus kõnealuse luulekogu ilmumine (Veskimägi 1999: 465). Kaljo-Olev Veskimägi (1999: 465) toob välja, et luulekogu „Punaste õhtute purpur" taustal rikastati „tsensuuriteooriat" kolme mõistega: *pretsedent*, *kontekst* ja *ideelis-kunstiline mõte*. Runneli luulekogu ei käsitletud Nõukogude Eestis kuni 1987. aastani, mil Rein Veidemann avaldas artikli tsükli „Ilus maa" tähendusväljadest ja ilmumisloost. Veidemann (1987: 264–265) nimetab arvustuskeeldu retseptsioonivaakumiks, sest Runneli luulekogu jäi mainimata isegi 1982. aasta luule ülevaates (vt Sang 1983). Huvitaval moel ei oldud sama ettevaatlik Runneli lasteluule suhtes: samuti 1982. aastal ilmunud luulekogu „Mõtelda on mõnus" pälvis lastekirjanduse aastapreemia (Veidemann 1987: 265), kuigi ka selles kogus leidub poliitilist allegooriat (nt luuletused „Pereheitmine" ja „Tellistest saab teha").

Veidemann (1987: 262) kirjeldab tsükli „Ilus maa" narratiivset seotust: „„Ilusa maa" kompositsioon markeerib minu meelest kõigepealt ürgseimat, elu kestvust tagavat paljunemisakti, kahe armastava inimese ühinemist ja selles ühinemises iseenda, neid kahte ühendava tunde ja neid maailmaga ühendavate seoste äratundmist." Teisisõnu edastatakse mehe vaatepunktist kahe armastaja lugu, milles armastajad sisenevad suveõhe, imetlevad looduse ilu ja end selle keskel, saavad üheks ning lahkuvad õnnelike ja rahulolevatena (Veidemann 1987: 262). Veidemann (1987: 263) kirjeldab ka tsükli sakraalset tähendustasandit, mida võimaldab tsükli lõpetatus ja võtmesõnade *maa*, *armastus*, *vabadus*, *õnn*, *valgus*, *jumal* sümboolsus. Nendele saab lisada märksõnad *ilu*, *ehtimine*, *loojang*, *koit*, *hommik*, *liikumine*, *öö*, mis viitavad loodus- ja armastusluulele ning isamaalisele luulele. Ühtlasi näeb Veidemann (1987: 262) tsükli luuletuste arvus vihjet kümnele käsule ning eetiliste hoiakute lähedust Moosese raamatu sõnumile.

Olgu märgitud, et luuletsükli „Ilus maa" on viisistanud Rein Rannap rokkkantaadina 1982. aastal ning seda esitati 1983. aastal Tartu levimuusikapäevadel. Kantaadi edasine esitamine keelati. Lisaks on tuntud luuletuste „Kaste langeb" ja „Vana laul" viisistused ansamblilt Justament ning Olav Ehala „Vokilaul", mis peale „Ilusa maa" luuletuse „Ehi, kallis, ehi" sisaldab luuletust „Õrn, armas, õrn" (Runnel 1982: 80). Ehala viisistusele on loonud rahvatantsuelementidega liikumise Maido Saar. Need on vaid üksikud näited „Ilusa maa" tekstide kultuurilisest kaalukusest.

Korduste tähendused

Runnel (1988: 11) peab luuletajana ka ise oluliseks tekstide lauldavust ning mõningast rahvalikkust. „Luuletus sai alguse muusikast, laulust. Kui laul pages raamatusse, kaotas ta oma viisi, kaotas oma hääle ja muutus luuletuseks. Seda, mida ennem kuuldi kõrvaga, nähti nüüd silmaga. Luuletus on laulu kõrval nagu tiivutu lind, nagu „haige tiivaga lind"." (Runnel 1988: 14) Varasemates käsitlustes ongi rõhutatud Runneli luule rahvapärast väljenduslaadi, lauldavust ja seoseid rahvalaululise poeetikaga (Mirov

1976, 1987; Mikiver 1983; Muru 1987). Ruth Mirovi (1987: 1137–1138) sõnul ei taotle Runnel enamasti otsest rahvalaulupärasust, vaid kasutab loovalt rahvalaulule tunnuslikke võtteid, näiteks hääliku-, silbi-, sõna- ja lausekordusi ning parallelismi. Mari Sarve (2015: 27) järgi on parallelism regilaulu keskne põhimõte ning koos alliteratsiooniga moodustab see ühtse tähendusloome süsteemi. Janika Oras (2010: 57) on rõhutanud, et regilaulu korduste mustrid ja parallelism kujundavad küll selle poeetilist ülesehitust, kuid ühtlasi avalduvad esituses, kus parallelismirühmad ja laulu sisu tuuakse esile muusikaliste vahenditega. Regilaulu korduslik olemus ja Runneli luule rahvalikkus pakuvad sobiva lähtekoha tema kordusvõttestiku vaatlemiseks regilaulu poeetilise traditsiooni taustal.

Artikli mõistekasutus lähtub korduste traditsioonilistest määratlustest eesti poeetikas. Eduard Laugaste (1986) käsitleb kordusi eeskätt eesti rahvaluule ja poeetika kontekstis. Jaan Ainelo ja Henrik Visnapuu (2008 [1932]) kirjeldavad klassikalisi kordusi ja nende liigitust. Rebekka Lotman ja Maria-Kristiina Lotman (2008) on osutanud Ainelo ja Visnapuu käsitluse probleemidele – siinkohal on seda kriitikat arvestatud ning Ainelo ja Visnapuu terminoloogiat kasutatakse eeskätt korduste kirjeldamisel.

Kuna artiklis käsitletakse kordust tähendust loova vormivõttena, toetub korduste funktsioonide tõlgendamine peamiselt strukturalistlikule poeetikale (Jakobson 2012; Lotman 2006), mille kohaselt tekitavad ja kujundavad korduvad üksused tekstis semantilisi seoseid ning suunavad lugeja fookuse luuletuse organiseeritusele. Korduse tähendust loovat, poeetilist ja emotsionaalset mõju on lisaks käsitlenud Rebekka Lotman, Maria-Kristiina Lotman ja Mihhail Lotman (2023), Jaan Undusk (1998), Marianne Shapiro (1993) ning Arne Merilai (2003).

Korduste põhifunktsioonid saab kokku võtta järgmiselt:

- kordus rõhutab öeldut ning suurendab väljenduse tunderõhku (Laugaste 1986: 174–175);
- kordus tekitab poeetilise eneseleosutuse ning suunab tähelepanu sõnumi vormile ja väljendusviisile (Shapiro 1993: 1035; Jakobson 2012: 1740);
- kordus loob semantilisi seoseid, avardab tähendusvälja ning võimaldab allegoorilist või varjatud tähendustasandit (Lotman 2006: 186, 217–218, 282; Riffaterre 1984: 3–4; Undusk 1998: 83–84; Lotman jt 2023: 975);
- kordus mõjub sugestiivselt, maagiliselt ja emotsionaalselt ning võib soodustada lauldavust ja rahvalikkust (Undusk 1998: 83–84; Runnel 1988: 11–14; Mirov 1987: 1137);
- kordus tagab teksti kõlalise ja rütmilise terviklikkuse, eufoonia ning meetrilise korrastatuse (Lotman 2006: 232; Ainelo, Visnapuu 2008 [1932]: 110–112; Jakobson 2012: 1742–1743; Mäger 1971: 124; Mirov 1987: 1137);
- kordus seob värsse ja teksti osi, luues tähenduslikku sidusust (Merilai 2003: 74–75; Jakobson 2012: 1754–1755);
- kordus organiseerib luuletuse struktuuri ning tekitab mõtteriime (Laugaste 1986: 175; Jakobson 2012: 1754–1755; Shapiro 1993: 1036).

Tsükli „Ilus maa" korduste analüüs

Analüüsi alustatakse kõlakujundi tasandil esinevatest kordustest (häälik, silp, sõnaosad) ning liigutakse kordusteni lausekujundi tasandil, alustades samuti väikseimast keeleühikust.

Kordused kõlakujundite tasandil

Kõlakujundid tekivad konsonantide ja vokaalide kordamisest (alliteratsioon, assonants) ning nende kombinatsioonidest (Ainelo, Visnapuu 2008 [1932]: 113–114). Laugaste (1986: 200) märgib, et häälikukordus toob esile nii sõna sisu kui ka kõla. Kuigi foneemidel pole tavakeeles iseseisvat semantilist rolli, võivad need poeetilises tekstis korduste kaudu luua sõnadevahelisi seoseid, rõhutada tähendussuhteid ning kujundada teksti eufooniat ja rütmi (Mirov 1987: 1137; Lotman 2006: 186, 232, 282; Ainelo, Visnapuu 2008 [1932]: 110). Ainelo ja Visnapuu (2008 [1932]: 110) käsitluses hõlmab mõiste *häälik* nii akustilisi kui ka artikulatoorseid omadusi: palatalisatsiooni, rõhku, hääliku pikkust ja tugevust. Vladimir Majakovski (1958: 46–47) järgi tõstab alliteratsioon esile autorile olulisi sõnu, loob meloodilisust ning rõhutab sõna kõlalist külge, kuid liialt intensiivsed kõlakordused võivad hakata varjutama lause tähendust. Mirovi (1987: 1137) kohaselt ei piirdu Runneli foneemikorduste võttestik alliteratsiooni ja assonantsiga, vaid on arendatud omapäraseks eufooniaks, mis seab häälikud mitmesugustesse kombinatsioonidesse.

Rebekka, Maria-Kristiina ja Mihhail Lotman on Artur Alliksaare häälikuinstrumentatsiooni analüüsides märkinud, et kordused „toimivad semantilise tuuma võimendusena": „korduvate ahelate vahelduvatel elementidel [on] kandev semantiline koormus" ning kordused toovad need tähelepanu keskmesse (Lotman jt 2023: 975). Nii võib häälikukordus suunata lugejat tajuma semantilisi korrelatsioone isegi sõnade vahel, mis tavakeeles otseselt ei seostu. Samuti osutavad Lotmanid (2023: 975), et Alliksaare luules ei ole kõlakujundid isoleeritud, vaid need mõjuvad kompleksselt ja teiste struktuuritasanditega lõimitult. Alliteratsioon võib pingestada luuletuse sisu, rõhutada vastandusi või siduda tähendusvälja kujundid.

Runneli luuleski on üks keskseid kordusvõtteid alliteratsioon (Mirov 1999: 270). Luuletsükli „Ilus maa" kaheteistkümnest värsist ja kogu tsüklit ühendavast refräänist koosnevas luuletuses „Me liigume" puudub domineeriv alliteratsioon üksnes kuuendas värsis ning refrääni esimeses ja kolmandas reas. Lisaks värsisisesele algriimile esineb tekstis siirdeline alliteratsioon, kui sama konsonant kordub järjestikustes värssides: „**m**e **m**õõdame päevaga **m**ääratu tee, / **m**e liigume loogeldes loojangu poole"; „et **k**oit tuleb loojangu **k**uklas ja **k**annul / veel enne **k**ui **k**ustuda jõuabki see" (Runnel 1982: 91). Siirdelise alliteratsiooni ja assonantsi põhifunktsioon on värsside kõlaline ja tähenduslik ühendamine.

Tsükli esimese luuletuse avavärsis „Me **l**iigume **l**oogeldes **l**oojangu poole" tugevdab alliteratsioon kolme järjestikuse sõna seost, rõhutades, et liikumine nii päeva jooksul kui ka elukaarel on harva sirgjooneline ning põigeteta. Lisaks tekib sõnapaaris ***loo****geldes* ***loo****jangu* silbikordus, mis seob liikumise ja loojangu kujundid

kõlaliselt tervikuks ning ühendab alliteratsiooni ja assonantsi. Mirovi (1987: 1137) kohaselt suurendab silbikordus muljet lauldavusest. Seevastu värsis „**m**e **m**õõdame päevaga **m**ääratu tee" tõstab alliteratsioon esile sõna *määratu* mitmetähenduslikkuse: ühelt poolt osutab see läbitava tee hoomamatusele, teisalt võib sõna kätkeda määramatuse ja ettemääratuse semantilist pinget. Nii muutub liikumine ühtaegu vältimatuks ja teadmatusse suunduvaks. Luulekogu kontekstis võib liikumiskujundil olla poliitiliselt pingestatud allegooriline tähendus, milles lääne poole suundumine tähistab ühtaegu sundi ja teadmatust. Üksikluuletuses takistavad seda tõlgendust värsid „me süda on rahul, meid rõõmustab see" ja „me süda on rahus, meid rõõmustab see" (Runnel 1982: 91), mis tekitavad härdalt lootusrikka meeleolu.

Luuletuse „Vana laul" (Runnel 1982: 96) värssides „mis **v**õõrastav **v**õi **v**aenulik / mis **v**aenulik **v**õi **v**alelik / ja **v**õidelda kus **v**õimalik / kus **v**õimalik ning **v**ajalik" seob siirdeline *v*-tähe kordus sõnad kõlaliselt tervikuks ning süvendab negatiivset tähendusvälja, kuna *võõras*, *vaenulik* ja *valelik* on semantiliselt seotud nähtused. Ühtlasi tugevdab siirdeline alliteratsioon värssidevahelisi seoseid: ühe värsi lõpus, teise alguses korduvad *vaenulik* ning *võimalik*. Alliteratsioon ja sõnakordus tõstavad esile luuletuse võitlusliku ja ideoloogiliselt pingestatud põhitooni ning vastandavad ohufooni ja lootuse: võites valeliku võõra, jääb meie lastele tulevik. Korduvas rõhutuses, et maa tuleb täita omaenda lastega, võib *laps* tähistada muu hulgas tegevuse, iseäranis loometegevuse vilju, mis aitavad säilitada omakultuuri.

Alliteratsioon ja assonants loovad nii eraldi kui ka põimunult Runneli luules eufooniat ja sõnadevahelisi seoseid. Teksti kõlaline ja vormiline korrastatus võimendab emotsionaalset mõju ja seeläbi tähendusi.

Lõppriim

Lõppriim seisneb samakõlaliste sõnade paiknemises värsside lõpus (Merilai 2003: 74) ning aitab siduda värsid stroofiliseks tervikuks (Mäger 1971: 123; Mirov 1987: 1137). Lihtsustatult võib riimid jagada täis-, ird- ja samariimideks. Täisriimis kehtib kooskõla alates pearõhulisest täishäälikust sõna lõpuni, irdriimis esineb sarnaste foneemide kõrval erinevaid. Samariim on sama sõnakuju kordus. (Merilai 2003: 74–75) Samariimid on sageli käsitletavad epifooridena ehk sõnakordusena värsside lõpus. Samariimi alla kuuluvad ident- ja homonüümriimid, mis võivad olla kas samatähenduslikud (monoseemilised) või eritähenduslikud (polüseemilised või homonüümsed). Silbilis-rõhulises luules on lõppriim sageli kõla korrastav dominant (Lotman jt 2023: 977).

Luuletsüklis „Ilus maa" on enim täisriime (*öö – vöö*, *vaev – laev*, *päralt – säralt*, *sulle – mulle*) ja samariime (nt *see – see*, *ära – ära*, *saa – saa*, *ehi – ehi*, *teda – teda*), mis sageli kattuvad epifooridega. Irdriime esineb märksa vähem ning need mõjuvad valdavalt liikumist ja voolavust pehmendavate üleminekutena, nagu *tõusevad – sõuavad* ja *poolelt – joonelt*. Sõnakordus on sageli seotud osalise või täieliku värsikordusega.

Luuletuses „Me liigume" paiknevad valdavalt sama- ja täisriimid ristriimidena. Samariimid *see*, *poole*, *tee*, *kannul* on ühtlasi epifooride osad, seega on lõppriimi ja sõnakorduse vaheline piir hägune. Sellised lõpukordused kannavad sageli semantilist

pinget: päeva lõppemine ja liikumine kui paratamatus, milles on ivake kurbust, vastandub rõõmule uuest päevast.

Luuletuses „Kaste langeb" (Runnel 1982: 92) moodustavad ristriimid kolm neljavärsilist rühma, neist kaks on täisriimsed ja teises värsinelikus esinevad samariimid (*kaelast – kaelast*, *käest – käest*). Värss „võta kinni kui tahad veel kaelast" tähistab embust, värsis „aga ehted mis kadusid kaelast" on sõna *kael* üksnes kehaosa tähenduses. Värss „võta sõrmedest, hoia veel käest" tähistab eraldi vaadelduna käest kinni hoidmist, ent koos sellele eelneva reaga „võta kinni kui tahad veel kaelast" tugevneb füüsilis-emotsionaalse läheduse väljendus. Sealjuures värsis „ükskord tagasi küsid mu käest" on *käest* kaassõna, mis tähistab ehete valdaja muutust. Need riimid põimuvad alliteratsiooni, sõnakorduste ja parallelismiga.

Siseriimid ja seesriimid

Rahel Ariel Kaur (2026: 360) osutab, et terminit *siseriim* kasutatakse eesti kirjandusteaduses „nii sõnasiseste häälikukorduste kui ka värsirea keskele jääva lõppriimi omadustega riimuvate sõnade märkimiseks", mistõttu pakub ta värsisisese sõnariimi tähistamiseks terminit *seesriim*. Kui alliteratsioon ja assonants on sõnaalgulised ehk esimese silbi häälikukordused, siis siseriimiks saab pidada häälikukordust alates teisest silbist. Seesriim võib olla muu hulgas sõnakordus ning kattuda epitseuksisega ehk sõna või tüve järjestikuse kordusega. Mart Mägra (1971: 124) sõnul suurendab siseriim värsi kõlalist intensiivsust, kuna kokkukõlade hulk ja riimide suhtarv kasvavad. Seesriimil on niisamuti kõlaline funktsioon.

Luuletsüklis „Ilus maa" ei esine puhtakujulist siseriimi, kuid tähelepanu väärib sellesarnane juhtum luuletuse „Ehi, kallis, ehi" (Runnel 1982: 98) teise stroofi kolmandas värsis, kus *ilusamaks ilmaks* moodustab siseriimilise kõlakorduse, ehkki eeskätt on see alliteratsiooni ja assonantsi põiming.

Luuletsüklis „Ilus maa" on puhas seesriim refrääni esimeses värsis „Ilus, ilus, ilus on maa", kuid kuna kordub ükssama sõna, kattub see figuur epitseuksisega. Luuletuses „Vana laul" (Runnel 1982: 96) tekib tüvekordusel põhinev kõlaline kordus värsis „ja **tule**viku **tule**mist". Selles esinev polüptooton (ehk sama tüve kordus eri grammatilistes vormides või sõnaliikides) mõjub seesriimina, sest rõhulised silbid korduvad, sõnatüved peegelduvad ning värsi sees tekib fonosemantiline seos. Luuletuses „Me liigume" (Runnel 1982: 91) saab täheldada osalist siseriimi sõnades ***ku**klas ja **k**annul*, mis moodustavad irdriimi, kuid domineerivaks jääb alliteratsioon. Tsükli „Ilus maa" siseriim jääbki algriimi varju ja seesriimis hakkavad kaasa mängima sõnakordused.

Kordused lausekujundi tasandil

Sõnakordused

Sõna ja värsside kordumise kirjeldamisel kasutab Shapiro (1993: 1035) termineid *kordamine* (ingl *recurrence*) ja *kordus* (*repetition*). Näiliselt sünonüümseil termineil on nüansierinevus: esimene tähistab sõna, fraasi või värsi ebaregulaarset kordust ning teine regulaarset kordust. Ebaregulaarne kordus võib Shapiro (1993: 1035) sõnul olla tunderõhuline ning luua meetrilist korrapära. Regulaarne kordus nii sõna kui ka värsi tasandil võib lisaks eelnevale viia ligilähedaste mõtete kordumise ehk parallelismini (Shapiro 1993: 1036).

Ainelo ja Visnapuu (2008 [1932]: 72–78) ning Lotmanite (2023: 972–975) käsitlused erinevad sõna- ja fraasikorduse liigitusviisis ja mõne termini tõlgenduses. Näiteks Ainelo ja Visnapuu *epanados* ehk *tagasipööre* kattub osaliselt Lotmanite kasutatud mõistega *anadiploos* ning *endofoorile* lähedase nähtuse kirjeldamiseks kasutavad Lotmanid terminit *mesodiploos*. Ühtlasi on Lotmanite käsitluses esil kordusvõtete instrumentatsiooniline ja struktuurne aspekt – Ainelo ja Visnapuu käsitluses sellist fookust pole. Sellest tulenevalt toetub siinne analüüs peamiselt Lotmanite kordusfiguuride käsitlusele. Sõnakorduse analüüsil tuleb tähelepanu pöörata ka semantikale. Juri Lotman (2006: 217–218) vaatleb eri- ja samalaadsete elementide kordust ning tema järgi ei tähenda isegi samatähenduslik ehk monoseemiline kordus pelka kahekordistust, vaid kannab korduses uut ja keerulisemat sisu. Eristatakse mõisteid *homonüümia* ja *polüseemia* (vt Goddard 1998: 18–20): homonüümia all mõistetakse juhtumeid, kus eri tähendusega sõnadel on sama kirjapilt, polüseemia puhul aga on ühel sõnal mitu omavahel seotud tähendust.

Luuletsüklis „Ilus maa" esineb kõige sagedamini anafoor (sõnakordus eri värsside alguses), millele järgnevad epifoor ja epitseuksis. Anafoor organiseerib värsiridu, loob parallelismi ja tugeva rütmilise sidususe ning seob stroofe ja kogu tsükli tähendusvälja: näiteks *me* luuletuses „Me liigume", *tõuse* ja *võta* luuletuses „Kaste langeb", *siis ollakse* luuletuses „Otsatus" ning *maa*, *ja*, *mis* ja *kus* luuletuses „Vana laul". Eriti intensiivselt toimib anafoor luuletuses „Vana laul", kus alguskordused tugevdavad teksti ideoloogiliselt pingestatud põhitooni. Sidesõna *ja* 14-kordne sugestiivne kordamine polüsündetonina loob vältimatu allusiooni Esimesele Moosese raamatule, milles on samuti valdav lausealgus sõnaga *ja* või *maa*. Niisuguses intertekstuaalses assotsiatsioonis saavutab polüsündetiivne kordus sakraalse tähenduse.

Luuletustes avaldub epifoor sagedasti samariimide ja värsilõpu korduste kaudu, nagu *see*, *poole*, *tee*, *kannul*, *maale* ja *teda*, mistõttu piir lõppriimi ja sõnakorduse vahel pole selge. Epitseuksis tõuseb kõige selgemini esile tsüklit läbiva refrääni esimeses värsis „Ilus, ilus, ilus on maa", kus kordus on emotsionaalselt kaasahaarav. Lisaks esineb tsüklis epanadost (värsi viimane sõna on järgmise värsi esimene ja vastupidi), polüptootonit ja sümplokki (anafoori ja epifoori põimumine värsis ehk sama sõna on nii värsi alguses kui ka lõpus), kuid need kõik mõjuvad enamasti koos anafoori ja epifooriga, mitte iseseisvalt. Runneli korduste keskne tunnus on eri kordusliikide

põimumine, mis ühtaegu korrastab luuletuste rütmi ja kujundab semantilist terviklikkust. Vaadelgem seda printsiipi lähemalt tsükli teiste luuletuste näitel.

Anafoori ja epifoori koosmõjul on luuletuses „Otsatus" värsid tugevalt seotud. Luuletuses kujutatakse ekstaasi kui õnnistust ja ülevat rõõmu, milles saavutatakse kõikide võrdsus ja vendlus. Esimeses stroofis saavutatakse õndsus ühtaegu jumala ja omade juures olles, millest järeldub, et lausuja peab absoluuti ja maist lähedust võrdseks. Teises stroofis rõhutatud võrdsuse ja vendluse puhul jääb küsitavaks, kas ekstaasis peetakse end isegi jumalaga võrdseks.

Luuletuses „Me liigume" tähistab korduv sõna *loojang* päeva õhtusse veeremist, elu lõppemist surmaga, ühtlasi loojuva päikese poole ehk läänekaarde vaatamist. Sõnakorduse funktsioon on osutada luuletuse temaatikale. Anafoorne kordus *me* viitab teekonna universaalsusele. Korduste põimingus saab esile tuua inimese elukaare kõrvutamise ööpäevarütmiga: nagu õhtule järgneb hommik, nii järgneb surmale uus elu. Kuigi sõna *loojang* ei ole igas värsis samal kohal, on see esindatud kuues värsis (üle ühe rea). See näitlikustab, kuivõrd lihtsustav on Shapiro kordusvõtete jaotus regulaarseks ja ebaregulaarseks: üle rea kordumine on kahtlemata tajutav regulaarsena analüütilisel lähilugemisel, mille eesmärk on leida korduvaid detaile, kuid samahästi võib selline kordus ilmneda regulaarsena tavapärasel lugemisel.

„Mina olen" on tsükli ainus piltluule sugemetega tekst, milles põhiteksti ees, järel ja kõrval olevast tekstist moodustub raamistus, mis koosneb käskivas kõneviisis tegusõnadest: *tule*, *mine*, *ela*, *ole*, nimi- või asesõnast *iga* ning täiend- või nimisõnast *vene*. Põhitekstist vasakul ja paremal asuvate või selle ülal ja all olevate sõnade ühendamisel saab nimisõnad *elamine, tulemine*, *olemine*, *minemine* ning omadussõna *igavene*. Sõnade ja sõnatüvede kordus tekitab poeetilisele tekstile omaselt eneseleosutuse ning sidustab teksti. Sama oluline on emotsionaalne aspekt: ülendav tunderõhutus, rütmiline uimastus ning mantralik kordamine loovad eufoonia. Siinsed ohtrad sõnakordused rõhutavad vabaduse ja võimu suhete vastuolu. Lisaks võib luuletust mõista osutusena elu lõpule. Sõnade paigutus luuletuses meenutab risti, mille horisontaalse telje ühel pool on sündi ja elu tähistavad sõnad (*ela*, *ole*), teisel pool viide lahkumisele (*mine* + *mine*), vertikaalsel teljel ilmneb igavik (*iga* + *vene ole* + *min*e) ja kõiksus.

Luuletuses „Vana laul" lausutakse otsesõnu, et ses ajalikus elus peab täitma võõra poolt alistatud maa oma loomingu ja selle edasikandjatega, seeläbi võitlema okupeerija vastu ning oma armastatud maa ja järgnevate põlvede nimel. Seda tähendust rõhutatakse sõnade *maa* (7 korda, koos refrääniga 9) ja *laps* (9, sh nii kaasa- kui ka alaleütlevas käändes) pideva mantraliku monoseemilise kordusega. Omamoodi huvitavad on liitsõnad *lastelastega* ning *lastelastelastega*, mis sisaldavad sõnatüvede kordust ning pingestavad semantilist mõju veelgi, sest rõhutavad muutuste loomist aegamisi, mitme põlvkonna vältel.

Luuletus „Ehi, kallis, ehi" on tsükli puhtakujulisim armastusluuletus, milles leidub ka loodusluule motiive. Selleski esineb päeva lõpu temaatika, millest kõnelevad „Me liigume" ja „Ilus maa". Lisaks on tsükli teine luuletus „Kaste langeb" seotud ehetega. Luuletuse „Ehi, kallis, ehi" kõla- ja kordusfiguuridel on niisiis ka mõtteriimide loomise funktsioon.

Värsikordus

Laugaste (1986: 72–78) märgib, et värsikordus on iseloomulik nii regilaulule kui ka lüürikale ning korduvad värsid ei pruugi olla identsed: värssides võib varieeruda näiteks küsisõna. Juri Lotmani (2006: 226) sõnul on nii väikeste kui ka suurte tekstiüksuste (värsside, stroofide) kordamise olemus ennekõike esteetiline. Mirov (1987: 1137) osutab, et kordus on olemuslik suulisele luulele (pidades silmas regilaulu), sest kordus toetab mälu, kuid on ühtlasi ürgne kunstiline võte. Shapiro (1993: 1036) kirjeldab korduva värsi funktsioone sõltuvalt paiknemisest: esivärsi kordamine stroofi lõpus tekitab raamistava mustri, kuivõrd peale teksti lõpetab see ka mõtte. Roman Jakobsonile toetudes rõhutab Sarv (2015: 28), et parallelism avaldub eri keeletasanditel ning sisaldab alati nii kordumist kui ka varieerumist. Regilaulu kanooniline parallelism ei ole sõnasõnaline kordus, vaid paralleelsete sõnade või värsside tähendused on vastavuses. Seega on korduval värsil peale mälu toetamise ka esteetiline, struktuuriline ja semantiline funktsioon.

Kui värsikordus eeldab samade või vormiliselt väga sarnaste värsside kordamist, korduvad parallelismis samad või ligilähedased mõtted sisuliselt (Shapiro 1993: 1035) ning parallelism kui mõttekordus ei sea nõuet vormile. Vormilt samad või sarnased värsid kannavad tihti ka sarnast tähendust. Korduva värsi tähendust võib varjutada või muuta sellele eelnevad või järgnevad värsid. Seetõttu on värsikordus vaadeldav parallelismi tekitajana, kuid parallelism ei pea sisaldama korduvaid värsse. Värsikordusest tingitud parallelismis avaldub teksti sisu ja vormi seotus kõige haaratavamalt.

Värsikordustest tingitud tähendusvarjundid ilmnevad eeskätt luuletsükli „Ilus maa" ülesehituses. Tsükli esimene ja viimane luuletus kannavad sama pealkirja „Me liigume" ning esmapilgul võib viimast pidada esimese lühendatud versiooniks. Luuletused sisaldavad samu elemente ja nende teemagi on sarnane, kuid figuuride kasutus ja mõju ei ole ühesugune. Kui tsükli esimeses luuletuses vaadatakse loojangu poole värsis „me palged on pööratud loojangu poole", siis viimane luuletus tõstab loojangust esile koidiku saabumise ning kordab kuuendat värssi epanadose ehk tagasipöördena: „et hommikust algab uus päikese tee, / et hommikust uus algab päikesel tee" (Runnel 1982: 100). Tsükli kümnendas luuletuses puuduvad värsid „et koit tuleb loojangu kuklas ja kannul / veel enne kui kustuda jõuabki see, / et koit hakkab lõõmama loojangu kannul" (Runnel 1982: 91), kuid lisandunud on värss „et koit tuleb taevasse loojangu kannul" (Runnel 1982: 100) – võimendub sõna *taevas*, sest esimeses luuletuses seda ei esine. Luuletuse „Me liigume" esimeses versioonis leitakse lohutust sellest, et peale loojangut algab uus hommik, kuid teises variandis vaadatakse loojangu asemel koidikusse. Seda tõlgendust toetab sõna *loojang* kordus: esimeses variandis esineb seda kuuel, teises neljal korral. Sõnu *koit* ja *hommik* (sh käändes *hommikust*) on mõlemas luuletuses kokku sama palju. Sõna *päike* esimeses luuletuses ei kordu, tsükli kümnendas luuletuses aga kordub. Korduv värss „me liigume loogeldes loojangu poole" tähistab tsükli alguses päeva õhtusse jõudmist, kuid tsükli lõpus seostub juba elukaare lõppemisega.

Luuletuses „Kaste langeb" kolmel korral esinev värss „tõuse üles ja läheme ära" moodustab gradatsioonilise parallelismi. Värsi tähendust varjutab iga kord sellele järgnev värss: „kaste langeb ja märjaks saab maa", „kauem siia me jääda ei saa", „kauem siia küll jääda ei saa" (Runnel 1982: 92). Teine ja kolmas järelvärss erinevad üksnes ühe sõna poolest: asesõna *me* asendub rõhusõnaga *küll*, milles aimub, et lahkumine on vajadus või kohustus, mitte soov. Seoses tsükli esimese luuletusega võib näha poliitilise temaatika jätkumist: *langev kaste* tähistab ebamugavust või ohtu, mille tõttu tuleb alustada liikumist loojangusse või läände. Tähelepanu köidab teksti meetrika ja sõnumi vastuolu. Luuletuses vahelduvad trohheused ja daktülid ning niisugune raugev rütm loob ettekujutuse paigal seismisest, mitte edasiliikumisest. Sihipärast liikuma hakkamist väljendaks pigem tõusev rütm.

Samuti on luuletus „Vana laul" ilmekas näide kordusvõttestiku seotusest parallelismiga. Värsist värssi kordub mõte vajadusest täita maa omaenda lastega, kes tagaksid tuleviku. Seda võib vaadelda poliitilise üleskutsena: võidelda võõrastava, vaenuliku ja valeliku vastu kõikjal, kus vajalik ja võimalik. Alliteratsiooni ja sõnakorduste tõttu tuleb võitlusvaim tugevalt esile, mis võis olla toonase arvustamiskeelu üks põhjustest. Nagu sissejuhatuses märgitud, kannab luuletus kogus „Viru veri ei värise" pealkirja „Vaba laul" (Runnel 2006: 21). Ühe tähe vahetus toob kaasa nutika semantilise muutuse.

Luuletuses „Ehi, kallis, ehi" korduvad stroofide avavärsid „Ehi, kallis, ehi" ning stroofide lõpus sõna *pillerkaar*. Selline võte mõjub raamistavalt ning tugevdab stroofide seost. Luuletuses „Mina tahan" korduvad olevikukesksed fraasid ning tahtmist väljendavad vormid, mis rõhutavad lüürilise mina kohalolu „siinsamas ja just praegu" (Runnel 1982: 95) ja eksistentsiaalset enesekehtestust. Luuletuse esimeses stroofis korduvad enim *õnnelik* (3 korda) ja *olla* (4). Teine stroof on paigutatud sulgudesse, mida võib vaadelda nii sarnase stroofi korduse kui ka parallelismi pehmendusena. Stroofide mõte on lähedane, ent teine stroof on keeleliselt rõhulisem: rõhumäärsõna *just* esineb seal seitse korda.

Veidemann (1987: 263) on luuletsükli kohta kirjutanud: „Õnnelik olla, siin ja praegu – see on olemise või mitteolemise küsimus." Luuletuses „Mina tahan" püüeldaksegi vanade aegade taganutmise asemel õnnelik olemist „just praegu". Ometi võib värss „ma tahan olla õnnelik või üldse mitte olla!" tähendada, et ilma õnneta elu ei peeta elamisväärseks. Või on see värss hoopiski protest: õnneta ma ei kavatsegi olla, ma ei kavatsegi olla õnneta! Luuletuse esivärsid „Ei taha mina tagasi ei tea mis kuldseid aegu, / ma tahan olla õnnelik siinsamas ja just praegu" vihjavad Artur Alliksaare luuletusele „Aeg", mis algab nõnda: „Ei ole paremaid, halvemaid aegu. / On ainult hetk, milles viibime praegu." (Alliksaar 1997: 407) Intertekstuaalsus on samuti vaadeldav kordusvõttena: luuakse kultuuriline viitesuhe, mis omakorda näitlikustab elu ja loomingu üldist korduslikku olemust.

Refrään

Laugaste (1986: 182) käsitleb refrääni sõna-, sõnaühendi- või värsikordusena stroofi lõpus. John A. B. Cuddoni (1991: 781) järgi võib refrääniks olla ka fraasi, rea või

mitme rea intervalliline kordumine kogu luuletuse vältel, iseäranis luuletuse lõpul. Isegi süntaktiliselt identne kordus omandab uues kontekstis täiendava tähenduse (Lotman 2006: 218, 225–226; Cuddon 1991: 781). Nii toovad kordused esile luuletuse koostisosade erinevused ning muudavad teksti semantiliselt mitmekülgsemaks.

Tsükli üheksat luuletust seob refrään: „Ilus, ilus, ilus on maa / ilus on maa mida / armastan." Refrääni isamaalisus seob tsükli osad tervikuks ning loob kujutluse, et ilma isamaa ja selle armastuseta pole võimalik ei loojangu imetlemine, koidikuootus ega pillerkaarile minek. Veidemann (1987: 262) peab refrääni tsüklit raamistavatest luuletustest isegi olulisemaks.

Luuletus „Ilus maa" on ainus kümnest luuletusest, mis kasutab stroofides ja refräänis sama sõnakordust *ilus on* (Runnel 1982: 93). Luuletus avab tsükli poliitilise tähenduse. Tekstis leidub julge sõnapaar *isade maale*, mis väljendab otseselt isamaalisust, eristudes Runneli luulest ja sellele omasest vaikimispoeetikast, milles isamaalisus jääb enamasti allegooriliseks või on peidetud muudesse kõnekujunditesse. Luulekogu „Punaste õhtute purpur" avaluuletuses „Ilus pikk poiss tantsis kaerajaani" (Runnel 1982: 6) ei märka tantsiv noormees purpursete tigude leegioni saabumist. Teksti sümbolistlik tasand avaneb epiteetide kaudu. Lisaks isamaalisele aspektile esinevad luuletuses „Ilus maa" looduskujundid (nt *loojangu värvid*, *tähtede vöö*), mis sarnanevad tsükli esimese ja viimase luuletuse „Me liigume" kujunditega. Taas viitab luuletus õhtu üleminekule hommikuks ehk vana asendumisele uuega.

Luuletuses „Päike on kõikide päralt" (Runnel 1982: 99) on refrään paigutatud sulgudesse, kuivõrd „Päike on kõikide päralt", sõltumata isamaast. Runnel (2024) on öelnud, et see luuletus on ülistuslaul päikesele, mille puhul on küll isamaaline refrään sobiv, kuid päike on selles tekstis esmatähtis. Luuletuse esimese ja teise stroofi viimaseid värsse „tuleb hommiku poolelt" ja „jõuab meieni joonelt" võib vaadelda teineteist täiendavate parafraasidena, samuti väljendub neis parallelism, mida toetavad lõppriim ning ühtne langev meetrum: trohheuse ja daktüli korrapärane vaheldumine. Ühest küljest ongi luuletus vaadeldav kummardusena päikesele, teisalt on selles esil lootuse motiiv. Värsid „aga valguse laev / tuleb hommiku poolelt" väljendavad homse ehk tuleviku lootust. See vastandub esimese ja teise stroofi avavärsside *hädale* ja *vaevale*, *vihale* ja *raevule*, mis tunduvad „just praegu" valitsevat. Lootuse ja valguse laev, mis jõuab meieni sihilt kaldumata, tühistab valitseva lootusetu laastava punasuse. Sellises arusaamas muutuvad päike ja valgus headuse ja õigluse sümboliks.

Luuletus „Mina olen" on Runneli sõnul fragmentidest koosnev irooniline luuletus, mis upitab lüürilist mina: „Mina te keskel, võimas ja vaba, / mina ja keskel, maailma naba" (Runnel 1982: 94). Neis värssides deklameeritud vabadus satub aga vastuollu Nõukogude režiimist tingitud piiratusega: „iga vene ole mine". Runneli (2024) sõnul ei sobinud tsükli refrään luuletusega „Mina olen", mille fragmentaarne ja visuaalne ülesehitus erineb ülejäänud tsükli tekstidest. Refrääni ärajätt on vaadeldav Lotmani (2006: 92–93) kirjeldatud miinusvõttena ehk juhtumina, kus ootuspärane element jäetakse kasutamata. Miinusvõtte tähendus sõltub lugeja ootusest, mis on tekkinud teksti varasemate osade seoste põhjal. Tsükli „Ilus maa" juures on ootuspärane refrääni paiknemine iga luuletuse lõpus ning selle puudumine mõjubki tähenduslikult: *igaveses vene olemises* pole midagi *ilusat*. Vene olemise kontekstis

saab luuletuse paigutust mõista vaba isamaa hauaristina, mille juurde refrään „Ilus maa" ei sobi. Säilib küll isiku lootus vabadusele, mis teostub aga alles pärast tema surma.

Refräänis korduvad nii üksiksõnad *ilus*, *on* ja *maa* kui ka fraas *ilus on maa* epitseuksisena. Ainelo ja Visnapuu (2008 [1932]: 74) peavad epitseuksist lihtsaimaks emotsionaalse väljenduse võtteks. Siinkohal võib meenutada Unduski (1998: 83–84) märgitud korduse mantralikku mõju. Refrään mantraliku epitseuksisena avab mitu tähendust. Värss „Ilus, ilus, ilus on maa" on esiteks väide, et maa ise on ilus; teiseks kinnitus, et ilus on just see maa, mida armastatakse; kolmandaks mõte, et maa muutub ilusaks, kui seda armastatakse. Kuid tsükli ja luulekogu poliitilisel tähendusväljal võib refrääni lugeda ka küsimusena: kuidas armastada seda ilusat maad, mis on muutunud? Peale väljenduse intensiivistamise avardab kordus niisiis ka refrääni semantilist välja ja tundeskaalat.

Refrääni mitmetähenduslikkus aitab siduda isamaa, armastuse ja lootuse motiivid tervikuks. Veidemann (1987: 264) on tõlgendanud refrääni järgnevalt: „Ilu tingimuseks, eelduseks on armastus maa vastu, armastus, mis omakorda eeldab püsivat suhet oma objektiga, mille eest või pärast ollakse valmis kannatama ning millest teadlik olemine aitab ületada kibestumist ja väsimust." Kuni säilib isamaa-armastus, säilib vaba isamaa lootus.

Kokkuvõte

Kordused kuuluvad Runneli luule kesksete võtete hulka ning moodustavad tsüklis „Ilus maa" sedavõrd tiheda võrgustiku, et üksikute korduste ja nende vastastikuste seoste käsitlemine eraldiseisvalt osutub keerukaks. Liiati on kordus kihiline nähtus: suurema keeleüksuse kordus eeldab enamasti väiksemate üksuste kordumist (näiteks kaasneb sõnakordusega foneemikordus). Siinne analüüs näitas, et kordus on luuletsüklis „Ilus maa" ühtaegu vormiline ja semantiline võte, mis seob luuletused tervikuks, kujundab tähendusvälja, loob allegoorilisi seoseid ning võimendab tekstide emotsionaalset ja ideoloogilist mõju.

Regulaarsed sõnakordused rütmistavad ja riimistavad luulet ning mõjutavad luuletuse semantikat. Luuletsüklis „Ilus maa" domineerivad üheaegselt alg- ja lõppriim, viimane on tsükli luuletustes üles ehitatud sõnakordustele. Seejuures epifoorne sõnakordus esineb kõigis kümnes luuletuses (isegi refrääni mitte arvestades).

Värsikordusi on siinses analüüsis vaadeldud parallelismi põhjustajaina. Ent korduv värss kannab eelnevast keerukamat mõttevarjundit, tihedamat sisu, sest iga korduva värsi tähendust mõjutavad sellele eelnenud ja isegi järgnevad värsid. Korduse tähendusliku arengu hea näide on tsükli „Ilus maa" esimene värss „Me liigume loogeldes loojangu poole" (Runnel 1982: 91). Loojang tähistab siin päeva möödumist, liikumine on alatasa justkui päeva õhtusse veeretamine. Värss esineb tsüklis neljal korral ning viimasena lõpuluuletuse kolmanda värsina. Kuigi kordus on sõnasõnaline, on värss omandanud luuletsükli osade kaudu tähendusvarjundeid. Tervikuna räägib tsükkel inimese elukaarest. Nii omandab viimases tekstis loojang elu lõpu

tähenduse. Looklev liikumine kasvab kogu ühiskonda hõlmavaks ohukujundiks: rahvas loojub ehk hääbub, kui midagi ette ei võeta. Tsükli üldtoon annab tuge allegoorilisele tasandile, kus lääne poole liikumisel on poliitiline varjund: looklev liikumine loojangusse võib tähistada paadipõgenike kolonne, mis aegamisi ja vastutahtsi liiguvad ühes loojuva päikesega lääne poole. Selles allegoorilises pildikeses jääb nii tsükli esimeses kui ka viimases luuletuses olev värss „me süda on rahul, meid rõõmustab see" kõlama lootusena, et otsusele järgneb rahulolu.

Tsüklit läbivate korduste ja motiividega saavutatakse emotsionaalne mõjujõud. Kui luuletused „Me liigume", „Mina tahan" ja „Otsatus" on lüürilised mõtisklused ning „Kaste langeb" ja „Ehi, kallis, ehi" armastusluuletused, „Ilus maa" isamaaline tekst ning „Mina olen" eksistentsiaalne ja samal ajal võimuvastane, siis puhast võitlusvaimu ja eestluse jätkamist sisaldab „Vana laul". Lootust sisendab kõige tugevamalt luuletus „Päike on kõikide päralt", ent nii esimene kui ka viimane luuletus „Me liigume" väljendavad usku paremasse homsesse.

„Ilusa maa" kordustes tõuseb esile lootuse ja ohufooni kontrast, mis on tugevalt esindatud luuletustes „Vana laul" ja „Päike on kõikide päralt". Esimene viitab hetkeolukorrale kui kõigele, mis võõrastav, vaenulik ja valelik, ning teine hädale, vaevale, vihale ja raevule. Nii esitavad mõlemad olevikust negatiivse kangastuse, mis on ohtlik indiviidile ja tema vabadusele. Teisalt sisendavad mõlemad tekstid lootust. Luuletuse „Vana laul" värssides „olev tahab olemist / ja tuleviku tulemist" (Runnel 1982: 96) on oleviku kohta öeldu kindlas kõneviisis. Ka luuletuse „Päike on kõikide päralt" värssides „aga lootuse laev / jõuab meieni joonelt" (Runnel 1982: 99) ei kahelda paremas tulevikus. Isamaalisus ja eestimeelsus kui teadlik poliitiline vastupanu ei ole Runneli luuletustes kuigi varjatud, nii et luulekogu „Punaste õhtute purpur" koostamine ja väljaandmine oli omas ajas julgustükk. Ärksaks muudab juba tiitellehe pöördel olev teost tutvustav lause: „Luulekogu iseloomustab runnellikult aktiivne hoiak, teemade tõsidus ning sõnastuse mänglev sujuvus" (Runnel 1982: 4). Runneli aktiivne hoiak on osavalt sõnastatud poliitiline murdumatus ja lakkamatu ilusa isamaa armastus.

Ülevaade „Ilusa maa" vormi ja tähendust kandvatest kordustest täidab tühimiku senises retseptsioonis. Artikli aluseks olnud teooriate kohaselt on sõnade ja sõnatüvede korduse funktsioon poeetilisele tekstile omase eneseleosutuse tekitamine ning teksti sidustamine. Sama oluline on emotsionaalne aspekt: ülendav tunderõhutus, rütmilisuse sisendus, mantraliku kordamisega loodud eufoonia. Analüüsist järeldub Runneli luuletsüklis „Ilus maa" korduvate kõla- ja lausekujundite vormiline ja sisuline koosmõju. Korduste toimel saavutatakse teksti tihedus ja eri osade kooskõla, mis mõjutab luuletuste sisepinget, emotsionaalsust, tähendust ning võimalikke lisatähendusi. Runneli vormivõtted kujundavad ühtaegu luuletuste struktuuri, poeetilist aegruumi, allegoorilist tasandit ja tähendusvälju.

SUULISED ALLIKAD

Runnel 2024 = Eravestlus Hando Runneliga 1. IV.

KIRJANDUS

Ainelo, Jaan; Visnapuu, Henrik 2008 [1932]. Poeetika põhijooni. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Alliksaar, Artur 1997. Päikesepillaja. Tartu: Ilmamaa.

Cuddon, John Anthony Bowden 1991. Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. London: Penguin Books.

Goddard, Cliff 1998. Semantic Analysis: A Practical Introduction. (Oxford Textbooks in Linguistics.). Oxford: Oxford University Press.

Jakobson, Roman 2012. Lingvistika ja poeetika. Tlk Neeme Lopp, Arne Merilai. – Akadeemia, nr 10, lk 1731–1773.

Kaur, Rahel Ariel 2026. Betti Alver, „Kodune kirjandustund". – Looming, nr 3, lk 359–363.

Laugaste, Eduard 1986. Eesti rahvaluule. Tallinn: Valgus.

Lotman, Juri 2006. Kunstilise teksti struktuur. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Pärt Lias. Tallinn: Tänapäev.

Lotman, Rebekka; Lotman, Maria-Kristiina 2008. Eesti poeetikast. – Vikerkaar, nr 6, lk 124–128.

Lotman, Rebekka; Lotman, Maria-Kristiina; Lotman, Mihhail 2023. Häälikuinstrumentatsioon Artur Alliksaare luules. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 969–986. https://doi.org/10.54013/kk790a2

Majakovski, Vladimir 1958. Kuidas teha värsse? Tlk Aira Kaal. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Merilai, Arne 2003. Luule poeetika. – A. Merilai, Anneli Saro, Epp Annus, Poeetika. Gümnaasiumiõpik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 15–88.

Mikiver, Ilmar 1983. *Punaste õhtute purpur* by Hando Runnel. – World Literature Today, kd 57, nr 3, lk 486–487.

Mirov, Ruth 1976. Regilauluelementidest nüüdisluules. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 199–209; nr 5, lk 265–275.

Mirov, Ruth 1987. Folkloristi mõtteid Runneli „Lauluraamatust". – Looming, nr 8, lk 1137–1140.

Mirov, Ruth 1999. Rahvalaul ja Runneli luule kujunemisaastad. – Läbi äreva vere. Pühendusteos Hando Runnelile. Koost Mart Orav. Tartu: HRS, lk 269–285.

Muru, Karl 1987. Tähelepanekuid Hando Runneli luule kunstilisusest. – Kirjanduse mõistmise teed. Oskar Luts 100. Betti Alver 80. Karl Muru 60. Teoreetilise konverentsi teesid. Jõgeva: EKP Jõgeva Rajoonikomitee, lk 19–22.

Mäger, Mart 1971. Riimi üldküsimusi. – Looming, nr 1, lk 123–132.

Oras, Janika 2010. Musical manifestations of textual patterning in Estonian *regilaul*. – Journal of Ethnology and Folkloristics, kd 4, nr 2, lk 55–68.

Riffaterre, Michael 1984. The Semiotics of Poetry. Indiana: Indiana University Press.

Runnel, Hando 1982. Punaste õhtute purpur. Tallinn: Eesti Raamat.

Runnel, Hando 1988. Mõõk ja peegel. Tallinn: Eesti Raamat.

Runnel, Hando 2006. Viru veri ei värise. Armastuse laulud. Tartu: Ilmamaa.

Sang, Joel 1983. Luuleaasta pildistusi. – Looming, nr 3, lk 381–389.

Sarv, Mari 2015. Veel kord regilaulu parallelismist, poeetilisest sünonüümiast ja analoogiast. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 16, lk 27–34. https://doi.org/10.7592/methis.v13i16.12451

Shapiro, Marianne 1993. Repetition. – The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics. Toim Alex Preminger, Terry V. F. Brogan. Princeton: Princeton University Press, lk 1035–1037.

Undusk, Jaan 1998. Maagiline müstiline keel. (Oxymora 2.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Veidemann, Rein 1987. Hando Runneli *ilus maa*. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 261–266.

Veskimägi, Kaljo-Olev 1999. Hando Runnel partei- ja tsensuuripaberites. – Läbi äreva vere. Pühendusteos Hando Runnelile. Koost Mart Orav. Tartu: HRS, lk 455–466.

Kai Karell-Narrusk (snd 1988), Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi doktorant (eesti kirjandus), didaktika nooremteadur (Ülikooli 16, 51003 Tartu), kai.karell-narrusk@ut.ee

Repetition and semantic fields in Hando Runnel's poetry cycle "Beautiful Land"

Keywords: Hando Runnel, poetry cycle "Beautiful Land", figures of repetition, semantic field, parallelism, allegory

Repetition is a central device in Runnel's poetics, and his poems often feature a dense network of interwoven sound, word and line repetitions. This article aims to analyze the function of figures of repetition in the poetry cycle *Ilus maa* ("Beautiful Land") and to describe their role in the formation of semantic relationships within the cycle. The central research question concerns the role of repetition in shaping the semantic fields of the cycle as a whole and of individual poems. Drawing on structuralist poetics and theoretical approaches to figures of repetition, the article proceeds from the premise that recurring units create poetic self-reference and shape the semantic field of the text through equivalence and correlation. The cycle is analyzed through close reading, interpreting the formal and semantic functions of repetitive details and the interplay between different types of repetition.

In *Ilus maa*, repetition functions not merely as a sonic embellishment but as a formal-semantic system. Regular repetitions of words and lines link individual poems into a coherent cycle, create parallelism, and shape the emotional and allegorical semantic fields of the poems. Repetitions condense and expand their initial meanings; the same words and lines acquire additional shades of meaning in new textual contexts. The formal-semantic function of repetition is most pronounced in the cycle's refrain and in the poems *Me liigume* ("We Are Moving"), *Vana laul* ("An Old Song") and *Päike on kõikide päralt* ("The Sun Belongs to Everyone"), where the network of repetitive devices binds the motifs of the homeland, hope, danger and the future into a unified allegorical whole.

Kai Karell-Narrusk (b. 1988), Doctoral Student in Estonian literature at the Institute of Cultural Research, University of Tartu; Junior Research Fellow in Didactics (Ülikooli 16, 51003 Tartu), kai.karell-narrusk@ut.ee

https://doi.org/10.54013/kk827a2

„Tähemõrsja" toimijaist ja (aeg)ruumist

Elu hoidva keskme poole

EVE RANDVERE

Kui inimese ja keskkonna suhted on keerulised, on mõtet vaadata ringi nende suhete mitmesuguste kajastuste, sealhulgas pärimuslike tekstide poole. Pärimustekstide ning keskkonna seoseid on käsitletud kohapärimuse põhjal (näiteks Päll 2022; Krull 2024; Heinapuu 2024; Hiiemäe 2025). Käesolevas kirjutises aga vaatlen ruumiga seonduva kajastusi jutustavas regilaulus „Tähemõrsja" laulutüübi näitel. Tähelepanu all on ruumi/keskkonna ja inimese suhe, liikumised ja muutumised, vastavad toimijad, ka mitteinimestest toimijad; põgusalt on esile toodud sarnaseid jooni tüüpides „Loomine" ja „Suur tamm", samuti soome-ugri mütoloogilises ruumis. Kasutatud on Juri Lotmani ja Tartu semiootikakoolkonna ning Algirdas Julien Greimasi mõistestikku, samuti Mihhail Bahtini kronotoobi ja metamorfoosi mõistet, mis vastastikku üksteist täiendavad, kattes kirjandusliku aegruumi, teoseruumi osad, teksti süvatasandi ja toimevõime ehk agentsuse.

Eesti rahvalaulude antoloogias on „Tähemõrsja" sündmustik kokku võetud nii: „Leitud kanast kasvab ilus neiu, keda nimetatakse „Salme neiuks" [---] neiule tulevad üksteise järel kosja päike, kuu ja täht; mõlemad esimesed saadab neiu nende muutlikkuse ja tujude tõttu tagasi, täht aga võetakse ta kindla meele pärast rõõmuga vastu" (ER II: XIV). „Tähemõrsjast" oli regilaulude andmebaasis (ERAB) 2026. aasta mais 324 teisendit, nende hulgas nii suhteliselt lühikesi katkeid kui ka 250 reani ulatuvaid arendusi. Andmebaasi vanim teisend on üles kirjutatud aastal 1856, uusim aastal 1943, lisaks on käesolevasse töösse hõlmatud Friedrich Reinhold Kreutzwaldi 1828. aastal üles kirjutatud teisend.

Mõnevõrra ebatüüpiliselt käsitlen eriti laulu esimest poolt, tähemõrsja kasvamist. Seevastu kosilaste kirjeldusi ega etteheiteid päikesele-kuule siin vaadatud ei ole.[1] Hoolimata sellest, et käesolev kirjutis keskendub pigem ruumile ja tegelaste toimevõimele, olgu siiski mainitud mõni varasem käsitlus. Eduard Roos (1969) esitab põhjaliku ülevaate eelnevaist uurimustest, pakub välja onomastilisi argumente ja leiab, et müüdi ajendas juhtum, kui Kuuvalo-, Päeva- ja Tähe-nimelised mehed käisid kosjas Salmel, kes teisenditi oli Ilma-nimelise mehe tütar. Paul Alvre (1970) käsitleb Roosile vastuseks mõningaid kohanimesid. Jaan Kaplinski (1970) ei nõustu Roosiga: tema arvates ei ole „Tähemõrsja" ka didaktiline pulmalaul, pigem võiks see olla siirderiitusega seotud laul. Uku Masingu (2011 [1974]) käsitluse järgi ei taha eriline ja tõrges neiu abielluda auliste kosilastega ning abiellub näiliselt tühisevõitu olendiga.

[1] Uurimisühiku taseme määratlemisel kerkivad küsimused, millised tekstid on vaadeldavad ühe tekstina ja mida saab millega kõrvutada. Ühes ääres oleks vaade, et sama lauliku samal sündmusel esitatud sama laul on teistkordsel esitamisel ikkagi erinev: ajahetk, kogemus, miski on juba mõnevõrra teine. Teises ääres oleks vaade, et kõik maailma müüdid on omavahel võrreldavad. Siinne käsitlus võiks jääda nende kahe vaateviisi vahele.

Masing eristab tegevuse neli osa: peigmehed, taevasse tõstmine, koduigatsus ja koduskäimine, esitades sarnasusi paljudelt rahvastelt. Ka arvab Masing, et algselt oli tegu „Salveneiuga", kes kasvas aidas salves. Jaan Puhvel (1996) arvab, et Salme nimi on läti päritolu ning laulus esineb indoeuroopa-läti motiivistik. Felix Oinas (1994) vaidleb sellele vastu, tuues välja mitu argumenti eesti ja läti motiivistiku olemuslikust erinevusest. Oinas ei nõustu ka Kaplinski ega Roosiga ning toob ise esile, et oluline on rahvajutule iseloomulik kolmikkordamine, milles näiliselt tähtsusetuim saab ülesandega toime – ülesehitus, mida esineb teisteski regilauludes. Slavistina rõhutab Oinas slaavi pärimusega ühiseid elemente. Laulutüübi senise uurimise lugu näitab, et lähtuda saab rohkem või vähem tekstisisesest, soomeugrilisest, läänemeresoomelisest, mitut laadi indoeuroopalisest või laiemast vaatepunktist, kuid eri tausta ja vaateviisiga autorite kirjutised rikastavad kogupilti.

1. Ruum, aeg ja aegruum

1.1. Ruum

Tartu semiootikakoolkonna järgi on ruumisuhete mudel kultuuri üles ehitav keel nagu loomulik keelgi. Ruumisuhted peegeldavad inimestevahelisi suhteid ning aitavad mõtestada tegelikkust. Ruumisuhted kajastuvad ka kirjanduslikes tekstides: miski paikneb või toimub ülal või all, kaugel või lähedal ning võib sellega seoses olla hea või halb, väärtuslik või väärtusetu. Ruumis on piiriga eraldatud erinevate omadustega allruumid, igale allruumile vastavad tema elanikud, tegelased kuuluvad neile määratud ruumi juurde; takistused on tavaliselt koondatud piirile ja kujutavad endast piiri osa. (Lotman 2016 [1992]: 211–212, 2006 [1970]: 367–371)

Eri seisundis isikute liikumisteed saavad olla eri kujuga (Lotman 1990: 182). Tegelase sisemisele või välisele muutusele võib vastata ruumiline liikumine (Lotman 2016 [1992]: 212; Bahtin 1987: 73), samas saab ka teatud ruum soodustada teatud tegevust ja sündmusi. Nii võiks ruumigi mõtestada toimevõimelisena. Ettekujutus ruumist saab olla vähem või rohkem müüdiline. Mütoloogilisele ruumikäsitusele on omane pidevuse puudumine, müüdiline ruum koosneb pärisnimesid kandvatest üksikobjektidest, „lappidest", nii et „üleminek ühest *locus*'est teise võib toimuda väljaspool aega, [---] suvaliselt lüheneda või pikemaks venida võrreldes ajavooluga, mis kulgeb pärisnimedega tähistatud *locus*'tes. Teiselt poolt võib objekt uude kohta sattudes kaotada sideme oma eelmise seisundiga ja saada uueks objektiks (mõnel juhul võib kaasneda ka nimevahetus). Siit tuleneb mütoloogilisele ruumile iseloomulik võime modelleerida teisi, mitteruumilisi (semantilisi, väärtuselisi jne) suhteid." (Lotman, Uspenski 1999 [1973]: 195–196)

Madis Arukask (2003: 118) käsitleb regilaulu sündmuskohti stseenidena. Stseen on „kindla hinnangulise tagapõhja ja tähendusega ruumipunkt laulude kognitiivsel kaardil", mis seob jäigalt tegevuse ja toimumispaiga. Nende paikade hulgas on olulisemad kodu ning mets ja veekogud, aga ka ülailm ja allilm. Arukase valimi tekstides ei juhtu kodus õnnetusi ega toimu konflikte, peategelane saab seal vanematelt nõu

või lohutust mujal siginenud probleemidele. Kaugemal, metsas ja veekogu läheduses toimuvad aga intriigid, konfliktid, kõik kummaline. Isegi kui sündmustiku edasiviimiseks poleks vahet, kas nõu antakse kodus või metsas, on see alati seotud koduga (Arukask 2003: 115–118). See vastab Eesti talumaastiku ruumile, mida on mõtestatud ringidena: koduring talu ja taluõuega, pisut eemal korrashoitud karja- ja põllumaad, kaugemal võõramana mets ja meri (Paulson 1997 [1966]: 103).

1.2. Aeg

Müüt on allutatud tsüklilisele ajale, milles sündmustikujada surm – matuserituaal – matmine (sh tükeldamised ja kinnisesse ruumi paigutamised) – sünd (= taassünd) – õitseng – hääbumine – surm – uus sünd (= taassünd, uuekssaamine) võib alata mis tahes lülist ning iga episood aktualiseerib kogu ahela. Selles võivad sarnaneda päeva-, kuu- ja aastarituaalid, samuti võivad pulma- ja matuserituaalid olla isomorfsed. (Lotman, Mints 1991 [1981]: 321)

Bahtini (1987: 145) käsitlus on sarnane, sealjuures tsüklilist ajataju ennast määratleb ta negatiivse, ideoloogiliselt mitteviljakana (see pole kirjutamise aega ja kohta arvestades üllatav). Muidu on Bahtinil rahvaloomingu aeg loova töö ühine, tulevikku suunatud aeg, mille kulg ei hävita, vaid toob produktiivse kasvu, rohkenemise: külvatud viljaterast tekib palju uusi, üksiku ühiku surma tajutakse kui viljatera „surma" ehk uue külvina, hukkuv ühik ei ole isikustatud ega tervikust eraldatud. Üldisel tasandil hukku ja surma justkui ei olegi ning surm on lahutamatult seotud sünniga. Aeg rohkendab, samuti muudab kvaliteeti, toimub õitsemine, vilja küpsemine. (Bahtin 1987: 142–143)

1.3. Aegruum

Kirjandusteoses saab maailma aja ja ruumi mudeliks olla aegruum ehk kronotoop. Selle mõiste võttis kasutusele Bahtin, analüüsides kirjanduse arengut rahvaloomingust romaanini. Aegruum on aja ja ruumi hõlvamise viisina (Bahtin 1987: 45) tihedalt seotud žanriga: näiteks Tzvetan Todorovi (1995: 83) järgi ongi „aegruum" Bahtinil žanri sünonüüm (vt Bahtin 1987: 44). Lotman leiab, et Bahtinil tulenevad tegelaskujud, nende käitumine ja romaani süžeemehhanismid kronotoobi ühtedest või teistest vormidest (Lotman 1987: 12) – vastavalt aegruumi omadustele on teatud tegelased, sündmused ning põhjuslikkus võimalikud, teised mitte. Teose aegruumil saab olla rida omaduste kombinatsioone: Bahtin vaatleb monoliitsust–mittemonoliitsust; kaugust–lähedust, lõplikkust–lõpmatust, äravahetatavust–konkreetsust, kodusust–võõrust, juhuslikkuse eri toimimisviise, avaliku ja eraelu eri esitusviise. Aegruum saab tegelastele pakkuda või keelata sisemisi ja väliseid muutumisvõimalusi; keskkond ja ruum saavad tegevuses eri viisil ja määral osaleda või mitte. Eeposte lõplik, monoliitne ja suletud maailm (Bahtin 1987: 25, 34) on rahvaloomingule lähedane.[2]

[2] Vladimir Proppi (2023 [1928]) käsitletud imemuinasjutt on samuti teatud aegruum, millele omaseid seaduspärasusi muidugi esineb arvukalt ka mujal.

Rahvaloomingu aegruum on Bahtinil (1987: 142) teiste, käsitletavate aegruumide alus ning nagu ülalpool kirjeldatud, kätkeb see tsüklilisena elu ja surma ühtsust, elu aina uut taasteket läbi surma. Varauusaja kirjanduslikes aegruumides kandub elu-surma ühtsus karnevali ja groteski, kus on „vastuolulist ja kahepalgelist elutäiust, mis sisaldab endas eitust ja hävingut (vana surma) v a j a l i k u momendina, mida ei saa lahutada j a a t u s e s t, uue ja parema sündimisest" (Bahtin 1987: 204). Mõne veel hilisema renessansijärgse aegruumi puhul tõdeb Bahtin (1987: 203–204) elujaatava poole ärajäämist.[3] Vaadeldes Bahtini teostes nähtud eitust ja jaatust, surma ja sellele järgnevat elu taassündi, kasutab Jaan Undusk (1988: 710–711) määratlust „võidukas suhtelisus", pöörates niiviisi siiski tähelepanu Bahtini käsitluse elujaatavale poolele. Peeter Torop (2020) jagab aegruumi kolmeks tasandiks: 1) autori kontseptsiooni metafüüsiline, 2) sündmustiku topograafiline ja 3) tegelase sisemaailma psühholoogiline tasand. Esimene võimaldab teatud sündmustel ja protsessidel toimuda, teatud tegelastel, nii inimkujulistel kui ka muudel, toimijaina olemas olla ja tegutseda ning muutuda sisemiselt või ka väliselt. Kõik see toimub teose topograafilisel tasandil, mis ongi käesolevas analüüsis kesksel kohal.

2. Tegevus ja muutumised narratiivis

Järgnevalt vaatlen narratiivi Greimasi (1987: 53) põhjal, kelle teooria tugineb paljuski Claude Lévi-Straussile (ja mõlemad omakorda Vladimir Proppi (2023 [1928]) imemuinasjutu morfoloogiale), samuti draama valdkonnas kirjutatud Étienne Souriau (1950) funktsioonide-käsitlusele.

Narratiivi käigus asendub algolukord teistsuguse olukorraga. See toimub eri tasanditel. Narratiivi süvatasandil minnakse ühelt mõistelt jaatuse ja eituse kaudu teisele (Greimas, Courtés 1982: 308, 350), levinud näiteks on „elu, surm, mitteelu, mittesurm". Tihti on vaadeldavate kategooriate seas ka Lévi-Straussi jaoks olulised loodus ja kultuur, aga müüt saab samuti näiteks tegeleda korrastamatuse-korrastuse küsimustega (Bateson 2022 [1972]: 23). Sellise üleminekuga on võrreldav Lévi-Straussi (2012 [1958]: 120–121) kahe vastandpaari vahendamine-kooskõlastumine müüdi narratiivi käigus. Sarnaselt keskenduvad Elli-Kaija Köngas-Maranda ja Pierre Maranda (1971) vastuolule ning vahendajale-vahendamisele ja selle edule. Nende järgi saavad tekstis olla järgmised olukorrad: tekstis pole vastuolu (mudel 0); tekstis on vastuolu, seda ei püüta vahendada (mudel I); tehakse vahenduskatse, see ei õnnestu (mudel II); toimub edukas vahendamine, midagi juurde ei teki (mudel III); toimub edukas vahendamine, miski kasvab (mudel IV).

Pindmisel tasandil väljendub algolukorra teisenemine tegelaste kaudu, Greimas kasutab **aktori** ehk **toimija** mõistet. Toimijaks saavad olla eri isikud ja nähtused, ka ruum, sealhulgas Lotmani mõistes teose allruumid ning piiri takistusi pakkuvad

[3] Mis tähendust saab omistada sellele, kui ühiskond ei pea vajalikuks kujutada ühes või teises žanris elupoolt ning kas siin võiks olla seost ökoloogilistest ja materiaalsetest protsessidest lahutatud, väärtuspõhisuseta, abstraktsete märkide massilise levikuga (vrd Maran 2023), on laiem küsimus, mida praeguse teema raames käsitleda ei saa.

elemendid. Tegelased vastastikku omandavad ja kaotavad väärtusi, subjektide ja objektide omavahelised sidemed tekivad ja katkevad (Greimas, Courtés 1982: 350). Väärtuse hulka kuuluvad Greimasi järgi nii esemed kui ka hingeseisundid, lisaks sellele modaalsed väärtused: tahe, võime, teadmine, soov midagi teha (Greimas, Courtés 1982: 365). Hingeseisundid ja modaalsed väärtused kuuluksid Toropi (2020) mõistestikus tegelase psühholoogilisele tasandile. Kui teoses või üldse žanris tegelaste siseelu, psühholoogilist tasandit ei kirjeldata – see on regilaulu vanemas kihis tavaline olukord –, saab modaalsete väärtuste kohta oletusi teha tegevuse põhjal. Kui tegelane midagi teeb, on tal selleks võime, samuti on olemas süvatasandist tulenev tahe vastavaks muutuseks,[4] need kokku moodustavad toimevõime. Loo algolukorda teisendab nii tegelase tegu kui ka sisemine või väline muutumine. Tegevust edasi viiv sündmus saab olla kokkuleppelisem või võitluslikum: esimese puhul tegelaste vastastikune olukord muutub ettepaneku ja nõustumisega, teisel juhul pigem erimeelsuste väljendumise kaudu, jõuga, reeglite rikkumisena. Tegu on kahe poolusega, ka rahulikus mõttevahetuses sisaldub tahtmiste vastasseis, samas „kuuluvad mõlemad [---] ühte ja samasse intersubjektiivsuse kokkuleppelisse organiseeritusse" (Greimas, Courtés 1982: 205, 59), nende selgepiiriline eristamine ei ole alati võimalik ega vajalik. Käesolevas kirjutises vaadeldud materjal on pigem kokkuleppelise tegevustiku näide.

Üks tegevust edasi viiva sündmuse laad on metamorfoos, tegelase väline muundumine, mille käigus olend ise säilib, omandades uusi väärtusi ja atribuute, eelmisi kaotades või mitte. See on levinud rahvaloomingus ja mujalgi. Näidetena saab tuua Ovidiuse „Metamorfoosid" ja šamanistlikud teiseks olendiks muutumised. Soome-ugri mütoloogias jälitab mansi „Maa tekkimise püha jutu" peategelane Tarõg-Pees'-Nimalja-Sov vaenlast Paraparsehhit, pugedes järgemööda raudse kulli, jänese ja haugi nahka (Lintrop 2014: 237). Muundumisi on kiiremaid ja aeglasemaid, ajutisemaid ja püsivamaid. Metamorfoosiga võrreldav on Philippe Descola (2022) käsitlus animistlikust maailmanägemisviisist, mille järgi olenditel saab olla samasugune hing, kuid erinev keha. Ent arvestades animismi kirjelduses esile tõstetud aspekti, et igasse kehasse saab hing siseneda (Undusk 2003), võib järeldada, et erinevalt metamorfoosist hing pigem kujundab sellisel juhul keha ümber.

Bahtin (1987: 67–68) toob suure plaani metamorfoosi näitena Hesiodose kirjeldatud arengu kuldajast raudajani: selles muutub inimene koos teda ümbritseva maailma omadustega. Põhimõtteliselt osalevad Hesiodosel aegruumis inimese kõrval tegevuses toimijaina ka aastaajad, päevad ning vastavad ruumi- ja keskkonnamuutused. Väiksemate metamorfooside hulka kuulub teravilja ja viinapuu muutumise iga-aastane jada, milles looduse ja põlluharija elu ja muutumine on ühtne. Ka siinses artiklis käsitletavas materjalis saab näha aega kui toimijat. Hiljem muutus loodus elusündmuste osalisest tegevuskohaks, see toimus samaaegselt individuaalsete elujadade eraldumisega kollektiivsest ühtsusest (Bahtin 1987: 151). Ka aegruumi elujaatava poole ärajäämine kuulub samasse suundumusse.

[4] Põhimõtteliselt on siin, ühe või teise muutusesoovi kindlaks määrajaina Greimasi süvatasand ja Toropi aegruumi autori metafüüsiline tasand mõisteina üsna lähedased.

Muundumine on Bahtinil (1987: 61) seotud identsuse ehk samasuse küsimusega, sealjuures toimijalikuna saab näha nii võimet mitte muutuda ja endale kindlaks jääda kui ka suutlikkust metamorfoosi läbida. Metamorfoos on seotud taassünni ja ülestõusmisega ka isiku tasandil: „Narr ja loll – see on põrgus, surmaseisundis viibiva kuninga ja jumala metamorfoos" (Bahtin 1987: 106).

Metamorfoosi mõistet kattev, aga avaram on Greimasi transformatsiooni mõiste, mille alla kuuluvad kolme liiki nähtused: 1) tekstidevaheline transformatsioon (kuidas mingi motiiv erineb tekstiti); 2) tekstisisene transformatsioon samal tasandil, sealhulgas 2a) süvastruktuuris toimuv transformatsioon, mille puhul minnakse ühelt mõistelt jaatuse ja eituse kaudu teisele (tuntud „semiootiline ruut"); 2b) pindmisel, narratiivsel tasandil toimuv transformatsioon; 3) tekstisisene vertikaalne ehk süva- ja pindmise tasandi vahel toimuv transformatsioon. „Kui narratiivne diskursus on [---] „miski, mis juhtub" (s.o algusseisundist lõpp-punkti jõudmise trajektoor), siis transformatsiooni algoritm näitab selle trajektoori teed – diskursust kui transformatsioonide rida" (Greimas, Courtés 1982: 348). Metamorfoos kuulub selles jaotuses 2b alla, see on teise olendi omaduste ja modaalsuste saamine, eelnevaid omadusi kaotades või mitte.

3. „Tähemõrsja"

Regilaulutüüp „Tähemõrsja" (ERL, tüüp 5) on taevaste kosilaste motiivi abil selgesti piiritletud. Erineva alguse põhjal saab määratleda olulisemad teisendirühmad.

1. Tähemõrsja kasvab kellestki-millestki leitust vaka all. Seda kirjeldavad üle poole teisenditest, käesolevas kirjutises ongi eriti need tähelepanu all.

2. Kirjeldatakse neiu kasvu muul moel: neiu kasvab kui lill, siin on kasutatud ka „Kosjahobu söötmise" tüüpi (ERL, tüüp 2341); neiu kasvab salus või ohakate sees (need võiksid ehk olla seostatavad kasvuga taimest vaka all); väga ilusana; isa ainsa tütrena, samuti esineb „Kolme kätki" tüübi värsse (ERL, tüüp 1809).

3. Rõhuasetus on neiu olukorral kosilaste saabumise või kosjateate saamise ajal. Umbes 15 teisendis saadetakse kosjateade väljas olevale neiule: ta on karjas, metsas marjul, mäel uinununa või lillede sees (need võiks seostuda lille, taimena, taimede sees kasvamisega, moodustades sujuva ülemineku 2. ja 3. rühma vahel). Ka „Ilmaneiu" kasv ei ole motiivina sellest kuigi erinev. Ruumiliselt mõnevõrra sarnaselt, mäel olevale, vahel ehitud, tantsivale neiule, siis pigem Mari-nimelisele, tulevad taevakehad kosja. On ka muud laadi algust, näiteks võib neiu kiita vett tuues oma kaasavara (H I 8, 349/50 (7)).

4. Ligikaudu 60 teisendit algab kosjade või kosilaste kirjeldusega. Mõnel juhul ei saa 3. ja 4. rühma vahelist piiri väga täpselt tõmmata. Mõned teisendid algavad etteheiteist taevakehadele või ehtimisest.

Tüübi piiritlemisel tekib küsimus, kas seda saab samastada setu „Kureneiu" laulutüübiga, kus kündvast kurest või muust linnust kasvanud neiule tulevad kosja taevakehad (SL I: 483–499, nr 477–486). Arukask (2003: 17) ei nõustu kahe tüübi samastamisega, „kuivõrd suurt osa setu „Kureneiu" loost eesti laulud ei sisalda". Ruumilistest

ja toimijate võimalustest lähtuvalt saab esile tõsta kahe tüübi erinevuse ühte aspekti: kündvale kurele liitub mõnel korral ka „Kass kaevus" (ERL, tüüp 296), milles liikumine on kui peegelpildis. Tähemõrsja liigub üles taevasse, kure leidmise puhul võib vahel keegi (kass) sattuda ka kaevu, allapoole, maa alla. See paistab olevat just kure motiivi eripära, eristatud regilaulutüüpide liitumise tasandil „mittekureliku" päritoluga tegelase puhul seda pigem ei juhtu: kanast või linast kasvava neiu puhul järgneb taevase kosilase motiiv. Sündmust ei kanna otseselt sama tegelane, realistlikus võtmes kass ongi kass, samas mingis sügavamas kihis ja teises modaalsuses võiks teisenditi vihjata ka neiule.[5] Ruumilise liikumise või edaspidise saatuse võimaluste erinevus võiks rõhutada tüüpide erinevust. Kõrvutatuna võiksid need vastata Lévi-Straussi (2012 [1958]: 120) mõttes permutatsioonirühmadele ning Guido Ferraro (2019: 109) mõtestab nähtust kui tegelikkuse ja võimalikkuse alternatiivide uurimist narratiivide kaudu.

„Tähemõrsja" tegevustikku saab niisiis kirjeldada järgmiselt. Neiu leiab karjateelt või mujalt kana, lina, kulda, lille või muud. Ta viib leitu koju, annab memmele, kes paneb leitu vaka alla. Vaka all kasvab leitust aja möödudes neiu (tähemõrsja), kellele tulevad kosilased. Päikese ja kuu kosjadest ta keeldub, tähe kosjad võtab vastu.

Koju vaka alla viidava hulgas esineb enim linde: kana või kukk 66 teisendis (nt „Kana mina leidsin karjateelta, / Kuke kullase mäelta", EKmS 4° 3, 610 (7) < Suure-Jaani khk – Kurrikoff (1874)), kurg 7 teisendis (ainult Kagu-Eestis), ka teder. Taimedest on kõige sagedasem lina 44 teisendiga, näiteks „Lina kasvis kui sie linti / Kupar otsa kuldä kuppi / Mina põimsin põlle täie / Rohelise ruta täie / Wiisin kodu eede näha" (H II 2, 57/8 (87) < Märjamaa khk – M. Ostrow, O. Kallas < Mai Neerut, 65 a (1889)). Siia võiks juurde arvata paar teisendit, mis algavad lina kasvust ja lõpevad kosilaste tulekuga vahepealse aidas kasvamiseta. Lille mainitakse 10 teisendis ja lehte 5 teisendis. Kulda viiakse koju vaka alla 23 teisendis, on ka teksti põhjal raskesti määratletavat. „Kalevipoja" kaudugi on üsna tuntud kana leidmine, seal küll esinevad paralleelvärssides ka tedremuna ja vares (Kreutzwald 1961: 23, I lugu, v 136–138). Hulk linaga teisendeid kirjutati üles veel XX sajandil, nii et „Kalevipoja" motiivistik ei paista lina motiivi välja tõrjuvat. Osas teisendites eelneb lina kasvule rannal kündmine: „Mere jaares künnetasse, / Ranna jaares raiutasse, / Lina liiwa külwatasse" (H I 1, 227/8 (89) < Järva-Jaani khk – M. Roosileht (1888)).

On teekonnalauluna kasutatud teisendeid, milles neiud leiavad koju viidava kulla teed käies:

> [---] Kuld on jäänud jälgedelle,
> Hõbe sammule sadanud. [---]
> Pitsitin kulla peusse,
> Hõbedase hõlma alla,

[5] Erinevalt muudest piirkondadest esineb kagu pool ka söömismotiivi: ühelt poolt ilmatütar kujuneb välja, kasvab iseendaks, süües koduruumist eemal marju vm, teiselt poolt satub kureneiuks saav kurg söömisohtu. Esimest saab näha ka nii, et miski väike-elav-väärtuslik, mille muudes piirkondades toob neiu koju vaka alla süles või käises, tuuakse „Ilma tütres" koju neiu sööduna.

Seädsin kulla särgi sisse,
Seädsin särgisiiludesse.
Viisin kodo memme nähä [---]
(H, Kolga-Jaani 3, 65/8 (55) < Kolga-Jaani khk, Soosaare v, Purtsi t < Kiriku v, Oti k – Jaan Bergmann < Rõõt Meiel, s Ott, 76 a (1878))[6]

Mõnes teisendis jättis kulla Neitsi Maarja, kes Anna-Leena Siikala (2012: 177) järgi soome runodes võis asendada varasemad naistegelased, näiteks Päivätäri. Sellisel kujul on lisaks laulu lõpule selgemalt „taevane" ka laulu algus. Iseenesest see, et päikesega seotud tegelase jälgedesse kuldselt säravaid tükke jääb, paistab üsna loogiline. On ka teisendeid, milles koju aita viiakse lilli. Jaan[7] ajab neiud heinamaale lilli korjama või ema viib aita lilli niidult (H, Kase 92 (23) < Rõuge – Leena Kase (1868)).

Kuller kuppud, nallernaatid,
Kasvid Jaani einamaala,
Jaan aas neiud noppimaije,
Puna paled põimimaije
Walgepead walitsemaije, –
Neiu noppis rüppe täije
Põimis puna põlle täije,
Walis wälja vakka täije.
Siis wiis kojo eide kätte [---]
(E 15252 (2) < Haljala khk < Väike-Maarja khk – Danel Pruhl < Juhan Weismann, s 1840 (1895))

Põhimõte on sama. Leitu, vahel elav, vahel väärtuslik, tuuakse eemalt kodu juurde. Erinevalt ise saabuvast „Loomise" loojalinnust liigub siin leitud lind või taim koduruumile lähemale leidja abiga, olgu tal siis olemas juba ka tahe tähemõrsjaks saada või veel mitte. Liikumine on suunatud kodule, kodu on kõike mõtestavaks keskpunktiks, Lotmani mõistes „tuumaks".

Kas lind või taim leitakse Lotmani mõistestikus teose muust alaruumist? Leidja teel piirile iseloomulikke takistusi ei kirjeldata, ka kaugust enamasti ei rõhutata, seda muu hulgas piirkonna jutustava regilaulu väljenduslaadist tulenevalt. Leidja liigub sujuvalt läbi ruumi, ilma et ruum toimijalikult vastu paneks, pole vajadust sellega ei kokku leppida ega võidelda. Esineb siiski ka teistsugusele ruumile ehk teisele ilmale viitavaid motiive. Mõne ruumi kirjeldava motiivi puhul pole välistatud ettekujutus seotusest ebamaiselt vaikse kohaga, võib-olla ka teise ilmaga, ruumiga, kus kehtib teistsugune asjade toimimise viis ja väljenduskood. „Tähemõrsjas" esineb näiteks „Imemaana" tuntud laulutüübi motiiv: „Saatsin karja kaugeelle / Kus ei kuulnud

[6] On teisendeid, milles leidjaks on väike vend. Pole välistatud, et sel tegelasel on seost Lintropi (2000) jt käsitletud suure tamme raiujaga, kes ka on teisenditi väike, „vend" ja kellel on teatud teiseilmalise omadusi. Sellisena seostuks see motiiv Bahtini ja Lotmani käsitlustega surma ja sünni ühtsusest.

[7] See võib olla ka viide jaanipäevale, vrd Lintrop 2000: 7.

kukke häälta / Ega kana kõeru häälta / Ega linnu laulu häälta" (H II 49, 1033/5 (4) < Kolga-Jaani khk, Kolga-Jaani kirikuv – Kristjan Aint < Mari Sepp, 67 a (1895)).[8] Ka mets, veekogu ning tegelikkusega ilmselt mitte kokku sobiv rannas raiumisele järgnev lina kasvatamine võivad kuuluda võõramasse ruumi.

Teose alaruumi piiri asukoha osas on teatav määratlematus, määratletud on pigem keskus, kodu.[9] Noor naine annab leitu memmele-eidele või vanematele. Memm paneb leitu aita vaka alla: „Viisi kodu memme kätte / Mem pand salvile kasuma" (E 63970 < Otepää khk – valitseja Martenson (1856)). Mõnes teisendis paneb leidja ise kana (või muu) vaka alla kasvama. Pigem tuleks lugeda tüübilähedasemaks teisendeid, milles linnu paneb vaka alla kasvama memm, sest laulmisel võis motiiv sellises kohas hõlpsasti lüheneda, eriti kui lauljal oli soov jõuda kiiresti põnevama kosilaste kirjelduseni. Sarnane tegelaskuju, kelle tegevussfäär piirdub koduga, kes justkui kodu kaitseb ja hingestab, esineb ka tüüpides, kus miski läheb kaotsi või katki: kadumislauludes „Ehted kadunud", „Ehted katki", „Haned kadunud" (ERL, tüübid 42, 43, 37). Sellega võrreldav on koduga seotud hooliva ja heasoovliku teelesaatja-vastuvõtja roll (Arukask 2003: 134, 142).

Lindneiu võiks olla kas leidja õe põlvkonnast või järgmisest põlvkonnast, viimasel juhul on laulus kolm põlvkonda naisi. Ka Kreutzwaldi 1828. aastal Viisu külast üles kirjutatud variant on selline: neiu leiab linnu ja eit paneb selle vaka alla kasvama (Kreutzwald 2014: 89), „Kalevipojas" sai tegelaseks aga „noor lesk" (Kreutzwald 1961: 23). Elu aastaringis kulgemas hoidmise viis muutus. Kui pindmisel, tegelaste tasandil paistab muutus väike, siis süvatasandil on muutus suurem (vt pidevusest ja katkestusest ka Frog 2011: 7): koostöine ja võrdne, jätkuv ja tsükliline osalemine hoidmaks käigus elu kulgu, asendus sündmustejadaga, milles on rohkem ühekordset ning milles lõppkokkuvõttes ka vastandlikud jõud on rohkem välja joonistatud. Järgneb kasv, muutus, aja kulg: „Kasvis kuu kasvis kaksi / Kasvis kuu kolmandalle / Natukese neljandalle / Weidikese wiiendalle / Peale mõne pääwakese" (H, Kolga-Jaani 2, 242/4 (152) < Kolga-Jaani khk, Võisiku v, Kaavere k – J. Orgusaar (1876)). Aega iseloomustab nähtavate sündmuste puudumine: väljastpoolt ei lisata toimuvale midagi, ruumi ei häiri miski, tagatakse kaitstud olek. Toimub metamorfoos. Tähtsam kui alguspunkt, see, kellest kasvatakse, on protsess ja selle tulemus, neiu kasvamine, kuna leitavad – lind, lina, lill, kuld – on erinevad, lõpptulemus on aga sama. Keskme ruumis koondub kõik väljalaadsest hajaliolekust üheks.

Greimasi mõistestikus omandab lindneiu kasvades inimese omadused, inimese kuju, mõnel juhul üleüldse elususe, veelgi rohkem, välise metamorfoosiga kaasneb muutumine leitavast objektist tegevuse subjektiks, kes hiljem teeb valiku kosilaste hulgast. Paigutades selle kokkuleppelise–võitlusliku teljele (Greimas, Courtés 1982:

[8] Sarnaselt võiks ehk mõista ka teisendites esinevat mere ääres toimuvat kündmist ja raiumist. Tüübis „Venna otsija" annab väljend „rannapaasi raidumas" mõista, et vend on teises ilmas (nt H I 5, 29/30 (51) < Haljala khk, sarnane motiiv esineb ka näiteks H III 2, 599/600 (4) jm).

[9] Karjamaa, metsa, rannas raiumise ja veekogu motiivide ulatuvus kogumina võiks olla võrreldav Jaan Valsineri (2024) „väljalaadsuse" mõistega, samas kodu oleks konkreetne ja Valsineri mõistes „punktilaadne" – kui näha isomorfseina kultuuri kui kollektiivse teadvuse mehhanismi ja indiviidi teadvust (vrd Lotman 2022 [1977]: 203).

59), võiks esmapilgul paista, et muutuja ei küsi teiste nõusolekut, lihtsalt läbib metamorfoosi ja sellega muudab olukorda ka kõigi teiste jaoks, samas paistavad teised tegelased metamorfoosiks tingimusi luues sellega nõustuvat. Seevastu paaris setu ja Võrumaa „Kureneiuga" põimunud teisendis tuuakse koju kündev kurg, kes on juba algselt toimevõimeline ja jõuab vakka kasvama peale „kopsamist" ja keedupotti sattumise ohtu. Lotmani mõistestikus saaks toimuvat näha ka kui kirjeldust kultuuriprotsessist, mille käigus piiri tagant või perifeeriast tuuakse midagi keskmesse, sellele järgneb sisemine immanentne areng (eristatuna arengust välismõjutuste mõjul, vrd Lotman 1999 [1984]: 16, 2005 [1992]: 80). Puutumus välisruumiga, välisruumi olemasolu ja kahe ruumi kõrvutamine paistavad olulised teisendites, kus neiu on väljas tööl või „mäel magamas": „Magasin marimäälla, / Sinilillede seessa, / Punalille põõsa'assa, / Angervakse haavikussa. / Mind tuldi kooje kutsumaie: / Tule koo mu oeni, / Kodu sul käisid kolmed kosjad [---]." (H II 40, 755/7 (38) < Kuusalu khk, Kolga rand – Th. Uustalu (1893))

Tekst on kujundlik ja sisaldab mitut tähenduskihti, koos on tegevuse kirjeldus „linnust kasvas inimene"; lind kui „neiu" poeetiline sünonüüm (Peegel 2004: 160); ehk on võimalik ka suhe sõna ja nähtuse vahel, mis meie kategooriatesse „otsesõnaline" ja „metafoorne" ei sobi (vrd Burke 2006 [1997]: 177). Leitut saab mõtestada neiu enda osana. Samuti saab ühe tähenduskihina esineda lind kui hingelind, teiseilmalise hing või sündida saav hing nagu muinasjutus, kus hani laskub ülelendavast parvest eidele-taadile pojaks (Eesti muinasjuttude tüübiloendis Ee 425N „Hani peigmeheks", vt ka EMj I:1: 566–567)[10] ja kasvamine-muutumine on kui hinge kehastumine. Sellega seostub leidlapse, orvu temaatika, mille käsitlustest on ülevaate andnud ka Roos (1969), ning Lintropi (2000: 31) tõdemus, et „orvust mütoloogiline tegelane [vihjab] asjaolule, et vanemad, keda võib-olla muistendites ei mainitagi, kuuluvad lapsest kõrgemasse sfääri". Sarnast päritolu käsitleb Arukask (2003: 46–47) kureneiu kasvamise puhul.

Lind on ka soome-ugri mütoloogilises ruumis Linnuteel rändaja (Napolskikh 1992: 12) ja sel juhul räägib laul taevaelanike omavahelistest asjadest: Linnuteel kulgejale tulevad kosja taevakehad. Ta paistab siiski üles kasvavat maal, näib, et neiu ja memme talu asub maal, kuigi kõrgusmõõte, eri kohtade omavahelisi kõrgussuhteid ei ole laulutekstides rõhutatud.[11] Ühelt poolt kirjeldatakse kasvu ja metamorfoosi läbitegemist, samas on lindneiu võrreldav „teriomorfse demiurgiga" (Krull 2012), kes teatud funktsiooni täitmiseks võtab ühe või teise kuju, nagu parajasti vaja – näiteks tähega abielluda ta linnuna mingil põhjusel ei saa või ei taha. Tegelaste teod on ühiselt suunatud sellele, et oleks olemas inimkujuline tähemõrsja. Neiu leiab ja toob koju, memm paneb vaka alla ja hoiab seal, lind omalt poolt osaleb kasvades ja muutudes, teised seda tema eest teha ei saa. Osalistena võiks näha ka aja kulgu ja kaitstud

[10] Vt nt Hiiemäe 1997 mitmesuguste lindudega seotud hingekujutelmadest.

[11] Müüdilisel tasandil asub noorpaar võib-olla taevasse, täht matrilokaalselt koduväiks vist ei jää. Realistlikul tasandil on paar liitumist tüübiga „Noorik kodu käimas" ning ühes teisendis (H II 9, 385/6 (21) < Haljala khk, Vihula v – J. N. (1889)) järgneb tähega abiellumisele ringsõit Virumaal ja kübarale kirjutamine.

ruumi. Igaüks toimib siis, kui on tema kord toimida, ja annab selle panuse, mida ta saab anda.

Kui maastiku tekkega seotud pärimuses on ruum objektiks, mida muudavad tegelaste teod, siis siin jääb ruum samaks ja pigem sõltub ruumi omadustest see, mis saab tegelasega toimuda. Kaugem allruum võimaldab lindneiu leida, kodulähedasem allruum võimaldab tal kasvada. Arukask (2003: 115) leiab, et kodu on õnnetuste ja konfliktide eest kaitstud ruum, kust peategelane saab nõu ja lohutust. Lisaks sellele võiks ehk öelda, et koduruum saab olla ka teatud erilise, kaitstud kasvamise paigaks. Kasvu ja loomise jõud asub muidugi paljudes paikades, samas lindneiu peab üsna selgelt kasvama aidas, inimese ligi.

Greimasi teooria järgi saab objekt (keegi või miski, millele subjekti tegevus on suunatud) olemas olla kas niinimetatud suletud või piiramatus väärtusringluses. Kui esimeses, suletud ringluses keegi midagi saab, peab keegi teine sellest ilma jääma (Courtés 1991: 115). Tähemõrsjaks muutuva linnu saabumine „eikuskilt" ja talle inimeste omaduste lisandumine ei paista mujalt midagi ära võtvat. Bahtini mõistestikus võiks see olla aegruumi reeglite küsimus ja mõnes aegruumis võimalik ning vaadeldavas loovas aegruumis ei paista millegi eikuskilt ilmumine võimatu ega vastuoluline.

Millise süvatasandi vastuoluga selles narratiivis tegeldakse? Suurtest kategooriatest paistab olevat tegu elu ja surmaga. Viimane aga eriti konkreetselt subjektina kehastunud pole – surma võiks näha eelkõige teisendites, kus nimetatakse teiseilmalist ruumi ehk metsa või veekogu, võib-olla ka linamotiivis, kus surm annab elule-kasvule algosa ja sellega ta tegevus piirdubki. Kui leitud linnu vakka panekut võiks võrrelda Lotmani käsitlusega müüdi elu–surma–taassünni ringis toimuva kinnisesse ruumi paigutamise ehk sünnieelse matmisega (Lotman, Mints 1991 [1981]: 321), siis Lévi-Straussi mõistestikus võiks see faas olla surma- ja elupooluse ühendaja.[12] Köngas-Maranda ja Maranda (1971) laadis algset vastuolu väga teravalt esile toodud ei ole. Tegevustiku põhjal saaks neid muidugi sõnastada – näiteks leitud kana mure, et tal pole kohta, kus lindneiuks kasvada, mille lahendavad leidjaneiu ja memm. Vastandada saaks tähemõrsjaks kasvamist ja kureneiu surma kagupoolsetes variantides. Samuti saaks vastuoluna näha eri taevakehade esindatud maailma omadusi, mille vahel otsuse teeks lindneiu. Siiski on Köngas-Maranda ja Maranda tegevustikutüüpidega loomulikumalt hõlmatavad olukorrad, milles miski algselt kaobväheneb. Küll aga saaks sündmused üldistada funktsioonideks või funktsioonirühmadeks, st abstraktsemateks püsivateks ühikuteks, mis iseloomustavad teatud narratiivi ülesehitust, näiteks on tuntud Proppi (2023 [1928]) funktsioonid (vrd

[12] Naaberrahvaste mütoloogiast võiks nimetada leedu Kaukast ja Aitvarast, kes on samuti seotud kodu, kasvu ja jõukusega. Maaolend Kaukas toob talu juurde väikese laastukese, kui perenaine ta selle järel „riietab", on kaup koos ja Kaukas toob perele küllust. Õhuolend Aitvaras võib saabuda tallu muu hulgas ka pereliikme leitud linnuna ja samuti perele teatud jõukust tuua. Need olendid on ka ohtlikud ja nad saavad pererahvast kahjustada. (Greimas 1992: 18–60, eriti 25–26) Olendite ja esemete liikumine ja sündmused on mõnevõrra sarnased „Tähemõrsjaga", siiski on tegemist erineva nähtusega, sest suhe on kauplev ja rõhk pigem jõukusel kui looduslikul kasvul. See jääb „Tähemõrsja" elu ja kasvu mõttest kaugele, Proppi laadis motiivide muutuste üle mõeldes võiks selliseid arenguid pidada pigem hilisemateks.

Greimas, Courtés 1982: 126). Tähemõrsjas saaks näha kolme sellist funktsiooni: 1) lähenemine; 2) kasv; 3) lahkumine teistsugusesse olekusse, paljususe teke mitme kosilase saabudes. Kõik müüdilisemad regilaulud loomulikult ei järgi sama skeemi.

4. Ruum, kasv ja liikumised teistes laulutüüpides

Vaadeldes tegelaste liikumisi ja ruumis toimuvat teistes regilauludes, kus tegelaste hulgas on müüdiline lind ja taevakehad – ehk kus pigem tegeldakse inimese ja maailma kui inimestevaheliste suhetega –, hakkab silma teatav sarnasus eelnevaga tüübi „Loomine" puhul (ERL, tüüp 1, vt ER I: XXXIX, 15–72; „Loomise" tüüpi on eritlenud näiteks Ribenis 1994; Särg 2023).

„Loomise" tüübi saab kokku võtta järgnevalt. 1. Neiud riietuvad pidulikult, kogunevad, toovad metsast kuldsed luuad, pühivad merd. Mõne aja pärast minnakse mere äärde vaatama. Mere pühkmetest on tekkinud loojalind. Teise variandina kasvab õunapuul õun, millel on eri ilmakaartes eri omadused. Tuul raputab õuna puult merre, sellest tekib meres lind, või tuleb lind mujalt eemalt. Lind lendab meie kiigele või koplisse, kus valib põõsaste hulgast kollase. 2. Lind teeb pesa, haub aja jooksul pojad. 3. Poegadest saavad täht, päike, kuu, kivi ning muud maailma osad.

Tegelased on siin teised kui „Tähemõrsjas", liikumine ja tegevus siiski mõneti võrreldav ning oleks vaadeldav kolme samasuguse funktsioonina:

1. Tegelane liigub eemalt tuuma poole – müüdiliselt merelt või mujalt eemalt meie kiigele või koplisse.

2. Keskme lähedal kasvavad uue maailma alguseks saavad linnupojad, toimivad aeg ja kaitstud ruum.

3. Lõpuks lahkutakse keskme lähedalt või toimub eraldumine. Tekib ka paljusus: loojalinnu mitu poega.

Eesti teisendites ei kujutata loojalinnu pesa kaugena. Argine ja püha ruum võivad paikneda kohakuti, maailm luuakse justkui siin, meie koplis, meie kiigel. Seda ka siis, kui kiike kirjeldatakse regilauludes läbi kolme ilma ulatuva maailmapuu kujunditega (Särg 2023: 1090). Eriti Soomes on levinud teisendid, milles loojalinnu pesa asub eemal, ohtlikus merevallas, inimesest eraldatud kauguses. Ingeri teisendi pesapaik – merel olev laev – jääb kahe vahele.

> Pääsky lintu päivä lintu, [---]
> Näki laivuven merosta,
> Punamaštin purjehtivan,
> Sini maštin seilavan
> Lensi laivan trappuisille,
> Laivan keulalle kemahti

Valo vaskeisen pesoisen,
Muni kultaisen munaisen.[13]
(E, StK 20, 17/8 (8) < Eesti-Ingeri, Hanikke k – Aleksander Angeria < Varpu Taavetin tyt. Saksa, 60 a (snd Strupova) (1923))

Meri ja vesi on müütides loomise, alguse ja lõpuga seotud, „meie koplis" toimuva loomise puhul on kese aga enda lähedale toodud. Müüdilist tegevustikku ja ruumi on järjepanu sõnastatud vähem müüdiliseks, üksikobjektidest koosnevate pidevuseta „lappide" (vrd Lotman, Uspenski 1999 [1973]: 195) vahele on tekkinud side ja seeläbi toimunud „kodustamine": ruum on toodud lähemale ja inimese osa kasvanud, oluliseks on muutunud laev, kiik ja sarnased inimeste loodud esemed. Paljudes Eesti teisendites on meremotiiv siiski kohal, kuna loojalind on tekkinud meres.[14] Ka „Suures tammes" (vt Siikala 2012: 200–208; Lintrop 2000) tegeldakse pigem inimese ja maailma kui inimestevaheliste suhetega, sealgi on tegevustikus oluline kasv. Kas ka seal toimub liikumine äärelt keskme poole ja kasv keskme lähedal? „Suure tamme" algus on samuti väljalaadselt hajali. Suur tamm saab alguse ja jõu kas mere pühkimisest, põllule, pühale mäele viidud pühkmeist või õllevahust, kadunud hanede verest või järjekindlast ümberistutamisest. On teisendeid, milles mere pühkimisest tekkinud tamm viiakse isa, ema, venna ja teiste õue, kasvama hakkab aga peiu (või teisenditi neiu) õues, üksikjuhtudel ka enda õues. Oma õu võiks olla ruumi keskmes, peiu või neiu õu võiks olla tuleviku eluloova ruumi keskmes. Nii mere pühkimisest kui ka tagasitoodud hane verest algava tamme puhul on liikumine põhimõtteliselt võrreldav „Tähemõrsja" ja „Loomisega". On ka teisendeid, kus tamm kasvab sealsamas meres. Meri ise on vahel „meie õue all".

Tamm kasvab ja on mingil hetkel liiga suur – lõhestab taevast, hakkab häirima taevakehade liikumist. Otsitakse raiujat, tamm raiutakse. Raiutud tammest valmistatakse mitmesuguseid esemeid: õllenõu, kätki, esineb ka kaasavarakirstu ja sauna, viimases vihtlevad ka linnud-hinged; eriti kaasavarakirst ja saun valmistatakse „teises järgus", järelejäänud laastudest. „Hea tamme" muutumist „halvaks tammeks" (Goršič 2011: 115) võiks ehk näha metamorfoosina, sauna ja kaasavarakirstu valmistamist tammest pigem mitte. Kui võrrelda „Suurt tamme" eelnimetatud kolme funktsiooniga, siis „Suure tamme" puhul on olemas teine, kasvamine, ning kolmas: lahkumine ja paljusus, osas teisendites on olemas ka esimene funktsioon.

„Loomises" ja „Suure tamme" õuega teisendites tuleb tegelasel teha ruumiline valik: valida õige õu, õige põõsas. „Tähemõrsjas" tuleb alles lõpus valida taevakehade vahel. Viimast saab näha kui ruumilist või ka mitte. Teisenditi võib vales õues kasvav tamm mitte üksnes ise hävida, vaid tuua huku ka õue omanikule, elu ja surma seose,

[13] 'Pääsulind, päevalind / nägi laeva mere seest, / punamasti purjetamas, / sinimasti seilamas. / Lendas laeva trepile, / laeva käilale potsatas. / Valas vaskise pesakese, / munes kuldse munakese.'

[14] Karin Ribenis (1994) leidis „Loomise" ülesehitust eritledes, et eraldi lokaalredaktsioonidena on meremotiivi ja kiikumist sisaldavad teisendid. Teistsugusest vaatenurgast näivad „Loomise" teisendid kinnitavat Hasso Krulli (2012) mõtet kiikumisest kui müütilisest vastest ürgmere õõtsumisele: merest pärinev lind ei paista eriti kiigele minevat, piisab justkui ühest või teisest.

elu jätkumise teema avaldub ruumisuhetes ka sel viisil.[15] Osas „Loomise" ja „Suure tamme" teisendites saavad loojalind ja suur tamm alguse mere pühkimisest. Merd pühitakse vahel justnagu selleks, et näha, mis sealt siis kasvab. See on kui külvamine ja saagi ootamine:

> Lähme merda pühkimaie,
> Mere äärta äigamaie,
> Kuldased luuad käessa
> Hõbedased luua warred.
> Pühime pühked mereje,
> Laume laastud laene'eje.
> Lähme homme katsumaie,
> Ja tuna vaatemaie,
> Mis neist laastust kasvanekse.
> (H II 38, 461/2 (60) < Kadrina khk – Eduard Langsepp (1890))

Niisiis on antropomorfsel tegelasel merd pühkides loojalinnu ja suure tamme tekkel teatud roll, suure tamme puhul ka selle järjekindel ümberistutamine. Suur tamm ei saa tekkida ilma inimese osaluseta, samas ei saa inimene ilma looduse osaluseta luua suurt tamme. Selles tuleb selgemalt välja inimese ja mitteinimese või loodusliku koostöine toimevõime (loov narratiivne programm, vt Randvere 2026: 50), kuigi „Tähemõrsjaski" oli tähemõrsja kasvamiseks vaja nii inimese kui ka mitteinimese osalust. Toimijaks on ka kasvamiseks vajalik aeg ja looduse rütmid. Sealjuures looduse vastus inimese tegevusele saab olla üsna jõuline – suur tamm kasvab ülemõõduliselt suureks. Tasakaalu hoidmise eest jääb vastutus inimesele, seda on eriti selgelt näha „Suures tammes". Antropomorfne tegelane peab aastaringis osaledes tegema õigeid, vajalikke tegusid.

5. Kahanemised, kasvamislaulud ja mütoloogiline ruum

Regilaulude rühmana on nähtud tihti korduslaulu vormi võtvaid „kadumislaule", näiteks „Haned kadunud", milles karjane viib haned koplisse, pikne, kull, haug-kotkas, paaris teisendis ka inimene peletab need minema (ER II: XVI–XVII, 499–506), ja „Ehted kadunud", milles neiu läheb järve pesema, paneb ehted kaldale, need varastatakse; kaob ka kari jm. Kadumislauludes toimub „Loomisele", „Suurele tammele" ja „Tähemõrsjale" vastupidine liikumine ja vastupidised sündmused. Miski kaugeneb kodust-keskmest mõnevõrra ning läheb siis hoopis kaotsi, tegevuse käigus esialgses kogumis miski kahaneb. Kadumise või kahanemise kujundites nähakse vihjet muutuvale olukorrale: näiteks tüdrukust on saamas neiu (Jaago 2001: 76). Kui aga keskenduda tegevustikule, väljendavad need kaks eriteemaliste laulutüüpide rühma tüübiülesel tasemel kokku vähenemise–kadumise–surma ning kasvu–elu aastaringi.

[15] Elu ja surma seostest „Suure tamme" motiivistikus vt ka Goršič 2011.

Sealjuures saab tegevus loomuldasa alata isegi olukorras, kus ei ole esitatud selget tegevustikku käivitavat probleemi ning kaotus võib leida lahenduse juba samas laulus. „Haned kadunud" liitununa „Suure tammega" – kombinatsioon, mida ei olegi nii vähe – ühendab need kaks nähtust aga ka samasse teisendisse. Kas lisaks „kadumislauludele" saaks ruumilisest liikumisest ja ülalkirjeldatud kolmest funktsioonist lähtudes määratleda „Loomist", „Suurt tamme" ja „Tähemõrsjat" kui „kasvamislaule"?

Siia kõrvale võiks tuua näite soome-ugri mütoloogiast. Mansi „Maa tekkimise püha jutu" looruumis on perenaisel kohe käepärast elu soodustavate omadustega paik: „Nüüd viis eit kõik [ärasöödud partide] luud-kondid välja, puistas need eluveega järve, pardid lendasid kisades minema" (Lintrop 2014: 244). Vladimir Napolskikhi (1992: 11–12) järgi ongi soome-ugri mütoloogilises ruumis lõunas elu- ja põhjas surmaruum, neid ühendavad põhja suunas liikuvad jõed ja ülal Linnutee, mida mööda liiguvad linnud. Soome mütoloogilises ruumis paiknevad lõunas Linnukodu, päikesemaa Päivölä ja Päivätär (Siikala 2012: 177). Vaadeldud kasvamislaulude kodulähedase ruumi iseloomu võiks pidada sarnaseks lõunapoolse, elu soodustava ruumiga; linnu saabumine lõunapoolsesse Linnukoju maailma (taas)looma või tähemõrsjaks kasvama ei ole eriti üllatav.

Käsitletud narratiivid ei ole lihtsakoelised hoiatus- või moraalilood, samas väljendavad mitmeplaaniliselt seda, milline võiks olla inimese ja keskkonna suhe koostoimimises ja tasakaalus.

Kokkuvõte

Iga kirjanduslik aegruum võimaldab teatud laadi toimevõimeid ehk agentsust, teose allruumid soodustavad või võimaldavad mõnda liiki tegevust ja sündmusi. Teatud eriline kasv ja muutumine paigutub vaadeldud regilaulutekstides elu–kasvu–surma–taassünni ringis tihti kodu, keskme, tuuma lähedasse kaitstud ruumi. Aja kulgu ja kaitsvat ruumi saakski siin näha ka toimijaina. Selle ruumi teatud omadused võiksid olla võrreldavad soome-ugri müüdilise lõunapoolse elu soodustava ruumiga. Ühtlasi koondab keskuse ruum väljalaadselt hajali olevad teisendisündmused punktilaadselt kokku. Suurenemisega seotud liikumine on pigem suunatud äärelt tuuma poole ning kahandav liikumine tuumast eemale.

Regilaulutüübi „Tähemõrsja" süžee saaks üldistada kolmeks suuremaks tegevuste rühmaks või funktsiooniks: 1) lähenemine keskmele; 2) kasv; 3) lahkumine teistsugusesse olekusse, paljusus. Ka tüüpide „Loomine" ja „Suur tamm" tegevustikus on sellele skeemile sarnaseid jooni. Nii ruum või keskkond kui ka inimene on selles aegruumis toimijad, elu ja maailma käimas hoidmiseks peavad mõlemad koostöiselt osalema, antropomorfsel tegelasel on vastutus tasakaalu eest. Kas olulised on just eelnevalt vaadeldud seosed? Kindlasti pole need mitte ainsaina olulised, samas nähtuse mitmekülgset mõistmist otsides mingi killu annavad ja toetavad edasist arutelu.

VEEBIVARAD

ERAB = Eesti regilaulude andmebaas. Koost Janika Oras, Liina Saarlo, Mari Sarv, Kanni Labi, Merli Uus, Reda Šmitaite. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv. https://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas.

Eesti muinasjuttude tüübiloend. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv, Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond. https://www.folklore.ee/muinasjutt/tyybid

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu
E, StK – Matthias Johann Eiseni stipendiaatide rahvaluulekogu
EKmS – Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogu
H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

KIRJANDUS

Alvre, Paul 1970. „Tähe mõrsja" oletatavaist kohanimedest. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 161–162.

Arukask, Madis 2003. Jutustava regilaulu aspektid. 19. sajandi lõpu setu lüroeepiliste regilaulude žanr ja struktuur. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Bahtin, Mihhail 1987. Valitud töid. Koost Peeter Torop, tlk Mall Jõgi, Astrid Kabur, Pärt Lias, Linnart Mäll, Malle Salupere. Tallinn: Eesti Raamat.

Bateson, Gregory 2022 [1972]. Sammud vaimuökoloogia poole. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Tanel Pern, Silver Rattasepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Burke, Peter 2006 [1997]. Kultuuride kohtumine. Esseid uuest kultuuriajaloost. (Ajalugu. Sotsiaalteadused.) Tlk Ainiki Väljataga. Tallinn: Varrak.

Courtés, Joseph 1991. Analyse sémiotique du discours: De l'énoncé à l'énonciation. Paris: Hachette.

Descola, Philippe 2022. Teispool loodust ja kultuuri. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Hasso Krull. Tallinn: EKSA.

EMj I:1 = Eesti muinasjutud. Kd I:1. Imemuinasjutud. (Monumenta Estoniae antiquae V. Fabulae populares estonicae I:1.) Koost, toim Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan, toim Inge Annom. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2009.

ER I = Eesti rahvalaulud Dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest. I kd. (Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused 21.) Toim Matthias Johann Eisen, Kaarle Krohn, Vihtori Alava, Oskar Kallas, Walter Anderson, Villem Grünthal. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1926.

ER II = Eesti rahvalaulud Dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest. II kd. (Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused 21. Monumenta Estoniae Antiquae 5.) Toim Matthias Johann Eisen, Oskar Kallas, Vihtori Alava, Walter Anderson, Villem Grünthal, Kaarle Krohn, Oskar Loorits, Elmar Päss. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932.

ERL = Eesti rahvalaulud. Antoloogia. I–IV kd. Toim Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, 1969–1974.

Ferraro, Guido 2019. Semiotica 3.0. 50 idee chiave per un rilancio della scienza della significazione. (I Saggi di Lexia 31.) Roma: Aracne.

Frog 2011. Distinguishing continuities: Textual entities, extra-textual entities and conceptual schemas. – RMN Newsletter, nr 2, lk 7–15.

Goršič, Matej 2011. „Suure tamme" laul – süntees. – Mäetagused, nr 48, lk 111–126. https://doi.org/10.7592/MT2011.48.gorshitsh

Greimas, Algirdas Julien 1987. On Meaning: Selected Writings in Semiotic Theory. (Theory and History of Literature 38.) Tlk Paul J. Perron, Frank H. Collins. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Greimas, Algirdas Julien 1992. Of Gods and Men: Studies in Lithuanian Mythology. (Folklore Studies in Translation.) Tlk Milda Newman. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.

Greimas, Algirdas Julien; Courtés, Joseph 1982. Semiotics and Language: An Analytical Dictionary. (Advances in Semiotics.) Tlk Larry Crist, Daniel Patte, James Lee, Edward McMahon II, Gary Phillips, Michael Rengstorf. Bloomington: Indiana University Press.

Heinapuu, Ott 2024. Konflikt ja vägivald looduslike pühapaikadega seotud kohapärimuses. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 847–860. https://doi.org/10.54013/kk800a9

Hiiemäe, Mall 1997. Nelikümmend lindu eesti rahvausundis II. – Mäetagused, nr 3, lk 7–18. https://doi.org/10.7592/MT1997.03.linnud2

Hiiemäe, Reet 2025. Mida on rohekommunikatsioonil õppida keskkonnapärimusest. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 179–196. https://doi.org/10.54013/kk807a1

Jaago, Tiiu 2001. Regilaulu asustuslooline taust. Karuse. – Regilaul – keel, muusika, poeetika. Toim T. Jaago, Mari Sarv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, lk 57–81.

Kaplinski, Jaan 1970. „Mõned „Tähe mõrsjast" virgutatud mõtted". – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 543–550.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1961. Kalevipoeg. Eesti rahva eepos. Toim Elmar Elisto. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 2014. Aeg ärgata. Kakskümmend kaheksa eesti rahvalaulu. Kirja pannud Friedrich Reinhold Kreutzwald Järvamaalt Viisu külast 1828. aastal. Time to Wake: Twenty-Eight Estonian Folk Songs. Written Down by Friedrich Reinhold Kreutzwald in 1828 in Viisu Village, Järva County. Koost Ottilie Kõiva, toim Janika Oras, Liina Saarlo, Kadri Tamm. Tartu–Paide: Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv, Ajakeskus Wittenstein, Järvamaa Muuseum.

Krull, Hasso 2012. Jumalanna pesa. Mütopoeetiline essee. – Loomingu Raamatukogu, nr 19–20. Tallinn: SA Kultuurileht.

Krull, Hasso 2024. Kosmiline trikster eesti mütoloogias. (Dissertationes Academiae Artium Estoniae 46.) Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.

Köngas-Maranda, Elli-Kaija; Maranda, Pierre 1971. Structural Models in Folklore and Transformational Essays. (Approaches to Semiotics 10.) The Hague–Paris: Mouton. https://doi.org/10.1515/9783110900552

Lévi-Strauss, Claude 2012 [1958]. Müütide struktuur. – C. Lévi-Strauss, Strukturaalantropoloogia. Valik artikleid. (Bibliotheca anthropologica.) Koost Marek Tamm, tlk Anti Saar. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 92–130.

Lintrop, Aado 2000. Suur tamm ja õde-venda. – Mäetagused, nr 13, lk 24–42. https://doi.org/10.7592/MT2000.13.suurtamm

Lintrop, Aado 2014. Loomisaja lood. Uurimusi ja tõlkeid Põhja-Euraasia rahvaste usundist. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 32.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Lotman, Juri 1987. Kutse dialoogile. Tlk Malle Salupere. – Mihhail Bahtin, Valitud töid. Koost Peeter Torop, tlk Mall Jõgi, Astrid Kabur, Pärt Lias, Linnart Mäll, Malle Salupere. Tallinn: Eesti Raamat, lk 5–14.

Lotman, Yuri M. 1990. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture. Tlk Ann Shukman. London: I. B. Tauris.

Lotman, Juri 1999 [1984]. Semiosfäärist. – J. Lotman, Semiosfäärist. (Avatud Eesti raamat.) Koost, tlk Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, lk 7–33.

Lotman, Juri 2005 [1992]. Kultuur ja plahvatus. (Ajalugu. Sotsiaalteadused.) Tlk Piret Lotman, toim Kajar Pruul. Tallinn: Varrak.

Lotman, Juri 2006 [1970]. Kunstilise teksti struktuur. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Pärt Lias. Tallinn: Tänapäev.

Lotman, Juri 2016 [1992]. Tekst ja kultuuri mitmekeelsus. Tlk Silvi Salupere. – Acta Semiotica Estica, nr 13, lk 211–217.

Lotman, Juri 2022 [1977]. Kultuur kui kollektiivne intellekt ja tehismõistuse probleem. – J. Lotman, Mida inimesed õpivad. (Eesti mõttelugu 163.) Koost Silvi Salupere, Peeter Torop. Tartu: Ilmamaa, lk 191–205.

Lotman, Juri; Mints, Zara 1991 [1981]. Kirjandus ja mütoloogia. – J. Lotman, Kultuurisemiootika. Tekst – kirjandus – kultuur. Tlk Pärt Lias, Inta Soms, Rein Veidemann. Tallinn: Olion, lk 317–346.

Lotman, Juri; Uspenski, Boris 1999 [1973]. Müüt–nimi–kultuur. – J. Lotman, Semiosfäärist. (Avatud Eesti raamat.) Koost, tlk Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, lk 187–218.

Maran, Timo 2023. Meanings for the degrowth society: From the Great Acceleration to the semiosis of the living. – Sign Systems Studies, kd 51, nr 1, lk 153–170. https://doi.org/10.12697/SSS.2023.51.1.07

Masing, Uku 2011 [1974]. „Salmelaulu" paralleelidest. – U. Masing, Aarded tellistes. Koost, toim Mari-Liis Tammiste, Risto Järv, Kristi Salve. Tartu: Ilmamaa, lk 245–261.

Napolskikh, Vladimir 1992. Proto-Uralic world picture: A reconstruction. Northern Religions and Shamanism. (Ethnologica Uralica 3.) Toim Mihály Hoppál, Juha Pentikäinen. Budapest–Helsinki: Akadémiai Kiadó, Finnish Literature Society, lk 3–20.

Oinas, Felix 1994. Tähemõrsja. – F. Oinas, Surematu Kalevipoeg. (Keele ja Kirjanduse raamatusari 1.) Tallinn: Keel ja Kirjandus, lk 58–65. https://www.folklore.ee/rl/folkte/myte/kalev/tahemorsja.html

Paulson, Ivar 1997. Vana eesti rahvausk. Usundiloolisi esseid. 2. tr. Toim Aivo Lõhmus. Tartu: Ilmamaa.

Peegel, Juhan 2004. Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärssides. 2., läbivaadatud ja ühtlustatud tr. Toim Ülo Tedre. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 15 (62).) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Propp, Vladimir 2023 [1928]. Imemuinasjutu morfoloogia. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Madis Arukask. Tartu: Ilmamaa.

Puhvel, Jaan 1996. Heliaadid Hindustanist Helmerannikuni. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 433–437.

Päll, Lona 2022. An ecosemiotic dimension of folklore: Reframing the concept of place-lore. – Sign Systems Studies, kd 50, nr 2–3, lk 185–216. https://doi.org/10.12697/SSS.2022.50.2-3.01

Randvere, Eve 2026. Milleks (taas)luua maailma? Greimase narratiivimudeli rakendamine regilaulu analüüsis. Magistritöö. Tartu Ülikool, filosoofia ja semiootika instituut, semiootika osakond.

Ribenis, Karin 1994. (Lüro)eepilise laulu struktuurist. „Loomine". – Loomine. (Pro Folkloristica 2.) Toim Janika Oras. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Keele Instituut, lk 32–36. https://www.folklore.ee/era/nt/PF2/2Ribenis.htm

Roos, Eduard 1969. „Tähe mõrsja" Salme ja tema kosilased. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 658–670; nr 12, lk 727–736.

Siikala, Anna-Leena 2012. Itämerensuomalaisten mytologia. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1388.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Souriau, Étienne 1950. Les deux cent mille situations dramatiques. (Bibliothèque d'esthétique.) Paris: Flammarion.

SL = Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega, välja annud Dr. Jakob Hurt. I–III kd. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 104:I–III. Monumenta Estoniae antiquae I:1–3.) Helsingi: Soome Kirjanduze Selts, 1904–1907.

Särg, Taive 2023. Loomislaul alguste kiigel. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 1076–1103. https://doi.org/10.54013/kk791a2

Todorov, Tzvetan 1995. Mikhail Bakhtin: The Dialogical Principle. (Theory and History of Literature 13.) Tlk Wlad Godzich. Minneapolis–London: University of Minnesota Press.

Torop, Peeter 2020. The chronotopical aspect of translatability in intersemiotic space. – Punctum. International Journal of Semiotics, kd 6, nr 1, lk 265–284. https://doi.org/10.18680/hss.2020.0013

Undusk, Jaan 1988. Traktaat ja manifest. Bahtin avangardismi rõngas. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 705–715.

Undusk, Jaan 2003. Eesti regivärsi parallelism ja maagilise elutunde taandumine. – Mäetagused, nr 24, lk 37–57. https://doi.org/10.7592/MT2003.24.undusk

Valsiner, Jaan 2024. Dynamic Semiosis. (SpringerBriefs in Theoretical Advances in Psychology.) Cham: Springer International Publishing.

Eve Randvere (snd 1967), MA, Tartu Ülikooli semiootika osakonna doktorant (Jakobi 2, 51005 Tartu), eve.randvere@ut.ee

On the actants and chronotope of "The Star Bride": Toward the life-maintaining core

Keywords: folklore, mythical runosong, Juri Lotman, Algirdas Greimas, non-human agency, agency of the environment

The article examines the Estonian runosong type "The Star Bride" using the conceptual framework of theories elaborated by Juri Lotman as well as Algirdas Julien Greimas and Mikhail Bakhtin (subspace of text, actants, metamorphosis, chronotope). The analysis focuses on relationships between space or the environment and human beings, movements and transformations, corresponding agencies (including those of non-human actants). The study briefly highlights similar features appearing in the broader Finno-Ugric mythical space and in the Estonian runosong types "Creation" and "The Great Oak".

Every literary chronotope allows for certain kinds of agencies, each subspace favours or allows some kind of activity or events. In the runsong types examined, a certain specific growth and transformation associated with the mythical cycle of life, growth, death and rebirth is often situated in the protected space of home, centre and core. The passage of time and the protective space could here be seen as having agency. Certain qualities of this space could be comparable to the southern and life-favouring space of Finno-Ugric mythical geography. Also, variants of songs are relatively more different in spaces farther from home and converge towards greater similarity in the central home space; this could be termed as field-likeness and point-likeness. Movement associated with growth is directed from the periphery to the centre, whereas movement associated with reduction is directed away from the core. The narrative of "The Star Bride" runosong type could be generalised into three wider groups of activities or functions (in the Proppian sense): 1) movement toward the core; 2) growth and metamorphosis within protected space; 3) departure into an altered state, multiplicity.

The narratives of the runosong types "Creation" and "The Great Oak" include features similar to this schema. Both the space or environment and the human being are actants in this chronotope. In order to maintain the world and the rebirth of life, both must participate and co-operate. The anthropomorphic character of the narrative bears the responsibility for equilibrium. Among the Greimasian narrative programs, narratives analysed here could be termed as being guided by a "creative narrative program".

Eve Randvere (b. 1967), MA, doctoral student, Department of Semiotics, University of Tartu (Jakobi 2, 51005 Tartu), eve.randvere@ut.ee

https://doi.org/10.54013/kk827a3

Vergi poolsaare kohanimede säilimine ja muutumine

MARIT ALAS

Kohanimed on keelelise ja kultuurilise mälu kandjad, mis kajastavad piirkonna asustuslugu, maastikku, inimeste argielu ning paigakasutuse muutumist. Nende uurimine aitab mõista, kuidas inimesed oma ümbrust tajuvad ja tähistavad ning millised paigad on eri aegadel olnud piisavalt olulised, et neid nime abil eristada. Mõni nimi püsib pikalt, teine ununeb või asendub uuega. Nimevara kujunemist ja kasutust mõjutavad nii keelekeskkond kui ka keelevälised tegurid: maastik ja selle liigendatus, eluviisid ja maakasutus, kultuurilised tavad, ühiskondlikud olud ning inimeste isiklikud valikud.

Artiklis analüüsitakse sotsioonomastilisest vaatenurgast Põhja-Eestis Lahemaal asuva Vergi poolsaare kohanimesid ajalooliste kaartide, XX sajandil kogutud rahvapärase kohanimevara ning autori välitöödel talletatud tänapäevase nimekasutuse põhjal. Eesmärk on selgitada, millised kohanimed on eri aegadel esinenud ning kuidas nimevara püsimine ja muutumine seostuvad piirkonna elulaadi, paigakasutuse ja ühiskondlike oludega.

Esimeses peatükis tutvustatakse uurimispiirkonda, teises teoreetilist tausta ning kolmandas kasutatud allikaid ja metoodikat. Artikli põhiosa (neljas ja viies peatükk) moodustab Vergi poolsaare kohanimede analüüs, kus võrreldakse liikide kaupa nimede esinemist eri ajajärkude allikates. Käsitletakse küla- ja talunimesid, viljelusnimesid, artefaktinimesid ning vete- ja maastikunimesid.

1. Vergi poolsaare loodus ja ajalooline taust

Vergi poolsaar asub Lääne-Virumaal 1971. aastal loodud Lahemaa rahvuspargis, jäädes Käsmu poolsaarest itta. Poolsaare rannajoon on liigestatud ning väiksemaid neemi eraldavad lahesopid. Maastikuliselt on tegemist rannikumadalikuga, mille siseosa katab mets ja mida ilmestavad suured kivikülvid ning rändrahnud. Põllupidamiseks sobivat maad on vähe ja asustus on koondunud mereäärsetesse rannaküladesse.

Vergi poolsaarel on seitse küla: Lahe, Lobi, Koolimäe, Natturi, Pedassaare, Pihlaspea ja Vergi. Varem oli eraldi küla ka Jorika, mis liideti 1940. aastal Pihlaspea külaga (EKNR).

Kirjalikes allikates mainitakse Lahe, Natturi, Pedassaare ja Pihlaspea küla esimest korda XIV–XV sajandil, Lobi ja Vergi küla XVI ning Koolimäe ja Jorika küla XVII sajandil; Jorika oli tõenäoliselt asustatud juba XVI sajandil, kuid kandis teist nime (vt täpsemalt ptk 4.1.1). Rannakülad käisid sagedasti käest kätte, olles kord ühe, kord

teise mõisa valduses. XIX sajandi lõpuks kuulusid Lobi, Lahe, Koolimäe, Pedassaare ja Natturi Sagadi mõisale ning Pihlaspea, Vergi ja Jorika küla eksklaavidena vastavalt Metsiku, Vihula ja Annikvere mõisale. (Tarvel 1983: 56, 73–77, 85)

Neis külades on väikesed talukohad ajalooliselt paiknenud valdavalt piki mereranda ja külateid. Rannakülade elulaad on olnud tugevalt seotud merega: kalapüügi kõrval olid olulised rannakaubandus, meresõit ja hiljem laevaehitus, mille kõrgaeg saabus 1880. aastatel (Dresen 1996: 730). Põllumajandus jäi tagasihoidlikuks: põllud olid enamasti liivase mullaga ja väheviljakad ning neil kasvatati köögivilja ja kartulit, leivavili saadi aga sageli sisemaa taludest kala vastu (Semm jt 2019: 13). XVII sajandi teisel poolel oli Vergi üks kõrval- ehk talupojasadamatest, kust viidi Soome laevnike vahendusel välja kala, elusloomi ja vilja (Tarvel 1996: 265; Kõivupuu 2010: 25). XIX sajandil ja XX sajandi alguses veeti üle lahe näiteks kartulit, puitu ja salakaupa, sealhulgas soola ja viina (Elstrok 1999: 91, 94; Heinvere 2010: 16; Pullat, Pullat 2021: 412).

Pärast Eesti Vabariigi loomist asendus vahetuskaubandus rahamajandusega (Sammet 1996: 743), kuid rannakülade elulaad jäi merega tihedalt seotuks. Olulisel kohal oli puiduvedu ning Soome keeluseaduse ajal 1920. aastatel ja 1930. aastate esimesel poolel ka salaviinavedu; samuti jätkus laevaehitus (Heinvere 2010: 16; Pullat, Pullat 2021: 412). Mereliste tegevuste kõrval hariti endiselt vähesel määral põldu ja peeti loomi. Samal ajal kasvasid ja tihenesid rannakülad: vanale asustusele lisandus uusi talukohti ja asundustalusid (Lahemaa külade alusuuring 2012: 56–57, 63). Vergi külas suurenes märgatavalt elanike ja hoonete arv ning 1939. aastaks oli seal varasema viie talu asemel juba 19 suuremat talukohta (Välja 2010: 4).

Nõukogude okupatsioon ja kontrollitud piirivööndi kehtestamine tõid kaasa murrangu senises eluviisis. Kui varem oli naaberkülades käidud paadiga või talvel üle jää, siis nüüd kadus mereline liikumisvabadus ja ligipääs merele peaaegu täielikult. Keelati ka harrastuskalapüük oma pere tarbeks ning likvideeriti väiksemad paadisadamad (Sammet 1996: 746). Paadikuurid lõhuti, paadivalgmatesse veeretati suuri kive, rannaäärsed alad piirati okastraadiga ja liivarannad äestati jälgede avastamiseks (Freyberg 1997: 15). Kalurite paate hoiti piiratud ja lukustatud sadamates, mis olid piirivalve järelevalve all, ning neid tohtisid kasutada üksnes kolhoosikalurid (Kurepalu 2010: 10). Varasem kohalik merega seotud elulaad asendus riikliku ja kolhoosikalandusega ning Vergist kujunes üks traallaevastiku põhibaase Viru rannikul. Vergi sadamast käidi kalapüügil nii kohalikes vetes kui ka kaugemal, näiteks Atlandil heeringat püüdmas (Sammet 1996: 747; Heinvere 2010: 64–78).

Koos nõukogudeaegse ümberkujundamise, linnastumise ja omatarbelise majapidamise vähenemisega taandus järk-järgult traditsiooniline põllumajandusmaa kasutus ja loomapidamine (Semm jt 2019: 26–30). Nõukogude ajal muutus ka külade ilme: traditsioonilise taluasustuse kõrvale kerkis piirivalve, sõjaväe ja kolhoosimajandusega seotud hooneid. Eriti selgelt on see näha Vergis, kus piirivalve ja kalurikolhoosiga seotud ehitised ning hilisemad kolhoosiaegsed elamud lisasid ajaloolisse rannakülla uue hoonestuskihi (Välja 2010: 9–10).

Pärast Eesti taasiseseisvumist 1991. aastal muutusid maa omandisuhted uuesti ning paljud endised talukohad tagastati õigusjärgsetele omanikele või erastati.

Püsiasustus ei taastunud siiski täielikult. Tänapäeval on Vergi poolsaar hinnatud suvituspiirkond, kus aastaringseid elanikke on vähe. Rannakülade miljöö on osaliselt säilinud ja külade ajalooline ülesehitus suures osas püsinud, kuid endiste talukohtade kõrvale on kerkinud suvilaid.

2. Kohanimed ja nende muutumine sotsioonomastilisest vaatenurgast

Kohanimedes avalduvad inimeste suhted paikadega. Sotsioonomastika uurib nimede kasutust ja varieeruvust, võttes arvesse sotsiaalset, kultuurilist ja situatiivset tausta (Ainiala 2016: 371; Ainiala, Östman 2017: 1–6). Sellest lähtudes seostatakse artiklis nimede püsimist ja asendumist paikade kasutuse, kasutajaskonna ja ühiskondlike olude muutumisega.

Nimekasutajatele hakati kohanimeuurimises rohkem tähelepanu pöörama 1970. aastatel funktsionalismi mõjul (Kallasmaa 2005: 137). Sotsioonomastilise kohanimeuurimise oluliseks tähiseks võib pidada Terhi Ainiala (1997) väitekirja „Muuttuva paikannimistö" („Muutuv kohanimistu"), millele on järgnenud hulk uurimusi nimede kasutusest, varieerumisest ja muutumisest sotsiaalses kontekstis (vt ülevaadet Ainiala jt 2012; Ainiala 2016; Ainiala, Östman 2017). Eestis on kohanimede säilimist ja muutumist uuritud nii piirkondade kui ka kasutajarühmade kaupa. Pöide ja Vergi nimeainest on käsitlenud Marit Alas (2012, 2015, 2016, 2024), Hargla kihelkonna vetenimede püsimist ja kadu Mariko Faster (2020) ning jahimeeste kohanimepruuki Evar Saar (2025).

Kohanimed on seotud nimekasutajate vajadusega paiku eristada ja tähistada. Nimi antakse eeskätt paikadele, mis on inimestele majanduslikult, kultuuriliselt või igapäevaelus olulised. Materiaalse ja vaimse kultuuri muutudes teisenevad ka kohanimed. (Kallasmaa 2005: 136) Nime püsimine sõltub sellest, kas paika on kasutajatel endiselt vaja nime abil eristada. Kui see vajadus väheneb või kaob, võib taanduda ka nimi (Ainiala 2000: 365–366, 2018: 100; Ainiala jt 2012: 56).

Nimede püsimist ja kadumist mõjutab ka nimeobjekti suurus ja tähtsus. Suuremate ning kogukonna jaoks kesksemate kohtade nimed püsivad enamasti paremini. Väiksemate kohtade nimed, mis on vähestele tuntud, võivad seevastu kergemini taanduda (Ainiala 2002: 932–933; vt ka Alas 2012: 363). Kui paiga funktsioon, kasutajaskond või inimeste liikumisteed muutuvad, võib nimi esmalt igapäevakasutusest kõrvale jääda, püsida veel inimeste mälestustes ning lõpuks ununeda. Mõnikord nimetamisvajadus ei kao, vaid varasem nimi asendub uuega – seda enamasti järkjärgult, nii et vana ja uus nimi võivad mõnda aega olla kõrvuti kasutusel (Ainiala 2002: 931).

3. Materjal ja metoodika

Artiklis lähtutakse Vergi poolsaare kohanimede käsitlemisel nimeobjektist ning eristatakse kultuurnimesid ja loodusnimesid. Kultuurnimed tähistavad objekte, mis on täielikult või osaliselt kujunenud inimtegevuse tulemusena, ning hõlmavad asustus-, viljelus- ja artefaktinimesid. Loodusnimede hulka kuuluvad vete- ja maastikunimed. Piir nende rühmade vahel ei ole siiski alati üheselt määratav, sest ka looduslike objektide märkamine, eristamine ja nimetamine sõltub nende paikade kasutusest ja tähendusest inimeste jaoks (vt lähemalt Kallasmaa 2005). Liigituse eesmärk ei ole kultuur- ja loodusnimesid vastandada, vaid võrrelda eri tüüpi objektide nimede püsimist ja muutumist.

Analüüsitakse eri aegadest pärinevaid allikakihte ja võrreldakse neis esinevaid Vergi poolsaare kohanimesid. Peamised allikarühmad on XVII–XIX sajandi ajaloolised kaardid ja nendega seotud arhiiviandmed, Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteegi (EKI KN) XX sajandi käsikirjalised kogud ning autori 2013. ja 2015. aasta välitöödel kogutud materjal. Need allikad erinevad nii eesmärgi kui ka nimeandmete laadi poolest, kuid nende kõrvutamine näitab, millised nimed on eri aegade allikates esindatud, millised hilisemast materjalist taandunud ning millised uuemas nimepruugis lisandunud.

Ajaloolised kaardid kajastavad maastikku ja nimevara valikuliselt. Kaardile kanti eeskätt paigad, mis olid olulised kaardistajatele ja tellijatele ning vajalikud maaomandiga seotud asjaajamiseks. Seetõttu vahendavad kaardid ajaloolist kirjalikku nimekihti, mitte kogu rahvapärast nimevara, mis oli eeldatavasti kaardile kantust märksa rikkalikum.

XVII–XIX sajandi kaardimaterjal on analüüsis jaotatud kahte rühma: 1) üldisemad ning nimematerjalilt napimad kaardid pärinevad ajavahemikust u 1650–1884; 2) detailsemad mõisakaardid, mille eesmärk oli eeskätt kujutada põllumajanduslikku maakasutust, pärinevad aastatest 1835–1859.

Vanim kaart on Rootsi riigiarhiivis asuv Ingerimaa, Eesti- ja Liivimaa geograafiline kaart (dateeritud u 1650–1699; SRA, SE/RA/420571/02/1/0303:00001), millelt leiab vaadeldava ala kõigi külade nimed peale Natturi ja Vergi. Varaseim ülevaatlikum kaart, kus on külanimede kõrval pisteliselt ka muid nimesid, on 1699. aastast pärinev Sagadi, Metsiku ja Sauste mõisa kaart (RA, EAA.1.2.C-IV-121). Vergi poolsaare kohta säilinud XVIII ja XIX sajandi piiri-, atlase- ja üldkaartidelt leiab peamiselt külanimesid ning üksikuid saarte, poolsaarte, neemede, ojade ja maastikuobjektide nimesid. Sellist nimeainest sisaldavad näiteks mõisate piirikaardid (1750: RA, EAA.46.2.180; 1789: EAA.46.2.172; 1802a: EAA.46.2.185; 1802b: EAA.46.2.184; 1804: EAA.46.2.189), Johann Frey Rakvere kreisi plaan 1791. aastast (RA, EAA.308.6.16) ja XIX sajandist (RA, EAA.46.2.115), Ludwig August Mellini 1796. aasta atlas (RA, EAA.2059.1.1464, l 9), 1805. aasta Eestimaa kubermangu topograafiline atlas (РГВИА, Ф.846.16.19826 Ч.1, л. 8) ning Johann Heinrich Schmidti Eestimaa kaardid (1844a: RA, EAA.46.2.2; 1871: EAA.854.4.14; 1884: EAA.2072.10.143).

Rikkalikuma nimematerjaliga on XIX sajandi mõisakaardid. Kui Saare- ja Muhumaalt on säilinud detailseid ja rohkelt nimesid sisaldavaid kaarte juba XVIII sajandi

lõpust, siis Eesti mandriosas koostati mõisate reguleerimiskaarte alates XIX sajandi esimesest poolest (sageli tunduvalt väiksemas mõõtkavas), kuid suurt osa neist pole alles (Troska 1987: 10). Vergi poolsaarelt on detailsed kaardid säilinud Sagadi mõisale kuulunud Lahe, Lobi, Koolimäe, Natturi ja Pedassaare küla kohta (1835: RA, EAA.1324.1.584; 1844b: EAA.1324.1.587; 1845: EAA.1324.1.588; 1849: EAA.1324.1.589, l 2–4; 1856: EAA.1324.1.590, l 27, 29, 31–32; 1859: EAA.1324.1.591, l 34–40). Neil on märgitud külanimed, sageli ka talunimede loendid kaardi eksplikatsioonis, arvukalt viljelusnimesid koos maad kasutava talu numbriga ning mõningaid maastikunimesid, näiteks soode ja metsade omi. Kruntimisjärgne kaart (1881a: RA, EAA.854.4.287) kajastab juba ümberjaotatud talumaid, kuid viljelus- ja loodusnimesid seal esitatud ei ole (kruntimise kohta vt ptk 4.1.2). Koha- või isikunime kirjapilt võib varieeruda nii sama kaardi eri lehtedel kui ka ühel lehel, näiteks *Tennikse Tannel ~ Tönnikse Tannel*. Kaardil esitatud nimi võib erineda ka kaardi juurde lisatud talude loendi omast, näiteks kaardil *Kolima Juhani* ja loendis *Kolima Johann*.

Metsiku mõisale kuulunud Pihlaspea küla ja Vihula mõisale kuulunud Vergi küla kohta ei ole selliseid kaarte õnnestunud leida. Annikvere mõisale kuulunud Jorika külast on kaks kaarti: üks dateerimata (RA, EAA.3724.4.1543) ning teine 1881. aastast (1881b: RA, EAA.854.4.162). Kummalegi ei ole kohanimesid märgitud.

XX sajandi materjal pärineb põhiliselt EKI kohanimekartoteegist, kus on sedelitel talletatud rahvapärases suulises kasutuses olnud nimed. Neid täiendavad üksikud skeemid ja joonised, mis aitavad kohti maastikul täpsustada. Vergi poolsaarelt on nimesid kogutud aastatel 1926, 1936, 1967, 1970–1971, 1985 ja 1993–1994. Eri aastate kogud ei hõlma kõiki külasid võrdselt, kuid annavad koos ülevaate XX sajandil talletatud kohalikust nimevarast. Talunimede puhul täiendavad kartoteegimaterjali Virumaa valdade ja alevite 1919. aasta elanike nimekirjad, millest on kasutatud Vihula valla Vergi ja Jorika ning Palmse valla Lobi, Lahe, Pedassaare, Natturi ja Koolimäe küla andmeid (RA, ERA.3138.3.3a, lk 831–835, 2114–2125). Lisaks on kasutatud 1931.–1938. aasta skemaatilisi kaarte (1931: RA, ERA.T-3.22.1433; 1934a: ERA.T-3.1.18; 1934b: ERA.T-3.22.2760; 1935a: ERA.T-3.1.9; 1935b: ERA.T-3.22.2787; 1935c: ERA.T-3.22.4576; 1938: ERA.T-3.1.8), mis aitavad täpsustada talukohtade ja mõne muu nimeobjekti asukohta.[1]

Tänapäevane materjal pärineb autori 2013. ja 2015. aastal Vergi poolsaarel tehtud välitöödelt. Kohanimesid koguti kohalike elanikega vesteldes ning nimeobjektide asukohad täpsustati kaardi abil. Vestlusi ei salvestatud, märkmeid tehti vihikusse ja kaardile. 2015. aastal kontrolliti, kas informandid tunnevad ka neid EKI kohanimekartoteegis leiduvaid nimesid, mida 2013. aasta intervjuudes ei mainitud. Selgitati, kas need nimed on endiselt kasutusel, püsivad veel mälestustes või on juba ununenud ning seega kadunud. Informandid leiti lumepallimeetodil: esmased kontaktid soovitasid järgmisi kohalikke elanikke. Andmekogumisel lähtuti küllastumis-

[1] Edaspidi viidatakse kaartidele lühiviitega (nt kaart 1849, kaardid 1871, 1884). Samast aastast pärit kaardid on eristatud tähega (nt 1802a, 1802b). Atlaste ja mitmeleheliste kaartide kasutatud lehed on märgitud esmamainimisel. Säilikute täielikud andmed on esitatud artikli lõpus arhiiviallikate loendis. EKI kohanimekartoteegile on viidatud lühendi ja aastaga (nt EKI KN 1967).

põhimõttest, st välitöid jätkati seni, kuni uued informandid enam uusi kohanimesid ei lisanud. Pikemalt intervjueeriti 11 inimest, lisaks räägiti lühemalt kaheksa inimesega. Vesteldi nii individuaalselt kui ka väikestes rühmades, mõne informandiga korduvalt. Keelejuhid olid 35–87-aastased. Välitöömaterjal on kavas talletada EKI kohanimekogus. Artiklis viiteta esitatud tänapäevased nimekujud ja kasutusandmed pärinevad nendelt välitöödelt.

Allikate kasutamisel on arvestatud nii kaartide ja kartoteegi esitusviisi kui ka suulise nimeinfo kogumise eripäraga. Ainiala (2018: 96–97) on rõhutanud, et kohanimistu on pidevalt muutuv ja kihiline tervik, mida ei saa kunagi täielikult kogudesse või registritesse talletada. Kogutu sõltub kogumise eesmärgist, ajast, meetodist, kogujast ja informantidest. Oma osa on ka juhusel: millised nimed informandile meelde tulevad, milliseid peetakse mainimisväärseks. Mõned nimed säilivad ainult kogukonna mälus või suulises kasutuses, mõned on fikseeritud ajaloolistes kirjalikes allikates ning mõned ametlikes registrites, kus võib leiduda ka nimesid, mida kohalik kogukond ei kasuta. Siiski võimaldab osalinegi materjal tuvastada ja analüüsida piirkonna nimekasutusele omaseid mustreid.

Järgnevalt käsitletakse Vergi poolsaare kohanimesid XVII sajandi lõpust XXI sajandi alguseni, kõigepealt kultuur- ja seejärel loodusnimesid.

4. Kultuurnimed

Kultuurnimed jagunevad vaadeldavas materjalis asustus-, viljelus- ja artefaktinimedeks. Asustusnimedena käsitletakse küla- ja talunimesid, viljelusnimedena põllu-, heinamaa- ja karjamaanimesid ning artefaktinimedena muid inimtekkeliste objektide nimesid.

4.1. Asustusnimed

4.1.1. Külanimed

Kõik piirkonna külanimed esinevad nii üldisematel kui ka detailsematel kaartidel, erinedes kohati kirjapildilt. Vaadeldavate külanimede „Eesti kohanimeraamatu" (EKNR) artiklid on koostanud siinse artikli autor, kellelt pärinevad ka viiteta esitatud etümoloogilised tõlgendused.

Jorika: *Jork* (kaart 1650–1699), *Jöricke* (kaart 1699), *Jorrig* (kaart 1791), *Jörrik* (kaart XIX saj), *Jorika* (kaardid 1796, 1881b), *Joricka* (kaart 1802a), *Ioricka, Jöricka* (kaart 1804), *Юрика* (kaart 1805), *Jorrika* (kaart 1849), *Jerika* (kaardid 1871, 1884). Esmamainimine: 1650–1699 *Jork* (kaart 1650–1699). Küla oli arvatavasti olemas juba XVI sajandil, kuid kandis teistsugust nime (1542 *Iddekull*, 1583 *Edeküll*, 1586 *Idipäh*), mis hilisemates allikates ei esine. Jorika nimi võib olla isikunime *Georg* teisend (*Jörg*, *Jorg*). (Tarvel 1983: 76)

Lahe: *Lahe* (kaardid 1650–1699, 1699, 1789, 1791, XIX saj, 1802b, 1881a), *Lahhe* (kaardid 1796, 1835, 1844a, 1844b, 1849, 1856, 1859, 1871, 1884), *Лаxu* (kaart 1805).

Esmamainimine: 1398 *Laxen* (EKNR). Rannaküla asub Soome lahe sopis ja on nime saanud asukoha järgi (Tarvel 1983: 73–74).

Lobi: *Leppikull* (kaart 1650–1699), *Loppi By* (kaart 1699), *Loppe* (kaardid 1791, XIX saj), *Lobbi* (kaardid 1796, 1835, 1844a, 1844b, 1856, 1859, 1871, 1884), *Лопи* (kaart 1805), *Lobi* (kaart 1881a). Esmamainimine: 1523 *tor Lep* (rand) (EKNR). Rahvapärimuse järgi jaganud mõisnik kõrtsis paadimeestele prii lobi, mistõttu saanud nii kõrts kui ka seni nimetu küla Lobi nime (vt ka EKI KN 1970–1971 *Lobi*; Freyberg 1997: 9). Lobi ranna, neeme ja küla nime seob Enn Tarvel (1983: 73–74) sõnaga *lõpp* : *lõppe* 'laht, lahesopp'.

Koolimäe: *Kollo* (kaart 1650–1699), *Kolimah* (1671; EKNR), *Kohlma* (kaardid 1699, 1796), *Kohlmä* (kaardid 1791, XIX saj), *Gesinder Kolima* (kaart 1802b), *Скулема* (kaart 1805), *Kolima Gesinder* (kaart 1835), *Kolima* (kaardid 1845, 1856, 1859), *Streugesinden am Strande* (kaart 1849), *Kolimae* (kaardid 1871, 1884). Esmamainimine: 1650–1699 *Kollo* (kaart 1650–1699). Väikese hajaküla talusid on ka Natturi küla alla loetud. Kool alustas Koolimäel tegevust alles 1919. aastal. Tarvel (1983: 74) on arvanud, et nimi on pandud pigem looduslike olude põhjal, mitte tuletatud sõnadest *kooljas* või *kool*. Koolimäe juures on nii oja koolme- ehk ülekäigukoht kui ka koolu ehk mere- ja ojaäärne lodu. Alles XVIII sajandi lõpust esineb nimes *-maa* kõrval ka *-mäe* – Tarveli järgi võis sellist muutust soodustada sealne kõrgendik. Hilisemat *mäe*-kuju võis toetada ka sarjasiirdumine ehk sarnase kõlaga nimeosiste vaheldumine, sest *-mäe* ja *-maa* vaheldumine on asustusnimedes üks levinumaid sarjasiirdumise juhte (vt Laansalu 2014: 130, 2020: 15).

Natturi: *Natter By* (kaart 1699), *Nattur* (kaardid 1791, XIX saj), *Nator* (kaart 1796), *Hamypa* (kaart 1805), *Natturi* (kaardid 1835, 1844b, 1845, 1849, 1856, 1881a), *Nattor* (kaart 1844a), *Nattori* (kaardid 1871, 1884). Esmamainimine: 1464 *Natur*, *Natorin* (EKNR). Tarvel (1983: 76) oletab, et külanimi on saadud isikunimest, millele on lisatud soome ja eesti keeles levinud nimeliide *-ri*. Lauri Kettunen on pakkunud nime aluseks *natt* : *nata* 'tatt; vähipüügivahend' (EO: 181), kuid tõenäolisem on rannikumurdes esinev tähendus 'mererohi, -muda' (vrd EMS: *merenatt*; EMSUKA MS: *natt*).

Pedassaare: *Pettasar* (kaart 1650–1699), *Peddasahr* (kaart 1699), *Pettassaar* (kaart XIX saj), *Peddasaar* (kaardid 1796, 1835, 1844b, 1845, 1849, 1856, 1859, 1871, 1884), *Pettasaar* (kaardid 1802a, 1804), *Педасаре* (kaart 1805), *Peddasar* (kaart 1844a), *Pedasaare* (kaart 1881a). Esmamainimine: 1464 *Betegensar* (EKNR). Nimi tuleb Tarveli (1983: 76) järgi sõnadest *pedajas* 'mänd' + *saar*: praegune poolsaar on varem olnud saar.

Pihlaspea: *Pilase* (kaart 1650–1699), *Pihlaspeh* (kaart 1699), *Pichlaspä* (kaardid 1791, XIX saj), *Pichlis pä* (kaart 1796), *Pichlaspaeh* (kaardid 1802a, 1802b), *Pichlaspäh* (kaardid 1804, 1849, 1856), *Пихлисне* (kaart 1805), *Pichlaspae* (kaardid 1871, 1884). Esmamainimine: 1464 *Pigelspe* (EKNR). Tarveli (1983: 76) järgi tuleb nimi rannikumurdelisest puunimetusest *pihlajas*, ka *pihlakas* (soome *pihlaja*) + *pea* 'neem'. Praegune Pihlaspea on tekkinud Pihlaspea küla ja sellest kagus asunud Jorika küla ning põhja pool olnud Neebuka talude kokkukasvamisel (Heinvere 2010: 52). Analüüsitud kaartidel ei ole Neebuka talusid eraldi nimetatud.

Vergi: *Wörcke* (kaart 1699), *Werki* (kaardid 1791, XIX saj), *Wiorki* (kaart 1796), *Wörcki* (kaart 1804), *Верки* (kaart 1805), *Worki* (kaardid 1844a, 1871, 1884), *Wörki* (kaart 1849). Esmamainimine: 1539 *Werky*, *Warky* (EKNR). Vergi nimi võib algse rootsi asustuse tõttu olla sama päritolu kui Soome rootsikeelsetel rannikualadel esinevad *verk*-algulised kohanimed, nagu *Verknäs*. Rootsi murdesõna *verke* on seotud kalastamisega: see on tähendanud kitsa lahe või jõe suudmes tarvitatavat tõket, milles olevate aukude ette pannakse rüsad ja mõrrad. Vergi nime aluseks võib seega olla koht, kus sel viisil kala püüti. Sõna kaugem lähe on alggermaani **werko*-, millest on laenatud muu hulgas eesti *võrk*. (EKNR)

Külanimed moodustavad vaadeldava ala kõige püsivama nimekihi. Teistest eristub *Jorika*: kuigi nime teatakse ja kasutatakse kohati ühe Pihlaspea külaosa tähistamiseks, on see pärast seda, kui Jorika kaotas ametliku külastaatuse, kasutusest taandumas.

4.1.2. Talude, sauna-, kõrtsi- ja metsavahikohtade nimed

Vaadeldaval alal nimetatakse elupaiku pigem *kohtadeks* kui *taludeks* (Freyberg 1997: 54). Sellele leiab kinnitust ka kohanimekartoteegist. Näiteks Lahe küla Aleme talu 1926. aasta sedelil on märgitud: „Koha lähedal asub Alemägi, selle järele siis on koha nimigi Aleme ~ Alemä." Lobi küla Kõrtsi koha 1985. aasta sedelil on kirjas: „Koht Lobis, [---] kutsutakse Kõrtsi, rohkem siiski omaniku nime järgi Liikane Juhani." Näitena on lisatud: *Kõrtsi koha peal on Liikane Juhan*. Peale sõnade *talu* ja *koht* leidub vaadeldava ala materjalis nimesid liigisõnaga *maja*, näiteks *Akselini maja*, *Helmi maja*, *Trubergi maja*, *Marksoo maja* ja *Kriiva maja*, harvem ka liigisõnaga *suvila*, näiteks *Rummo suvila* ja *Kirsi suvila*. Siinses käsitluses ei analüüsita sõnade *talu*, *koht*, *maja* ja *suvila* kasutuserinevusi, vaid keskendutakse elupaiku tähistavate nimede täiendosale.

Talude loend on üldistest kaartidest vaid 1699. aasta kaardi juures. See on ühtlasi ainus kaart, millele on märgitud Metsiku ja Sauste mõisatele kuulunud Pihlaspea rannaküla talud koos rannatalupoegade nimedega: „*Annuka Ado*, *Annuka Thom*, *Ero*, *Pilli Mart*, *Pilli Micko Jürri*, *Öde* 'tühi talu' Metsiku mõisa all ning *Otti Thoma Matz* ja *Otti Thoma Laur* Sauste mõisa all." Võrdlus 1725.–1726. aasta adramaarevisjoniga (Naaber jt 1988: 96, 107) näitab, et vaid osa nimesid on kokku viidavad hilisemate kirjapanekutega. Varasema peremehe nimi võis jääda uue peremehe nime osaks, näiteks *Annuka Thom* > *Hannuse Thoma Ado*, *Ero* > *Ero Kaesper*, *Pilli Mart* > *Pilli Marti Thomas*, *Otti Thoma Laur* > *Otto Laurs Witwe* 'lesk'. Ent kõik varases materjalis esinevad ees- ja lisanimed polnud veel püsivalt talukohtadele kinnistunud: leidub talusid, mille peremehe nimi on vahetunud. Samuti tuleb arvestada, et talusid on aja jooksul juurde tulnud.

Kui Lõuna-Eesti talunimede kinnistumist on alates XVIII sajandi lõpust võimalik hingerevisjonide põhjal jälgida, siis paljudes Põhja-Eesti mõisates tuli peremehe vahetumisel käibele uus nimi, seda eriti Virumaa külades (Troska 1995: 50–52). Näiteks hingeloenditest (1782: RA, EAA.1864.2.IV-4; 1811: EAA.1864.2.VI-53; 1816–1826: EAA.1864.2.VII-105; 1835: EAA.1864.2.VIII-128; 1850: EAA.1864.2.IX-94) näeb,

kuidas muutusid ühe Pihlaspea talu peremeeste lisa- ja eesnimed: *Ero Madi* (1782) > *Ero Maddi* (*sohn* 'poeg') *Jahn* (1811) > *Jani Thomas* (1816) > *Tomas Boman* (1835; perekonnanimede panek) > *Jani Thomas Bomon* (1850). Teisalt leidub juba 1750. aasta adramaarevisjonis (RA, EAA.3.1.489) Lahe külas siiani säilinud talunimesid, nagu *Wei*, *Axli* ja *Lassi* (nüüd *Vei*, *Aksli* ja *Lassi*). Neile lisanduvad 1782. aasta hingeloendis *Nudi* ja *Sibbi* (nüüd *Nuudi* ja *Sibi*). Nuudi talu on küll hävinud, kuid selle järgi kutsutakse mereäärset ala siiani *Nuudialuseks*. Seega võib nimi talunimena kasutusest kaduda, kuid püsida laiemas kohanimevaras.

XIX sajandi detailsetel kaartidel (säilinud vaid Sagadi mõisast; vt ptk 3) on talude ning sauna-, metsavahi- ja kõrtsikohtade nimed enamasti järjepidevad. Erinevused puudutavad peamiselt kirjapilti, liigisõna või seda, kas nimi on esitatud isikunimelise täiendi, koha funktsiooni või mõlema kaudu. Näiteks Lobi külas esineb *Aadu* nimi sajandi keskel kujul *Ado*, *Ado Jacob* ja hiljem (kaart 1881a) kujul *Aadu*; Lahe külas *Tõnikse* nimi kujul *Tönisse*, *Tennikse Tannel*, *Tönnikse Tannel* ja *Tõnikse*; Natturis *Siimu* nimi kujul *Siemo Joseph*, *Siemo saun*, *Siemo Buschwächter* ja *Siimo*. Pedassaare *Nõmme* on XIX sajandi kaartidele märgitud kord kõrtsina, kord metsavahikohana, kord mõlemana: *Nömme Krug*, *Nömme Krug und Buschwächterstelle*, *Buschwächter Nömme* ja hiljem *Pedassaare-Nõmme*. Kaks Koolimäe talu on varasematel kaartidel esitatud ühisnime all *Kolima Gesinder ~ Gesinder Kolima*, hiljem aga eraldi *Koolima Juhan* ja *Koolima Jüri*. Taludest üle jõe on eraldi märgitud kõrts, mis 1802. aasta piirikaardil (kaart 1802b) on kujul *iöe Krug*, seejärel *Kolima Krug* ning sajandi lõpuks *Koolima-Kõrtsi*. Need näited osutavad, et XIX sajandi kaartidel on elupaiku tähistav nimekiht juba varasemast selgemini seotud talukohtade ja nende funktsioonidega, kuigi kirjapilt ja liigisõna varieeruvad. Suurem osa 1835. aasta kaardil esinevatest talunimedest on säilinud ka hilisemas nimepruugis.

Kuni XIX sajandi keskpaigani lähtusid talunimed valdavalt isikunimedest, näiteks *Mardi*, *Nigula* ja *Siimu* Natturi külas (kaart 1849 *Mardi*, *Niggola*, *Siemo*). Nende kõrval esineb loodussõnadest ja ametinimetustest lähtuvaid nimesid, näiteks Lahe küla *Kuusiku* (kaardid 1835 *Kusiko*, 1881a *Kuusiku*) ja *Kase* (kaardid 1835 *Kasse*, 1881a *Kase*) talud või Natturi külas *Sepa* (rannamurdepäraselt *Seba*; kaardid 1835 *Seppa*, 1881a *Sepa*) ja Lahe külas *Metsavahi* (kaardid 1835 *Buschwächter*, 1844b *Metsawahhi Johann*).

Kinnistud moodustati Lahemaal 1880. aastatel kruntimise teel, mille käigus seni ühiskasutuses olnud põllumaad jagati taludele eramaadeks. Kui vanemas nimekihis oli rohkesti eesnimelisi lisanimesid, siis kruntimise järel said Virumaal uued talud sageli nime mõne loodusobjekti või talu asukoha järgi (Troska 1995: 65). Näiteks on Endel Varepi kogus (EKI KN 1967) nimetatud mõisa ajal (XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses) rajatud väikesed talud Natturi külas: *Jänekse*, *Liiva*, *Neeme* ja *Liivaku*.

Samal viisil nimetati Eesti Vabariigi ajal loodud (asundus)talusid (nt *Otsa*, *Niine*). Lisandusid rahvusromantilised nimed, nagu *Kodumetsa*, *Koitmetsa*, *Põhjala* ja *Vambola*. Halvakõlaliseks peetud *Risu* talu uueks nimeks võeti *Saare*, kuigi *Risu* on siiani rööpnimena kasutusel.

Kuigi talud kaotasid Nõukogude ajal ametliku staatuse, säilisid vanad talunimed kohalikus pruugis. Muutus aga nende kasutus ja kasutajaskond. Sõda, küüditamised,

läände põgenemine, omandisuhete katkemine ja elanike vahetumine võisid katkestada senise järjepideva nimekasutuse. Samal ajal muutus rannaaladel maakasutus: hooajaline kasutus sagenes ning tekkis uusi suvila- ja väikekrunte. Pärast taasiseseisvumist ning maade tagastamist ja erastamist muutus kasutajaskond jälle. Suvila- ja eramukruntide nimed moodustasid uue ametlike kinnistunimede kihi. Vanade talude väiksemateks kinnistuteks jagamisel on tekkinud näiteks *Suhkruliiva*, *Haviselja*, *Leetselja* ja *Väikese-Peetri* kinnistu (vt ka Lahemaa külade alusuuring 2012: 56–57). Selliste nimede puhul lahknevad selgelt ametlik kinnistunimi ja kohalik nimepruuk. Seda lahknevust on käsitlenud Faster ja Saar (2026), osutades, et katastriüksuste nimesid kasutatakse eeskätt kirjalikus ametikeeles ning need ei pruugi kohalikus suulises nimepruugis samal kujul kinnistuda. Seda näitab ka tänapäevane kogumismaterjal: välitöödel nimetati eeskätt vanu talusid, uuemate väikekruntide nimesid aga harva.

Ametliku kinnistunime ja kohaliku nimepruugi lahknevus puudutab ka vanemat kihistust. Kasutuses jõudsid kinnistuda vanade talude kruntimiseelsed nimed, näiteks *Kaarli*, *Looritsa*, *Pärtli* ja *Nõmme* Pedassaares. Gea Troska (1995: 67–68) järgi oli juba XIX sajandil tavapärane tähistada talu omaniku perekonnanimega uusi, alles rajatud talusid ja väikekohti, millel polnud vana rahvapärast nime või mille ametlik nimi ei juurdunud kohalikus pruugis. Eriti Virumaal levis perekonnanimede kasutamine talude rööpnimena. Vaadeldaval alal esineb sellist kasutust ka vanade talude puhul: ametliku talunime kõrval kasutatakse praeguse või endise peremehe perekonnanime. Näiteks Pedassaare *Looritsa* talu kutsutakse ka *Kütiks* omaniku perekonnanime järgi. Pihlaspeal nimetatakse *Kalda* talu siiani rohkem peremehe nime järgi: *Oolmanni*. Ka endist *Ruutu* talu kutsuti varasema samanimelise peremehe järgi *Oolmanniks*, kuid hilisema omaniku järgi ka nimega *Kauge*. Harvem kasutatakse eesnimesid (*Olavi maja*, *Iida maja*, *Iivo maja*) või hüüdnimesid (*Turka*, vt ka Freyberg 1997: 83–84). Rööpnimed võivad olla kasutusel eri aegadel või samal ajal ning sõltuda kõnelejast ja suhtlusolukorrast. Talunimed moodustavad Vergi poolsaare materjalis suhteliselt püsiva nimekihi, sest talud on olnud seotud asustuse, omandi ja kohaliku suhtluse järjepidevusega.

4.2. Viljelusnimed

Kui asustusnimed seostuvad eelkõige omandi, elanike ja kasutajaskonna järjepidevusega, siis viljelusnimede püsimist mõjutab otseselt see, kas ja kuidas maad kasutatakse.

Viljelusnimesid sisaldavad kaardid pärinevad XIX sajandi keskpaigast (kaardid 1844b, 1845, 1849, 1856, 1859) ja kajastavad seega maakasutust enne XIX sajandi lõpus toimunud kruntimist. Kruntimiseni olid ühe küla talud seotud ühise maakasutussüsteemiga: külapõllud ja heinamaad olid jagatud talude vahel väikesteks, sageli hajali paiknevateks tükkideks, karjamaad olid aga kogu küla ühiskasutuses (Troska 1987: 13). Selline keeruline maakasutuskorraldus pidi tagama taludele võimalikult võrdsed tingimused, nii et iga talu kasutuses oleks nii parema kui ka halvema mullaga ning nii lähemaid kui ka kaugemaid maatükke (Troska 1987: 106).

Vergi poolsaare kaartidel kajastub see maakasutus hästi. Kõige enam leidub neil **heinamaanimesid**, mis on ootuspärane, sest põllumaad oli poolsaarel vähe. Näiteks olid Lahe külas talude vahel 12 kitsaks ribaks jagatud heinamaad nimega *Külla allosed heinamad*. Külatuumikust eemale läände jäi kolm suurt heinamaad: *Allumissed tükkit*, *Pikkat tükkit* ja *Augo nömme* (kaart 1859), kus oli 14 talu peale kokku 36 riba. Lappidena olid ühe või mitme talu kasutuses näiteks *Kulli körb*, *Laidama*, *Murro heinama*, *Perra niedu* ja *Regge heinama* (kaart 1859).

Põllunimesid on kaartidel heinamaanimedest vähem. Lahe külas esinevad ribadena *Sarro wälli* ning lappidena *Ritalla pöld*, *Pallo pöld*, *Karri wärrawa*, *Suur pöld* (kaardid 1844b, 1859) ~ *Suur aed* (kaart 1849) ja kahe talu vahel neljaks jaotatud *Karrota pöld*. Talude juures paiknevad aiamaad on mõisakaartidel küll märgitud, kuid nimedeta, kuna igal talul oli oma aiamaa, mida ilmselt polnud vaja eraldi tähistada.

Peale suurte koos asuvate külapõldude oli väiksemaid põllulappe ja heinamaid, mida nimetati *aedadeks*. Näiteks võib kaartidelt leida põllu *Rand aed*, heinamaad *Kandoma aed*, *Körb aed*, *Pedar Kalmo aed*, *Umb aja heinamad*, *Allemäh aed* ja *Alle aed* ning ühise nimega *Suure wälja aed* tähistatud soise heinamaa, põllu ja heinamaad. Need nimed viitavad tõenäoliselt varasematele alepõllutükkidele, mis olid rajatud võsamaadele ning võetud hiljem püsivamalt kasutusele (Troska 1987: 106–107). Alepõllundusele viitab ka eri külades korduv nimeelement *Alle*: näiteks Lahe külas asus *Alle mäh põld*, mille kõrval olid samanimelised heinamaad, ja Lobi külas *Alle heinama*.

Karjamaanimed on kaartidel tagasihoidlikumalt esindatud: karjamaid on kaartidele märgitud vähe ning neist vaid üksikud kannavad nime. Küla kruntimiseelsed ühiskarjamaad paiknesid enamasti kehvadel, kivistel või võsastunud maadel (Troska 2004: 53). Vaadeldaval alal on nimetatud näiteks *Jeude maa* (kaart 1844b), *Nairisma taggone* (kaart 1849) ja *Ühtene koppel* (kaart 1845).

Talumaade kruntimine ja müümine tõid XIX sajandi lõpus kaasa suure muutuse maakasutuses, mis oli selle ajani eeldanud paljude väikeste maatükkide eristamist. Seni ribade ja lappidena eri talude kasutuses olnud maad jagati ümber terviklikeks kruntideks. Talu uue krundi piiresse jäi tavaliselt vaid mõni üksik seni kasutatud põllulapp või kitsas põlluriba, enamik hajali paiknenud maatükke läks teistele taludele. (Troska 1987: 16, 30, 55, 57) Kui viljelusmaa ei olnud enam külakogukonna ühiskasutuses, ahenes kohta tundvate inimeste ring ja vähenes vajadus maatükke laiemas suhtluses nimepidi eristada. Nimekasutus muutus külakesksest talukesksemaks ning oma talu maade piires piisas sageli üldnimetustest, nagu *põld*, *karjamaa*, *mägi* või *soo* (vt ka Kallasmaa 2000: 114, 117).

Seda muutust näitab hästi Sagadi mõisa rannakülade kruntimisjärgne kaart (1881a). Viljelusnimesid sellele märgitud pole, küll aga maatükkide piirid ja talunimed, mis näitavad, millisele talule iga tükk kruntimisjärgselt kuulus. Näiteks Natturi külas koondati seni hajali paiknenud maad suurematekstervikuteks, kuigi Koolimäest lõuna pool jäi alles ka osa lahusheinamaid. Varasemate kaartidega võrreldes on näha, et seni Natturi Sepa ja Mardi talu kasutuses olnud *Laddu niet* läks pärast kruntimist Koolima Juhani kasutusse, Mardi talule aga mõõdeti osa Lahe

küla talude kasutuses olnud heinamaadest *Turra heinama* ja *Allumissed tükkit*. Et kruntimisjärgset võrreldavat kaardimaterjali, kus viljelusnimed oleksid sama detailselt esitatud, ei leidu, ei saa neid muutusi otseselt jälgida.

EKI kohanimekartoteegi XX sajandi kogud näitavad, et vähemalt osa viljelusnimedest püsis kasutuses ka pärast kruntimist. 1926. ja 1936. aastal on vaadeldavalt alalt talletatud üksikud viljelusnimed, millest peaaegu kõigile leidub vaste juba XIX sajandi kaartidel, näiteks *Aleaia heinamaa* (kaartidel *Alle aed*), *Naabera heinamaa* (*Naperra heinamad ~ Naa perra heinamad ~ Naaperra heinama(d)*) ja *Karutapello heinamaa* (< *Karrota pöld*). Nime *Naaperra heinamad* kandis 1859. aasta kaardil Lahe külas Nuudi ja Hindriku talu lahusheinamaa, kuid kruntimisjärgsel kaardil (1881a) kuulus see Andrekse talule. Niisiis püsis osa viljelusnimesid kasutuses ka siis, kui maa kasutajad muutusid.

1967. aasta kogus on viljelusnimesid jäädvustatud arvukamalt. Enamik neist esineb ka XIX sajandi kaartidel, näiteks *Kangrumetsa* (*Kangro metsa heinamad*), *Laduniidu* (kaardid 1845, 1849, 1856, 1859 *Laddu niet*), *Mustasoo* (kaardid 1845, 1849, 1856, 1859 *Musta soo*) ja *Vana heinamaa* (kaardid 1844b, 1849, 1859 *Wanna heinama*). Lisaks on 1967. aasta kogus talunimedest lähtuvaid nimesid, nagu Vergi külas *Ankru heinamaa*, *Paadi heinamaa*, *Paadi karjamaa*, *Pressi heinamaa*, *Uustalu heinamaa*, *Vanapere heinamaa* ja *Vanapere karjamaa*. See näitab, et osa varasemaid viljelusnimesid püsis kasutuses, kuid maid oli hakatud tähistama ka talunimede järgi. Hilisemates XX sajandi kogudes viljelusnimesid peaaegu ei esine.

2013. ja 2015. aasta välitöödel õnnestus koguda veel mõningaid viljelusnimesid, millele leidub vaste varasemas materjalis, näiteks *Vanaõue* (kaart 1844b *Wanna eue*; EKI KN 1967 *Vanaõu*), *Suureaia* (kaardid 1844b, 1859 *Suur pöld*, 1849 *Suur aed*), *Allõue* (EKI KN 1967 *Allõu*), *Lähtoru* (kaardid 1844b *Lächt orro*, 1849 *Lächt-arro*, 1859 *Lächt arro*; EKI KN 1926, 1967 *Lähtoru*), *Keelikaed* (kaardid 1845, 1849, 1856 *Kelik aed* (põld); EKI KN 1967 *Keelikaed*) ja *Vehkkõrve heinamaa* (kaardid 1844b, 1849 *Wöchka körwe heinamad*, 1859 *Wöchka körb*; EKI KN 1967 *Vehkkõrve heinamaa*).

Osa viljelusnimesid veel mäletati, kuid need olid käibelt kadunud, sest vastavaid kohti ei kasutatud enam endisel viisil. Sellised on näiteks *Riitala heinamaa* (kaardid 1844b, 1849, 1856, 1859 *Ritalla heinama(d)*), *Ristaed* (kaardid 1844b, 1859 *Rist aed*), *Tura* (kaardid 1844b, 1849, 1859 *Turra heinama*; EKI KN 1967 *Tura*), *Liivrand* (kaardid 1844b, 1849 *Liwaranna*, 1856, 1859 *Liwa ranna*; EKI KN 1967, 1970–1971 *Liivrand*), *Tilga aed* (kaardid 1844b, 1849 *Tilka wälja*, 1859 *Tilka mets* [kaardil täpsustusega *Heuschlag* 'heinamaa']; EKI KN 1967 *Tilga aed*) ja *Kõrtsi vana einam* (EKI KN 1967 *Kõrtsu talu heinamaa*). Seevastu *Pärtli aia* nimi (kaardid 1844b, 1859 *Pertliaed*; EKI KN 1967 *Pärtli aed*) on endiselt käibel, ehkki koha otstarve on muutunud: nüüd kasutatakse seda jaanituleplatsina. Endise *Kappala heinamaa* nime (kaardid 1844b, 1849, 1856, 1859 *Kappala heinama(d)*; EKI KN 1926 *Kappala heinamaa*) veel mäletati, ent nüüd kutsutakse seda kohta *Kotka lagendikuks* sinna pesa teinud kaitsealuse kotka järgi.

Viljelusnimede taandumist mõjutasid ka XX sajandi muutused maakasutuses. Kohalike meenutuste järgi karjatati Nõukogude aja alguses veel ühiselt ning karjas

käidi külakorda näiteks *Pahvergi rannas*, *Alu kaasikus* vana kordoni vastas, *Pätsispeal* ja *Naerismäe karjamaal* (Heinvere 2010: 65). Nõukogude ajal jäi karjatamiskohti järjest vähemaks, sest osa rannaaladest oli piirivalve kontrolli all ja rannad hakkasid võsastuma (Freyberg 1997: 17–18). Toitainevaesed karja- ja heinamaad püsisid niitmise ja karjatamise toel ning kasutuse lõppedes võsastusid ja metsastusid kiiresti (Semm jt 2019: 18). XX sajandi jooksul vähenes Lahemaal rohumaade pindala ja suurenes metsade osakaal. 1970. aastatel jäi lagedaid alasid selgelt vähemaks ning rannaküladeslõpetati suures osas põllumajandusmaa harimine (Semm jt 2015: 134–136; Sepp jt 2010: 15). Koos maakasutuse muutumisega vähenes vajadus heina- ja karjamaid eristada ning nende nimed taandusid.

4.3. Artefaktinimed

Artefaktinimedena käsitletakse vaadeldavas materjalis inimtekkeliste objektide nimesid, mis ei kuulu asustus- ega viljelusnimede hulka. Ajaloolistele kaartidele on selliseid objekte kantud vähe ning enamasti on need tähistatud saksakeelsete kirjeldustega. Seetõttu ei näita need kohalikku nimekasutust, küll aga seda, milliseid inimtekkelisi objekte on eri aegadel kaardistamisel oluliseks peetud.

Varaseim selline objekt on 1699. aasta kaardil märgitud nimetusega *Pihlaspeh Capell*. Pihlaspea kabelist on Tarveli (1983: 211) järgi teateid aastast 1673; vana kabeli materjalist ehitati 1845. aastal Eskule uus kabel. 1802. aasta piirikaardi (1802a) kirjelduses on mainitud kivi, mille juures olevat kunagi asunud vana kabel. Hilisematel XIX sajandi kaartidel on Pihlaspea vana kabeli asemel märgitud varemed, näiteks *Capellen Fundament* (kaart 1835) ja *Kapellen Fundament* (kaart 1849). Pihlaspea randa rajati surnuaed ja väike puukabel, mida kasutati XX sajandi keskpaigani ning mis veeti seejärel heinaküüniks (Heinvere 2010: 57). Kohalike mälestustes on säilinud eeskätt rannaäärne Pihlaspea kabel.

XIX sajandi mõisakaartidel on märgitud ka üksikuid rannavalve, kalapüügi ja mõisamajandusega seotud objekte. Lobi neeme läänekülje l on 1835. aasta kaardil kordonina märgitud *Strandreuter* ja 1849. aasta kaardil *Cordon-Haus*. Lobi neeme tipus on tähistatud kalurite võrgukuurid *Fischer Häuser* (kaart 1835) ja *Netzgarten* (kaart 1849). Pedassaare neemel on samuti märgitud *Fischer Häuser* (kaart 1835), lisaks mõisa ait *Kleete* (kaardid 1835, 1849) ~ *Hofs Kleete* (kaardid 1845, 1856). Koolimäe oja suudmes on mõisa laoplats tähistatud *Hofs Stapelplatz* (kaart 1849).

Ka EKI kohanimekartoteegis esineb vähe vaadeldava ala artefaktinimesid. Need on enamasti seotud teede, sadama, meremärkide, ühiskondlike hoonete ja muude külaelu orientiiridega. Vergi 1936. aasta materjalis on märgitud *Muul* (kivisild), *Reimel* (meremärk) ja *Leedepera tee*, mida tänapäeval kutsutakse *Sadama teeks*. 1967. aasta materjalist leiab Koolimäe külas asuva *Teatriühingu maja ~ Kooli ~ Koolimaja*, Vergist *Vana kordoni*, *Poe* ja *Vergi sadama*. 1994. aasta materjalis on kirjas näiteks Lobi külas asuv *Sigaantsu tee*.

Ühiskondlike hoonete puhul on hästi jälgitav nime ja funktsiooni suhe. Eesti Vabariigi ajal Vergi Vabatahtlike Tuletõrje Ühingule kuulunud *Seltsimaja* on nimetatud 1938. aastal Vihula vallast Palmse valla alla minevate kinnistute nimekirjas

(RA, ERA.3138.1.1128), samuti kohanimekartoteegi 1967. aasta materjalis. 1994. aasta sedelil on täpsustatud, et hiljem oli samas hoones kool ja seejärel rahvamaja; vanemad kohalikud elanikud kutsusid seda endiselt *Seltsimajaks*, kuigi tavalisem oli nimi *Rahvamaja*. Rahvamaja tegevus lõppes 1990. aastatel ja maja läks erakätesse, kuid *Rahvamajaks* kutsutakse seda siiani. Kõrvalasuvat endist tuletõrjevarustuse hoidmise hoonet nimetatakse *Pritsukuuriks*. Nimi *Seltsimaja* on aga kandunud uuele objektile: tänapäeval kutsutakse nii külaseltsi kasutuses olevat endist Pressi talu elumaja.

Nõukogudeaegse sõjaväe ja piirivalve jäljed ilmnevad alles 2013. ja 2015. aastal kogutud materjalis. Sellele viitavad nimed *Vaatetorn*, *Prožektoriplats*, *Prožektori alus ~ Prožektori koht*, *Raketibaasi õppeväljak* ja *Raketibaas ~ Koltsi raketibaas ~ Lobi raketibaas*. Need nimed ei esine varasemates allikates, kuid osutavad Nõukogude piirivalve ja sõjaväe kohalolule, mille jäljed püsivad nii maastikul kui ka kohanimevaras.

Uus objekt on *Vergi maja ~ Vergi pood*, mis on alles 2012. aastal rajatud külalistemaja ja pood. Sellest üle tee asuvat maja, kus oli varem *Vergi pood* (EKI KN 1994) ~ *Pood* (EKI KN 1967), kutsuti 2013. aastal *Vanaks kaupluseks ~ Vanaks poeks*.

Artefaktid ei ole homogeenne rühm ning nende nimesid on talletatud juhuslikult. Osa nimesid on kirja pandud alles tänapäevases kogumismaterjalis, kuigi objektid ja nende nimed on varasemad. Näiteks rajati 1940. aasta paiku Verki kala soolamiseks ja suitsutamiseks *Kalamaja*, mille asemele ehitati 1970. aastatel *Suitsutsehh ~ Tsehh*. Nime *Kalamaja* veel mäletatakse, kuid valdavalt kasutatakse *Suitsutsehhi* nime, ehkki seal tegutseb nüüd hoopis elektroonikatehas. Samuti on alles tänapäevases materjalis *Lobi muuseum* (1981. aastal Lobi küla Kõrtsi talu aita rajatud külamuuseum), *Lahe kiosk* (endine kiosk Lahe külas), *Mahta kuur*, *Mardi kuur* ja *Seba kuur* (paadikuurid Natturi neemel), *Töökoda* (Verki ehitatud 1970-ndatel) ning *Paadisadam ~ Vergi paadisadam ~ Neeme paadisadam* (Vergis *Suitsutsehhi* juures). Artefaktinimede puhul on allikapilt katkendlik, mistõttu ei näita nime esmakordne fikseerimine tingimata selle tekkeaega.

5. Loodusnimed

Loodusnimed jagunevad vaadeldavas materjalis vete- ja maastikunimedeks. Vergi poolsaarel on eriti olulised mere ja rannikuga seotud nimed, kuid allikates on ka metsade, soode, mägede ja kivide nimesid.

5.1. Vetenimed

Siinses uurimuses arvatakse vetenimede hulka lisaks veekogude nimedele ka veega vahetult seotud ning vee ja maismaa piiril paiknevate objektide, näiteks saarte, neemede ja randade nimed. Sellist liigitust on kasutatud ka varasemates Pöide ja Vergi piirkonna käsitlustes (Alas 2012, 2015, 2016). Vetenimede liigitust põhjalikult käsitlenud Faster (2020) osutab Soome kohanimeuurimise traditsioonile, kus

vetenimede hulka arvatakse ka vees ja vee piiril paiknevate objektide nimed, soonimesid aga käsitletakse neist eraldi. Käesolevas uurimuses on soonimed arvatud maastikunimede hulka. Vergi poolsaarel ei ole suuri soo- ja rabaalasid ega soojärvi ning liigisõnaga *soo* tähistatud objektid on valdavalt maastiku liigniisked alad.

Väiksemaid lahtesid ja lahesoppe vaadeldud kaartidele märgitud ei ole. Varasematel kaartidel on nimetatud vaid suuremad veekogud, nagu Käsmu laht (kaart 1699 *Caspar Wieck*), Läänemeri (kaart 1650–1699 *Ost See*) ning laiemat ala hõlmavatel kaartidel ka Soome laht (kaart 1791 *Der Finnische Meer Busen*). XX sajandi kogudest ja tänapäevasest materjalist on lisaks teada Vergi poolsaart ümbritsevad *Koolimäe laht* (mida Lahe küla poolt vaadates kutsutakse mõnikord *Lahe laheks*), *Pedassaare laht* ja *Vergi laht ~ Leedepera laht*. Väiksematest lahesoppidest ehk lõugastest esineb samades allikates näiteks Vergis *Lemmneeme lõugas* ja *Saare lõugas*, Lobis *Saviloo lõugas* ja *Neeme lõugas* ning Pihlaspeal *Pätsispea lõugas*. Ulkari saare juures on meres sügavam koht *Ulkari haud*, mille juurest käidi varem paatidega merel ja veeti salakaubana soola. Vaid 2013. ja 2015. aastal kogutud materjalis esinesid Pedassaare *Suur lõugas* ja *Väike lõugas*.

Ajaloolistelt kaartidelt võib leida saarte ja laidude (sh *karide* ja *loodude*) nimedest vaid ühe, mis tähistab tänini saart: *Älvi saar* (kaardid 1796 *Elbi Saar*, 1849 *Aelwi saar*, 1859 *Insel Natturi*; VMS: *älv* 'saar' Haljala). *Ulkari* (kaardid 1796 *Ulba I.*, 1805 *Осmp. Улпусь*) oli veel XX sajandi esimesel poolel saar (*Ulkari ~ Ulkkari ~ Hulkari ~ Suur-Ulkari ~ Ulkari saar*), kuid nüüdseks on sellest saanud poolsaar. Elle Linkrus (1972: 653) märgib, et Ulkari poolsaar on saar vaid suurvee ajal. Kõrvalasuvat *Väike-Ulkari* saart vanadel kaartidel nimetatud ei ole, esimesed kirjapanekud on XX sajandist ning nimi on kasutusel tänini.

Ulkari saarte juurde märgitud *Pihu saare* puhul osutavad allikad nii nime kui ka objekti ebakindlusele. Pihu saar esineb kaartidel kujul *Pihasahr Holm* (kaart 1650–1699), *Pihhasaar I.* (kaart 1796) ja *Осmp. Пиусь* (kaart 1805). Gustav Vilbaste kirjutab, et kohalikel ei olnud kindlust, kuidas saart nimetada; saar oli tõenäoliselt väike osa endisest suuremast Pihu saarest, mida tormid olid lõhkunud (Vilberg 1933: 158–159). Ka kohanimekartoteegi 1967. aasta märkmetes on viidatud sellele, et meri on Väike-Ulkari otsas asuvast väikesest saarest osa ära uhtunud, kui sealt kive Tallinna tänavate sillutamiseks veeti. *Vergi saar ~ Saar ~ Leedepera saar* (kaart 1796 *Wiorki Saar I.*) Leedepera lahes on olnud oluline sadamakoht ja tiheda kaubavahetuse paik, mistõttu on seda kutsutud ka *Kaup(a)saareks* (kaardid 1871, 1884; EKI KN 1936). Aastail 1928–1934 rajati sinna korralik sadam ning Vergi neeme ja saare vahele ehitati kivitamm, mis ühendas saare neemega. Tänapäevaks on tamm ja muul veevoolu ning hoovusi nii palju muutnud, et Leedepera lahte ähvardab kinnikasvamine (Heinvere 2010: 37–39).

Väiksemate laidude, karide ja madalate nimed ilmuvad allikatesse ebaühtlasemalt. 1967. aasta kogus ning 2013. ja 2015. aasta materjalis on nimetatud *Murutükid* – väikesed rohtunud laiukesed, mille kaudu pääseb jalgsi Väike-Ulkarile. Samuti maaga kokku kasvanud *Ulkkari madal* asub Pihlaspea küla pool. Älvi saare juures asuva väikese *Looduse otsa ~ Looduse saare* (EMS: *luod* 'saareke, laid' Haljala) ega meres olevate madalike *Kuivakari*, *Lahesuu kari*, *Saukari*, *Pikakari* ja *Lõugu madala*

nimesid ajaloolistelt kaartidelt ei leia, aga XX sajandil ilmuvad need kogudesse ja on püsinud praeguseni. *Pootsi madal* ja *Sääre madal* esinevad vaid 1967. aasta kogus ning *Selkari ~ Selkari madal* vaid 1994. aasta materjalis.

Kaartidele kantud poolsaare- ja neemenimed *Lobineem ~ Neem* (kaart 1699 *Loppi Nehme*), *Saviloo(d) ~ Saviloe ~ Saviluod ~ Saviloo neem* (kaardid 1791 *Savi Lod*, 1796 *Sowi Nehm*, 1835 *Sawwilo Neem*; EMS: *lood* 'saareke, laid' Kuusalu), *Natturi neem ~ Neem* (kaart 1791 *Natturi Nehm*) ja *Pedassaare neem ~ Neem* (kaardid 1791 *Pettassaar Nehm*, 1871 *Peddasaar*) on kasutusel tänini. Need on suured ja maastikus selgelt eristuvad rannaobjektid, mistõttu on nende nimed püsinud paremini kui väiksemate rannaosade omad.

Varasematele kaartidele ei ole märgitud mitmeid väiksemaid neemeotsi, sääri ja karisid tähistavaid nimesid, mis on teada XX sajandi ja tänapäevasest materjalist, näiteks *Vergi neem ~ Neem*, *Lobineeme tipp ~ Neemetipp ~ Neemeots*, *Pedassaare neeme ots ~ Neeme ots ~ Neeme tipp*, *Natturi neeme ots ~ Neemeots ~ Natturi ots*, *Sebaneem*, *Lemmneem*, *Lookase* (EKI KN 1936 *Luokase*) *ots ~ säär ~ kari*, *Maasaar*, *Vaheliiv* ja *Kari ~ Pihlaspea kari*. Siiski ei saa järeldada, et need nimed oleksid tekkinud alles XX sajandil. Pigem esitati varasematel kaartidel nimesid valikuliselt. Väiksemate rannaobjektide puhul tuleb arvestada ka sellega, et rannajoone muutumise ja maakerke tõttu võis mõne objekti kuju ja eristatavus ajas muutuda. 2013. ega 2015. aastal ei õnnestunud enam koguda näiteks nimesid *Saviloo kael* (EKI KN 1967) Saviloo neeme keskel, *Vene säär* (EKI KN 1970–1971, 1994) Saviloo neeme otsas ja *Karikael* (EKI KN 1967, 1994) Pihlaspea karil. Uusi poolsaarenimesid välitöödel ei lisandunud.

Kaartidel on nimega tähistatud vaid üks mereäärne ala (*Fläche*): *Sadama rand* (kaardid 1849, 1856). Nimi on kasutusel tänapäevani nii ranna nimes *Sadam(a)rand* kui ka Lobi külaosa nimes *Sadamaranna küla*. Kohanimekartoteegis ja tänapäevases materjalis leidub märksa rohkem rannaosade nimesid, näiteks *Animuru* (*rand*), *Jõe rand, Kalmu rand*, *Koltsi rand*, *Leedepera ~ -pära* (*leede*), *Maataga*, *Neebuka* (*ots*), *Neeme hark ~ Hark*, *Nuudi rand*, *Pahvergi rand*, *Pätsispea* (*rand*), *Tildu ots ~ rand*, *Vahi rand ~ Vahi sadam ~ Vahialune ~ Ristsadamarand* (EKI KN 1926 *Ristsadame*) ja *Vanahoonealune* (*rand*). Mereäärseid laevaehitusplatse kutsuti *Varviks*, seda nime veel mäletatakse. Samas ei esinenud osa XX sajandi kogudes fikseeritud rannanimesid 2013. ja 2015. aasta välitöömaterjalis, näiteks *Rohineeme ~ Rohinieme rand* (EKI KN 1926, 1967), *Kaldaalune* (EKI KN 1967), *Lädiku* (*rand*) (EKI KN 1967) ning *Sammaste rand* (EKI KN 1967, 1994 vähelevinud). Väiksemate rannaosade nimed on allikates katkendlikumalt esindatud ning tugevamalt seotud kohaliku nimepruugiga.

Rannanimedes on näha ka nimekasutuse muutumist. *Võrkranna* nime 2013. aastal veel teati, kuid eelistati kasutada nime *Pedassaare rand ~ Suur rand*. Lähedalasuvat randa nimetati *Väikseks rannaks* või *Titerannaks*, neid nimesid varasemates kogudes ei esinenud. Mererandu nimetatakse sageli ka lähedal asuva talu järgi, näiteks Lahel käiakse ujumas *Jõe all* või *Nuudi all*, aga „*Kuusiku all* kõik kõrkjaid täis" (välitööd 2013). *Kriiva all* rannas ehitati paate ja seal võis laev liiva sisse kinni jääda (Heinvere 2010: 13, 78). Tänapäeval paistab tugevnevat suund nimetada ujumiskohti küla järgi, näiteks *Lobi rand*, *Vergi rand* ja *Pedassaare rand*.

Vetenimedest saab välja tuua veel Koolimäe järvest Koolimäe lahte suubuva *Koolimäe oja* (kaart 1802b *Bache Kolima*), mida on kutsutud ka *Jõe jõeks*. Koolimäe järve on 1970.–1971. aasta materjali põhjal kutsutud ka nimega *Lomp*. Lahe külas esineb kaartidel *Kalaoja* (kaardid 1844b *Kala oja*, 1849, 1856 *Kalla oja*), mida hilisemas materjalis ei esine.

Vetenimedest on paremini püsinud suuremate ning mere ja ranniku kasutuse seisukohalt olulisemate objektide nimed. Sama on mereliste kohanimede puhul täheldanud Kristin Ilves (2006: 87–88): nime on saanud eeskätt need neemed, lahed, kivid, karid ja madalikud, mis on olnud tähtsad liikumise, kalapüügi või muu kasutuse seisukohalt. Väiksemate lõugaste, karide, madalate ja rannaosade nimesid on allikates ebaühtlasemalt ning osa neist ei õnnestunud 2013. ega 2015. aasta välitöödel enam talletada.

5.2. Maastikunimed

Maastikunimed hõlmavad vaadeldaval alal metsa- (sh metsasihtide), mäe-, soo- ja kivinimesid. Lahemaa traditsioonilist maakasutust iseloomustab metsamaa suur osakaal võrreldes põllumajandusmaaga (Sepp jt 2010: 15). Tsaariajal kuulus mets suuremalt jaolt mõisale, andes märkimisväärset tulu nii puidu kui ka tõrva ja söe müügist (Tarvel 1983: 173; Freyberg 1997: 12, 18). Kunagine söepõletamise koht *Süsinõmm* (kaardid 1789 *Susi Nöm*, 1849, 1856 *Süssi nömm*) on andnud nime ka *Süsinõmme mäele*, *Süsinõmme soole* ja *Süsinumme suurele kivile*; kõik need nimed on teada tänini. Kaartidel ja kohanimekartoteegis leidub ka tänapäevani säilinud metsanimesid, näiteks *Kolmeristi mets* (kaardid 1849, 1856 *Kolme risti männik*), *Kõrve mets* (kaardid 1849, 1856 *Körwe männik*), *Lobi mets ~ Lobineeme mets ~ Neeme mets* (kaart 1849 *Lobbi neeme mets*), *Natturi mets ~ Natturi neeme mets* (kaardid 1849, 1856 *Natturi männik*) ja *Vanakabeli nõmm* (kaardid 1849, 1856 *Wanna kabeli nömm*). 1967. ning 2013. ja 2015. aasta materjalis esinevad ka *Sigaantsu mets*, *Koolimäe mets*, *Pedassaare mets* ja *Saare mets*.

Osa metsanimesid leidub vaid mõnes allikas: näiteks *Kald aja mets* (kaardid 1844b, 1849, 1859) ja *Kangro mets* (kaardid 1849, 1856), *Jorika mets*, *Risulageda mets* ja *Tagamets* (EKI KN 1967; 1994 *Tagametsa siht*). Nii kaartidel kui ka 1967. aasta kogus esinevat *Pätsispea metsa* (kaardid 1849, 1856 *Pertli patsipä kusik*) 2013. ja 2015. aasta välitöödel enam koguda ei õnnestunud. Metsasihtide nimesid on kogutud vähe, näiteks 1994. ja 2013. aastal *Järve siht*, *Maataguse siht*, *Vahi siht*, *Vanahoone siht*, *Suurekivi siht* ja *Neebukaotsa siht ~ Neebuka siht* (ka EKI KN 1967).

Mäenimesid vaadeldava ala kaartidele märgitud ei ole ning tasase maastiku tõttu on neid ka hilisemates kogudes napilt. XX sajandist tänapäevani on lisaks *Süsinõmme mäele* talletatud *Alemägi*, *Kasemägi*, *Lossi rüngas*, *Munamäed*, *Rüütlioone ~ Rüütluse mägi* ja *Tänav(a)otsamägi*. Vaid 1967. aasta kogus on kirjas *Kruusiaugu mägi*, *Möldrimägi* ja *Põlluotsa mägi* ning ainult 2013. ja 2015. aasta välitöömaterjalis *Pihlaspea mägi*.

Soiste, liigniiskete ja üleujutatud aladena on kaartidele märgitud *Pikkallika* (kaardid 1835 *Pick Allikas*, 1849 *Pikka allika*) ja *Süsinõmme soo* (kaardid 1835 *Süssi nöme*

Soo, 1849, 1856 *Süssi nömme soo*), mille nimed on säilinud tänini. Seevastu *Lehma oja soo* (kaardid 1835 *Lechma oja Soo*, 1849, 1856), *Pollendiko taggone* (kaart 1849) ja *Wanna heinama soo* (kaardid 1844b, 1849, 1859) esinevad vaid ajaloolistel kaartidel.

Lahemaa on väga kividerikas. Nime on saanud eeskätt maastikul silmapaistvad või kohalikele olulised rändrahnud. Ajaloolistele kaartidele kivinimesid märgitud pole, sest need on koostatud muul eesmärgil. XX sajandist tänini on säilinud kivinimed *Lookase kivi* (EKI KN 1967 ka *Suur kivi*), *Must kivi*, *Pilli-Mardi kivi*, *Piprakivi ~ Piprakott*, *Rebasekivi*, *Rookivi* (EKI KN 1967 ka *Ruhakivi*), *Suurkivi*, *Suur Vookivi*, *Süsinõmme kivi* (EKI KN 1994 *Süsinõmme suur kivi*), *Taignakivi*, *Tilgakivi*, *Titekivi*, *Unikivi*, *Laikivi* (Lahes) (2013. aasta välitöömaterjalis ka *Vaalakivi*), *Valge kivi*, *Verstakivi*, *Visakivi*, *Vookivi(d)*, *Äia kivi* ja *Ämma kivi*. Vaid 2013. ja 2015. aasta välitöödel on kogutud kivinimed *Benita kivi*, *Lai kivi ~ Vaalakivi* (Pedassaares), *Sohva kivi* ja *Vahvlikivi ~ Kurruline kivi*. Maastikunimede puhul tuleb selgelt esile allikate valikulisus: metsa- ja soonimesid leidub juba ajaloolistel kaartidel, mäe- ja kivinimesid alles hilisemas kogumismaterjalis.

Kokkuvõte

Artiklis vaadeldi Vergi poolsaare kohanimevara püsimist ja muutumist XVII sajandi lõpust XXI sajandi alguseni. Analüüs põhines ajaloolistel kaartidel, EKI kohanimekartoteegil ning 2013. ja 2015. aasta välitöödel kogutud suulisel materjalil.

Kõige järjepidevamalt on püsinud külanimed, mida leidub juba ajaloolistel kaartidel: eri ajastute materjalis varieerub peamiselt nende kirjapilt. Erand on *Jorika*, mis näitab, et isegi varastes allikates esinev külanimi võib aktiivsest kasutusest taanduda, kui paik kaotab küla staatuse ja väheneb vajadus seda nimetada.

Talunimede püsivus avaldub teisiti kui külanimede oma. Varasemates allikates ei ole kõik ees- ja lisanimed veel talukohtadega püsivalt seotud, kuid XVIII ja XIX sajandi materjalis on näha juba järjepidevust. Talunimedes tuleb selgelt esile ametliku nime ja kohaliku pruugi lahknevus. Kohalikus kasutuses võivad ametlik kinnistunimi, vanem rahvapärane nimi ning omaniku, endise omaniku või elaniku järgi tarvitatav rööpnimi esineda pikka aega kõrvuti. Seetõttu kajastavad talunimed nii asustus- ja omandijärjepidevust kui ka katkestusi.

Kõige otsesemalt sõltuvad paiga kasutusest viljelusnimed. XIX sajandi keskpaiga mõisakaardid kajastavad kruntimiseelset killustunud maakasutust. Kruntimine muutis maakasutuse talukesksemaks ja vähendas väikeste maatükkide ühise nimetamise vajadust. Põllumajandusliku maakasutuse taandumine, karjatamise ja heinategemise vähenemine ning rohumaade metsastumine nõrgendasid viljelusnimede kasutust veelgi. Osa viljelusnimesid mäletatakse endiste põllu-, heina- või karjamaade nimedena. Mõni nimi on säilinud ka koha kasutuse muutudes, mõni on aga asendunud uuega.

Artefaktinimesid on vaadeldavas materjalis vähem kui asustus-, viljelus- ja loodusnimesid, kuid needki kajastavad inimtekkeliste objektide ja nende kasutuse muutumist. Osa nimesid on püsinud ka pärast objekti otstarbe muutumist, osa on

säilinud üksnes mälestustes ning osa on tekkinud koos uute objektide või tegevustega.

Loodusnimedes tuleb esile mere ja ranniku olulisus Vergi poolsaare nimevaras. Püsivamad on lahtede, saarte, neemede ja suuremate rannaosade nimed, väiksemate lõugaste, karide, rannaosade ja maastikuobjektide nimed on materjalis katkendlikumalt esindatud. Analüüs näitab, et loodusnime püsimine ei eelda alati nimeobjekti füüsilist muutumatust: nimi võib jääda käibele ka siis, kui objekt teiseneb.

Vergi poolsaare kohanimevara muutumist on mõjutanud piirkonna rannikuline ja metsane maastik, ajalooline asustus, merelised elatusalad, põllumajandusliku maakasutuse ümberkujunemine, ühiskondlikud katkestused ning kasutajaskonna vahetumine. Püsivamaks on osutunud nende paikade nimed, mis on jäänud oluliseks kohalikus liikumises, igapäevases tegevuses, omandisuhetes või ühises mälus. Kiiremini taanduvad nende paikade nimed, mida enam endisel viisil ei kasutata või mille tundjate ring on ahenenud. Nime taandumine või asendumine ei tähenda enamasti teadlikku ümbernimetamist, vaid seostub nime kasutusvajaduse muutumisega. Vana nimi võib püsida mälus, rööpnimena või nimeelemendina mõne teise koha nimes, kuid sageli hääbub see koos paiga varasema kasutusviisiga. Uus nimi tekib enamasti siis, kui paik muutub tähenduslikuks uue kasutuse või kasutajaskonna jaoks. Seega peegeldab Vergi poolsaare kohanimevara piirkonna elulaadi, maakasutuse ja kohaliku mälu pikaajalist ümberkujunemist.

Artikkel on valminud Haridus- ja Teadusministeeriumi Eesti Keele Instituudi teadus- ja arendustegevuse toetuse abil.

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

Kaardid

kaart 1699 = EAA.1.2.C-IV-121. [Saggad Mätzikus och Saus.]

kaart 1750 = EAA.46.2.180. [Grenzkarte zwischen Stranddörfen Haldja von dem Gut Saggad und Wörcki von dem Gut Buxhöwden gehörig.]

kaart 1789 = EAA.46.2.172. Geometrische Delineation von der Grentze zwischen denen im Wesenbergschen Kreise belegenen Gutern Palms und Saggad.

kaart 1791 = EAA.308.6.16. Plan vom Wesenbergschen Kreis.

kaart 1796 = EAA.2059.1.1464. [Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernementern u. Herzogthümern Lief- und Ehstland und der Provinz Oesel.]

kaart 1802a = EAA.46.2.185. Delineation der streitigen Grenze 1. zwischen dem Guthe Saggad und dem zu dem Guthe Metzikus gehörigen Dorfe Pichlaspaeh und 2. zwischen dem Guthe Saggad und dem zu dem Guthe Annigfer gehörigen Dorfe Joricka.

kaart 1802b = EAA.46.2.184. I Charte von den 1. mit dem Guthe Saggad und 2. mit dem zu dem Guthe Kawast gehörigen Dorfe Lahe grenzenden und zu dem Guthe Annig gehörigen Gesindern Kolima. II Delineation der streitigen Grenze zwischen dem Guthe Saggad und dem zu dem Guthe Annigfer gehörigen Gesinde Parma.

kaart 1804 = EAA.46.2.189. Grenz Charte 1. zwischen dem Guthe Saggad und dem zu dem Guthe Metzikus gehörigen Dorfe Pichlaspäh und 2. zwischen dem Guthe Saggad und dem zu dem Guthe Annigfer gehörigen Dorfe Ioricka.

kaart 1835 = EAA.1324.1.584. Charte von den sämtlichen Wäldern des im Wierschen Kreise und Halljalschen Kirchspiele belegenen privaten Gutes Saggad.

kaart 1844a = EAA.46.2.2. Generalkarte von Ehstland, in 2 Blättern mit Unterstützung Vereins der Merino zucht zu Orrenhoff.

kaart 1844b = EAA.1324.1.587. Concept-Charte von den zu dem Gute Saggad gehörigen Strand Dörfern Lahhe und Lobbi.

kaart 1845 = EAA.1324.1.588. Concept-Charte von den zu dem Gute Saggad gehörigen Strand Dörfern Peddasaar und Natturi nebst Kolima.

kaart 1849 = EAA.1324.1.589. [General Charte von dem Gute Saggad.]

kaart 1856 = EAA.1324.1.590. Taschenatlas über die Feld-, Wiesen- und Forst-Wirtschaft des Gutes Saggad.

kaart 1859 = EAA.1324.1.591. Atlas über sämmtliche Gesindestellen des gutes Saggad, sowohl derer auf dem Bauerpachtlande belegenen, als der Hofsstellen.

kaart 1871 = EAA.854.4.14. Karte von Ehstland mit den Kreis-, Polizeidistrict- und Guts-Grenzen so wie den Plänen der Städte.

kaart 1881a = EAA.854.4.287. Grenz Karte des Bauer Pachtlandes vom Gute Saggad. Nr. 2 Strandgebiet.

kaart 1881b = EAA.854.4.162. Privatgut Annigfer im Wierländischen Kreise, Haljanschen Kirchspiele.

kaart 1884 = EAA.2072.10.143. Karte von Ehstland mit den Kreis-, Polizeidistricts- und Guts-Grenzen so wie den Plänen der Städte.

kaart XIX saj = EAA.46.2.115. Plan vom Wesenbergschen Kreis.

kaart 1931 = ERA.T-3.22.1433. Virumaal, Vihula vallas maaseadusega riigistatud Annikvere mõisa (kinnistu nr. 7) järele oleva Jorika küla plaan.

kaart 1934a = ERA.T-3.1.18. Virumaa. Palmse ja Vihula vald. Skeemiline kaart III-44.

kaart 1934b = ERA.T-3.22.2760. Virumaal, Palmse vallas, maaseadusega riigistatud Sagadi mõisa (kinn. nr. 123) maadel asuvate Pedassaare küla maakohtade nr. A176–A181 ja lit. A, B ja E plaan.

kaart 1935a = ERA.T-3.1.9. Virumaa. Palmse ja Vihula vald. Skeemiline kaart II-44.

kaart 1935b = ERA.T-3.22.2787. Virumaal, Palmse vallas asuvatest maaseadusega riigistatud Sagadi mõisa maadest (kinn. nr. 123) eraldatud Koolimäe Kooli nr. A164 maakoha plaan.

kaart 1935c = ERA.T-3.22.4576. Virumaal, Vihula vallas, maaseadusega riigistatud Metsiku mõisa kinn. nr. 85 maadest eraldatud Pihlaspea küla maakohtade nr. A37–A53 plaan.

kaart 1938 = ERA.T-3.1.8. Viru maakond. Palmse vald. Skeemiline kaart II-43.

Dateerimata kaart = EAA.3724.4.1543. Karte des Dorfes Jorika mit dem Walde daselbst zum Privatgute Annigfer.

Muud allikad

EAA.3.1.489. Revision im Jahre 1750. Revisionsakte des Wierländischen Distrikts.
EAA.1864.2.IV-4. Neljas hingerevisjon 1782. a. Virumaa. Haljala, Kadrina kihelkond.
EAA.1864.2.VI-53. Kuues hingerevisjon 1811. a. Virumaa. Haljala kihelkond.
EAA.1864.2.VII-105. Seitsmes hingerevisjon 1816.–1826. Virumaa. Haljala kihelkond.
EAA.1864.2.VIII-128. Haljala kihelkonna perekonnanimede paneku raamat. 1835.
EAA.1864.2.IX-94. Haljala kihelkonna revisjonilehed. 1850.
ERA.3138.1.1128. Kirjavahetus Vihula valla piiride muutmise kohta. Vihula valla elanike nimekiri. 1938–1939. [Sh Vihula vallast Palmse valla alla minevate kinnistute nimekiri.]
ERA.3138.3.3a. Virumaa valdade ja alevite elanike nimekirjad. 1919.

Rootsi riigiarhiiv (SRA; Riksarkivet)

kaart 1650–1699 = SE/RA/420571/02/1/0303:00001. Geografisk karta över Ingermanland, Estland och Lifland. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/R0003311_00001

Venemaa Riiklik Sõjaajaloo Arhiiv (РГВИА; Российский государственный военно-исторический архив)

kaart 1805 = Ф.846.16.19826 Ч.1. Атлас топографической съемки части Эстляндской губернии. Часть 1. D [Võsu–Loobu].

VEEBIVARAD

EKI KN = Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek. https://eki.ee/kohanimed
EKNR = Eesti kohanimeraamat. https://arhiiv.eki.ee/dict/knr/
EMS = Eesti murrete sõnaraamat. https://arhiiv.eki.ee/dict/ems/
EMSUKA MS = Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivi murdesõnavara koondkartoteek. https://emsuka.eki.ee/
VMS = Väike murdesõnastik. https://arhiiv.eki.ee/dict/vms/

KIRJANDUS

Ainiala, Terhi 1997. Muuttuva paikannimistö. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 667.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Ainiala, Terhi 2000. Paikannimistön muuttuminen. – Virittäjä, kd 104, nr 3, lk 355–372. https://doi.org/10.23982/vir.40021

Ainiala, Terhi 2002. Why do place names change? – Actas do XX Congreso Internacional de Ciencias Onomásticas. Santiago de Compostela, 20–25 setembro de 1999. Toim Ana Isabel Boullón Agrelo. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, lk 931–935.

Ainiala, Terhi 2016. Names in society. – The Oxford Handbook of Names and Naming. (Oxford Handbooks in Linguistics.) Toim Carole Hough. Oxford: Oxford University Press, lk 371–381. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199656431.013.27

Ainiala, Terhi 2018. Paikannimien kerrostumat maaseudulla ja kaupungissa nimistöntutkijan kohteina. – Elore, kd 25, nr 1, lk 96–106. https://doi.org/10.30666/elore.72817

Ainiala, Terhi; Saarelma, Minna; Sjöblom, Paula 2012. Names in Focus: An Introduction to Finnish Onomastics. (Studia Fennica Linguistica 17.) Helsinki: Finnish Literature Society. https://doi.org/10.21435/sflin.17

Ainiala, Terhi; Östman, Jan-Ola (toim) 2017. Socio-onomastics: The Pragmatics of Names. (Pragmatics & Beyond New Series 275.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. https://doi.org/10.1075/pbns.275

Alas, Marit 2012. Pöide valla kohanimede muutumine. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 360–372. https://doi.org/10.54013/kk654a4

Alas, Marit 2015. An overview of the place name systems of two coastal areas in Estonia. – Proceedings of the Third International Conference on Onomastics „Name and Naming": Conventional / Unconventional in Onomastics. Baia Mare, September 1–3, 2015. Toim Oliviu Felecan. Cluj-Napoca: Editura Mega, Editura Argonaut, lk 415–427.

Alas, Marit 2016. The changes in place names on the northern coast of Estonia. – Names and Their Environment: Proceedings of the 25th International Congress of Onomastic Sciences. Glasgow, 25–29 August 2014. Kd 1. Toim Carole Hough, Daria Izdebska. Glasgow: University of Glasgow, lk 51–58.

Alas, Marit 2024. (In)correctness in place names: Change and preservation of Estonian place names. – Proceedings of the Sixth International Conference on Onomastics „Name and Naming": (In)correctness in Onomastics. Baia Mare, September 5–7, 2023. Toim Oliviu Felecan, Alina Bugheşiu. Cluj-Napoca: Mega, lk 233–243. https://doi.org/10.30816/ICONN6/2023/19

Dresen, Urmas 1996. Merendus. – Virumaa. Koguteos. Koost Kalju Saaber. [Rakvere:] Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, lk 722–734.

Elstrok, Helmut 1999. Sõbrakaubandus – sepralaitos. Tallinn: H. Elstrok.

EO = Lauri Kettunen, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. (Suomalaisen tiedeakatemian toimituksia. Sarja B, 90, 1.) Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, 1955.

Faster, Mariko 2020. Hargla kihelkonna vetenimed Eesti-Läti piirialal. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 47.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Faster, Mariko; Saar, Evar 2026. Katastriüksuste nimed ametlike kohanimedena. Uue kirjaliku traditsiooni arengujooni ja kriitikat. – Nimede nimel. Pühendusteos Peeter Pällile 65. sünnipäevaks. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 89.) Koost ja toim Tiina Paet, Tiina Laansalu, Marit Alas. Tallinn: Emakeele Selts, lk 319–338.

Freyberg, Jüri 1997. Lobi küla Lobineemel. Lobi: J. Freyberg.

Heinvere, Liina (koost) 2010. Vergi ja Pihlaspea. Kalurikülast merele. Toim Monika Pais. [Vergi:] L. Heinvere.

Ilves, Kristin 2006. Place names about life by the sea – An archaeological perspective on the Estonian-Swedish Landscape. – Folklore: Electronic Journal of Folklore, nr 34, lk 87–102. https://doi.org/10.7592/FEJF2006.34.ilves

Kallasmaa, Marja 2000. Koht, nimi ja kohanimi. – Koht ja paik I. / Place and Location I. (Eesti Kunstiakadeemia toimetised 8.) Toim Kaia Lehari, Virve Sarapik. [Tallinn:] Eesti Kunstiakadeemia, lk 112–119.

Kallasmaa, Marja 2005. Eesti kohanimede liigitamisest. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 136–140.

Kurepalu, Anne 2010. Kultuuripärandi hoiust rahvuspargi algusaastatel. – Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest. Teadusartiklid kultuuripärandist. Koost Ave Paulus. [Tallinn:] Huma, lk 9–14.

Kõivupuu, Marju 2010. Lahemaa – näoga mere poole. – Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest. Teadusartiklid kultuuripärandist. Koost Ave Paulus. [Tallinn:] Huma, lk 15–30.

Laansalu, Tiina 2014. Kohanimede eriarengutest Kose kihelkonna asustusnimede põhjal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 59 (2013). Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 127–138. https://doi.org/10.3176/esa59.06

Laansalu, Tiina 2020. Kesk-Harjumaa kohanimede kujunemine ja nimesiire. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 46.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Lahemaa külade alusuuring 2012 = Lahemaa rahvuspargi kaitsekorralduskava alusuuring. Lahemaa rahvuspargi külade arhitektuuri ja asustusstruktuuri analüüs. Koost Mart Hiob, Juhan Maiste, Lilian Hansar, Nele Nutt, Ülli Reimets. Tartu: Artes Terrae. https://kaitsealad.ee/sites/default/files/inline-files/34MT10%20Seletuskiri%20Lahemaa%20kylad%20lopparuanne_0.pdf

Linkrus, Elle 1972. Meri ja maa – Lahemaa. – Eesti Loodus, nr 11, lk 651–659.

Naaber, Vello; Tamman, Helina; Kähr, Külli (koost) 1988. 1725.–1726. aasta adramaarevisjon. Kd 3. Virumaa. Allikapublikatsioon. Peatoim Herbert Ligi. Tallinn: [ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv].

Pullat, Raimo; Pullat, Risto 2021. Viinameri. Salapiiritusevedu Läänemerel kahe maailmasõja vahel. Täiendatud väljaanne. [Tallinn:] Estopol.

Saar, Evar 2025. Kohanimede muutumine ja jahimeeste kohanimed Võrumaal Treisi metsas. – Emakeele Seltsi aastaraamat 70 (2024). Peatoim Reili Argus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 134–161. https://doi.org/10.3176/esa70.07

Sammet, Jaak 1996. Rand ja kalandus. – Virumaa. Koguteos. Koost Kalju Saaber. [Rakvere:] Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, lk 742–748.

Semm, Maaria; Sepp, Kalev; Jagomägi, Jüri 2015. Lahemaa rahvuspargi maakasutuse muutused. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, kd 40, lk 131–147.

Semm, Maaria; Tomson, Pille; Raet, Janar; Nõmmela, Mari; Kliimask, Jaak; Sepp, Eva-Lena; Sepp, Kalev (koost) 2019. Lahemaa rahvuspargi kaitsekorralduslik uuring – traditsiooniline elulaad: põllumajandus. Lõpparuanne. Eesti Maaülikooli põllumajandus- ja keskkonnainstituut. Tartu. https://hdl.handle.net/10492/5670

Sepp, Kalev; Semm, Maaria; Kull, Anne; Jagomägi, Jüri; Kokk, Anne; Kikas, Tambet (koost) 2010. Lihtsustatud hankemenetlusega riigihanke „Lahemaa rahvuspargi ajaloolise maakasutuse analüüs ja pärandmaastike tsoneering" lõpparuanne. Eesti Maaülikool. Tartu. https://hdl.handle.net/10492/7230

Tarvel, Enn 1983. Lahemaa ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat.

Tarvel, Enn 1996. Virumaa Põhjasõja lõpuni. – Virumaa. Koguteos. Koost Kalju Saaber. [Rakvere:] Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, lk 244–269.

Troska, Gea 1987. Eesti külad XIX sajandil. Ajaloolis-etnograafiline uurimus. Tallinn: Eesti Raamat.

Troska, Gea 1995. Talunimed läbi aegade. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Troska, Gea 2004. Külaelu ja pärandkoosluste majandamine Teise maailmasõjani. – Pärandkooslused. Õpik-käsiraamat. Koost ja toim Toomas Kukk. Tartu: Pärandkoosluste Kaitse Ühing, lk 48–64.

Vilberg, Gustav 1933. Põhja-Eesti saarte taimkattest. I. – Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi aruanded, kd 39, lk 131–168.

Välja, Leele 2010. Lahemaa rahvuspargi kaitsekorralduskava alusuuringud ja rannakülade inventeerimine. Vergi. https://kaitsealad.ee/sites/default/files/inline-files/Vergi.pdf

Marit Alas (snd 1983), MA, Eesti Keele Instituudi nooremteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), marit.alas@eki.ee

The persistence and change of place names on the Vergi Peninsula

Keywords: socio-onomastics, place-name usage, place-name inventory, continuity and loss of place names

This article examines the preservation and change of place names on the Vergi Peninsula in Lahemaa, northern Estonia, from the late seventeenth century to the early twenty-first century. The study applies a socio-onomastic perspective, treating place names as part of local communicative practice and as indicators of changing relationships between people, places, and landscape use. The analysis draws on three types of sources: historical maps dating from the seventeenth to the nineteenth centuries, twentieth-century materials from the Place Names Archive of the Institute of the Estonian Language, and fieldwork carried out by the author in 2013 and 2015.

The comparison of these sources shows that different types of place names have followed different trajectories of change. Village names constitute the most stable layer: all present-day village names can be traced to early written sources or maps, with variation mainly confined to spelling. Farm names also show considerable continuity, especially from the nineteenth century onwards, but they reveal a more complex relationship between official names and local usage. Official farm names, older vernacular names, and names derived from current or former owners may coexist for a long time.

Names of cultivated land show the clearest link between name change and shifts in land use. Nineteenth-century manor maps document a detailed system of field, meadow, and pasture names, reflecting an earlier pattern of land use, in which village lands were divided into numerous small, scattered plots. Nineteenth-century land consolidation reduced the need to distinguish between individual plots at the village level, and the subsequent decline of agriculture, grazing, and haymaking further diminished the use of these names. Names of artefacts and natural features also illustrate the selective nature of the sources: some artefact names appear in records only

long after the object came into use, while many names for smaller natural features are documented inconsistently.

The study demonstrates that the survival of place names depends primarily on the continued need to use them in communication. Name change usually does not result from deliberate renaming, but from a shift in the need to use a name. A name may persist in collective memory, survive as a parallel name, or leave traces in other place names as a name element. Often, however, it fades together with the former use of the place. New names tend to emerge when a place acquires meaning through a new use or for a new group of users.

Marit Alas (b. 1983), MA, Institute of the Estonian Language, Junior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), marit.alas@eki.ee

https://doi.org/10.54013/kk827a4

SÕNA

sääm käsi – see parem

LEMBIT VABA

Adjektiiv *sääm* : *sääma* 'parem, parempoolne' on Saaremaa sõna, mida „Eesti keele seletav sõnaraamat" (EKSS) tutvustab Saaremaalt pärit autorite töödest laenatud ekstserptidega: *aga, vaata, see teine silm, see sääm, ei võta õiget taevakurssi välja* (A. Hint), *aga kui Tema Heldus arvaks heaks heita pilku säämat kätt, siis näeks ta seal igirohelisi romantilisi puukesi* (J. Peegel). Sõna laiemat kasutamist on omal ajal soovitanud Johannes Aavik (1921: 109): *sääm* : *sääma*, *säem* : *säema* 'parem (käsi, pool)'; tema enda loodud variandile *säem* [nagu *parem*, *vasem*] on lisatud märgend *pt*, s.o poeetiline, luulekeeles esinev või sellele kohane.

Murdekogudes on see sõna esindatud variantidega *sääm*(*as*) : *`sääma*, *`sääme* : *`sääme*, näiteks *sääm käsi*, *jalg* (või muu parempoolne kehaosa), *`säämet* ~ *`säämad kätt* Jäm, *säämas käsi jähi `aigeks, `sääma `kää kinnas* Ans, *kui `sääme kää püu_besa kiheleb, siis saab tere*, *`koosta* [lusikat] *o̯ead ikka `sääma `kääga*, *sääm käsi oo tükkis tugevem kut vasak käsi* Khk, *sääma jala kalavintskil oo kurgu pɛelt katti* Kaa, *vassak kildab* [hulgub], *sääm sildab* [? seob] (öeldakse inimese kohta, kelle silmad vaatavad kõõrdi) Krj, *löi `siama `kääga* Vll (EMSUKA MS). Tammeougu Mari kirjutab Sõrvemaa Pärimuse Seltsi kodulehel: „Abielustaatust näitab siinkandis tanu või *säämal* õlal kantav mütsitutt" (SPS 2020).

Sõna *sääm* esmamaining pärineb Saaremaa estofiilist kirjamehelt Johann Wilhelm Ludwig von Lucelt (1818: 138): *sämale* 'paremale (poole) / rechts', kellelt see on jõudnud Wiedemanni sõnaraamatusse (Wiedemann 1869: 1125) sellises vormistuses: *sääm* : *sääma* (O) 'parem pool / rechte Seite', *säämale* 'paremale (poole) / nach rechts hin', *sääm-käsi*, *sääma-käsi* 'parem käsi / rechte Hand'.

Julius Mägiste ütleb, et *sääm* on etümoloogiliselt ebaselge juhtum (EEW 9: 2995). Aastakümneid varem, püstitades ja arendades sõnaalgulise *s-* : *h-* alglääneemeresoome astmevahelduse hüpoteesi, sidus soome keeleteadlane Heikki Ojansuu (1909: 54) sõnad eeSa *sääm* ja sm *häävi* 'hea, suurepärane'. See soome sõna on aga selge laen samatähenduslikust rootsi murdesõnast *häv* (vt SSA 1: 213 sub *häävi*[1], samas viited asjaomasele kirjandusele).

Oletan, et *sääm* on verbaalnoomen (või *m*-liiteline tuletis) verbi *seadma* murdelisest häälikuvariandist *sääma* < *säädma* : *sääda*. Verbi *seadma* tähendusväli on ulatuslik: '(paika) panema, asetama; parandama, sobivasse korda panema, korda looma, korrastama, korraldama, korraldust tegema, toime panema, ettevalmistusi tegema; häälestama (muusikariista); määrama (kedagi ametisse); asutama, rajama' (EKSS; Sõnaveeb; Wiedemann 1869: 1127). Kõnealuse verbivariandi lõunaeestilise

kuju noteerib Wiedemanni sõnaraamat (1973 [1893]: 1019): *säämä* (d pt) = *säädmä*. Hilisema murdekogumise käigus on seda registreeritud sporaadiliselt, näiteks Jõhvist (*sääma*) ja Nõost (*säemä*) (EMSUKA MS).

Sõna *sääm* ja selle tuletiste semantiline areng on võinud kulgeda nii: 'paikapanemine, korraldamine, määramine vms' ⇒ 'paikapanev, korraldav, määrav vms' ⇒ 'parem(poolne)'. Enamik inimesi on teatavasti paremakäelised. Paremat kui tugevamat ja aktiivsemat ehk asju korraldavat ja paika panevat kätt seostatakse meie keeleruumis positiivsete ja õigete tegudega. Seda silmas pidades on sõna *sääm* etümoloogiline seos verbiga *säädma* arusaadav ja semantiliselt hästi motiveeritud. *Parema käe* sünonüümid *hea käsi*, *hüva käsi*, *hüvak* (*käsi*), *leivapalukese käsi* on samuti kantud positiivsest semantikast (EKMS 2: 292 Käsi; 3: 63 Parem; SYS sub *parem*[2]). Ja lõpuks – pole sugugi halb olla kellelegi parem käsi.

Sõna *sääm* edasituletistega *`sääme* ja *säämas* analoogilised tuletised on esindatud näiteks verbaalnoomeni *võim* : *võima* (mrd) ~ *võimu* 'jõud, suutlikkus, valitsus' (⇐ *võima* 'saama, tohtima, suutma') tuletuspesas. Sellesse kuuluvad *võime* : *`võime* 'oskus, andekus, suutlikkus', *võimas* : *võimsa* [käänamine *us-* : *sa*-lõpuliste noomenite eeskujul] (EEW 12: 3939–3941 sub *võima*).

Verbitüvest *sead-*, *sääd-* lähtub samuti arvukalt tuletisi (vt EEW 9: 2721–2723 sub *seadma*). Siinse käsitluse raames väärivad tähelepanu näiteks *sääd*, pl *säud* 'seadus' Krj Jaa, *säus* 'õige, seaduspärane, korras': *asjad on säus* Jäm, *säu pɛel* 'korras', *säus* 'seadusekohane, korras' Kaa, *`säädne* : *`säädsa* ~ *`säätsa* 'hea, kohane, sobiv' Jõe Han ja *säätsas* 'korralik (inimene)' Jäm (EMSUKA MS).

Tegusõnal *seadma* ~ *säädma*, mis on tuletis soome-ugri nimisõnatüvest *sää* '(köie, nööri, lõnga) keere, heie', on vaste kõigis läänemeresoome keeltes (EEW 9: 2721–2723; SKES 4: 1182–1183 sub *säätää*[1], 1177–1178 sub *sää*[2–3]; SSA 3: 246 sub *säätää*, 244 sub *sää*[2]). *sää*-tüveliste tuletiste semantilist seost (köie vms) keeret märkiva nimisõnaga *sää* on veenvalt selgitanud soome sõnavara ajalugu uurinud Ruben Nirvi (1964: 71–76). Tema käsitlus keskendub sm *säällinen* 'korralik, viisakas, kõlblik; asjalik, asjakohane, mõistlik; sobiv, paras, kohane, mõõdukas, vastuvõetav' (> eeR *sääline* 'korralik', vt EEW 9: 2994) semantilise välja kujunemisele ja arengule, kuid heidab valgust kogu *sää*-pere semantilistele seostele. Nirvi oletab, et *säällinen* on vana omadussõnaline tehnikatermin, millega väljendati keerutamisel saadud köie, lõnga vms keede (keerete) korralikku, õnnestunud sidusust.

Kokkuvõttes kuulub Saaremaa *sääm* koos edasituletistega väga arvukasse läänemeresoome sõnaperre, mille keskne, ühendav tähendusliin väljendab sobivust, kohasust, korralikkust.

LÜHENDID

Anseküla; **(d)** = Tartu ja Võru murre, ka lõunaeesti kirjakeel [lühend Wiedemanni sõnaraamatus]; **eeR** = eesti rannikumurre; **eeSa** = eesti Saaremaa murre; **Han**ila; **Jaa**ni; **Jõe**lähtme; **Jäm**aja; **Kaa**rma; **Khk** = Kihelkonna; **Krj** = Karja; **mrd** = murdekeel, -sõna; **(O)** = Saaremaa [lühend Wiedemanni sõnaraamatus]; **pl** = pluural, mitmus; **pt** = luulekeelne sõna; **sm** = soome keel; **Vll** = Valjala.

VEEBIVARAD

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. Eesti Keele Instituut. https://www.eki.ee/dict/ekss/
EMSUKA MS = Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivi murdesõnavara koondkartoteek. https://emsuka.eki.ee/
Sõnaveeb = EKI ühendsõnastik 2025. https://sonaveeb.ee/
SYS = Asta Õim, Sünonüümisõnastik. https://arhiiv.eki.ee/dict/sys/sys.html

KIRJANDUS

Aavik, Johannes 1921. Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik. Sisaldab yle 4000 uuema ja vähem tuntud ning haruldasema sõna. Teine parandet ja suuresti täiendet trykk. Tallinn: A. Keisermann'i kirjastus.
EEW = Julius Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch. Kd 1–12. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 2000.
EKMS = Andrus Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français. Kd 1–4. (Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne 3.) Stockholm: Vaba Eesti, 1958–1963.
Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1818. Wörter und Redensarten, die in Hupels Wörterbuche nicht stehen. Sechzehnter Beitrag. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, nr 10, lk 134–139.
Nirvi, Ruben Erik 1964. Sanoja ja käyttäytymistä. Sanahistoriallisia tutkimuksia II. (Suomi 111:1.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Ojansuu, Heikki 1909. Lisiä astevaihteluoppiin. – Virittäjä, kd 13, lk 53–59. https://doi.org/10.23982/vir.23503
SKES = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola, Suomen kielen etymologinen sanakirja. Kd 1–7. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII. Tutkimuslaitos „Suomen suvun" julkaisuja III.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1955–1981.
SPS 2020 = Tammeougu Mari, Pöll ning tasu – põll ja lahttasku. – Sõrvemaa Pärimuse Selts 15. II. https://sõrvemaa.ee/souke-sorvemaa/jamaja-poll-ning-tasu/
SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. Kd 1–3. Peatoim Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992–2000.
Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. Eesti-saksa sõnaraamat. 4., muutmata tr teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Lembit Vaba (snd 1945), PhD, Läti Teaduste Akadeemia välisliige,
phorest45@gmail.com

sääm käsi – the right hand

Keywords: Estonian vocabulary, Finnic languages, etymology

The etymology of the adjective *sääm(as)*: *`sääma*, *`sääme* : *`sääme*: 'right, right-hand' (usually referring to the right side of the body, especially the hand), which is characteristic exclusively of the Saaremaa dialect, has hitherto remained unclear.

This article suggests that *sääm* is a verbal noun or an *m*-suffix derivative originating from the dialectal phonological variant *sääma* < *säädma* : *sääda* of the verb *seadma*. The verb *seadma* has a broad semantic range: 'to put (in place), position; repair, put in proper order, establish order, organize, arrange, make arrangements, carry out, make preparations; tune (a musical instrument); appoint (someone to a position); establish, found'.

The semantic development of *sääm* is assumed to have proceeded as follows: 'putting in place, arranging, appointing, etc.' ⇒ 'that which puts in place, arranges, determines, etc.' ⇒ 'right (right-hand)'. As is well known, most people are right-handed. In our cultural context, the actions of the right hand, as the stronger and more active hand, linked to organizing and putting things in their proper place, are associated with positive deeds. In this light, the etymological connection between *sääm* and the verb *säädma* is intelligible and semantically well motivated. The Estonian synonyms for *parem käsi* – *hea käsi*, *hüva käsi*, *hüvak* (*käsi*) (all meaning 'right hand', literally 'good hand') and *leivapalukese käsi* ('the hand of a piece of bread') – likewise carry positive semantic associations.

Estonian *seadma* ~ *säädma* and its equivalents in other Finnic languages are derived from the Finno-Ugric nominal stem *sää* 'a twist or ply (of a rope, cord or yarn)'. The Saaremaa dialect forms *sääm(as)* and *sääme* belong to a very large Finnic word family whose central, unifying semantic thread expresses suitability, appropriateness and orderliness.

Lembit Vaba (b. 1945), PhD, Foreign Member of the Latvian Academy of Sciences, phorest45@gmail.com

Eesti uus kirjanduslugu

Eesti raamatu aasta lõpukonverentsil Eesti Rahvusraamatukogus selle aasta märtsis sõnastasid kirjandusteadlased oma ettekannetes üsna ootamatult ja omavahel kooskõlastamata vajaduse, millest ülikoolides ja kirjandust uurivates asutustes on räägitud juba mõnda aega: vaja on uut Eesti kirjanduse ajalugu. Nõukogude ajal kirjutati paljude teadlaste ühistööna viieköiteline „Eesti kirjanduse ajalugu" (1965–1991),[1] mis koondas põhjalikke ja olulisi alusuuringuid, kuid mille ideoloogiline raam muutis selle kasutamise järjest raskemaks taasiseseisvunud Eesti uute põlvkondade jaoks, kes ei osanud seda koodi enam hästi lugeda. Niinimetatud halli kirjandusloo probleemide tõttu andsid Tartu Ülikooli kirjandusteadlased 2001. aastal välja üheköitelise kirjandusloo,[2] mille uus tõlgenduslik raam pidi katma ennekõike ülikooli tasemel tehtava õppetöö vajadused. Vahepeal on lisandunud veel Cornelius Hasselblatti (2006, e k 2016) saksakeelsele lugejale mõeldud kirjanduslugu,[3] kuid mõistagi ei saanud need kaks juba mahu ja adressaadi tõttu asendada nõukogudeaegset koguteost. Rohkem kui kolme kümnendi jooksul on teadlased uurinud eesti kirjanduse ajalugu väga erinevatest vaatenurkadest ja on viimane aeg sünteesida need tulemused uueks akadeemiliseks kirjanduslooks, mis vaataks värske pilguga erinevate perioodide kirjandusele, poeetika muutumise loogikale ja kirjanduse seostele muu ühiskonnaga.

Kirjandusloo ettevalmistamiseks ellu kutsutud kolleegium tegi sel sügisel algust kollokviumide sarjaga, mille eesmärk on luua võimalused laiapinnaliseks aruteluks selle üle, millist kirjanduslugu me praegu vajame. Nagu kunstiajaloo kirjutamise kogemus on näidanud, ei saa mahukat mitmeköitelist akadeemilist kirjanduslugu kirjutada ilma sihtrahastuseta, kuid raha taotlemiseks on vaja selget kontseptsiooni, ettekujutust mahust ja autorkonnast. Eesti Kirjandusmuuseumis 6. oktoobril toimunud esimene kollokvium vaatas tagasi kirjandusloo kirjutamise traditsioonile Eestis, meenutades eriti just 2001. aasta versiooni kirjutamisele eelnenud arutelusid.

Varasemad kirjanduslood

Eesti kirjanduslugude traditsiooni algusesse paigutatakse tavaliselt Mihkel Kampmaa suurteos „Eesti kirjanduseloo peajooned" I–IV (1912–1936),[4] mis seadis eesmärgiks rajada eesti „kirjandusloo hoone" uutele alustele, kogudes selleks suurel hulgal kirjanike eluloo- ja teoste

[1] Eesti kirjanduse ajalugu viies köites I–V. Peatoim E. Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 1965–1991.

[2] **E. Annus**, **L. Epner**, **A. Järv**, **S. Olesk**, **E. Süvalep**, **M. Velsker**, Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri, 2001.

[3] **C. Hasselblatt**, Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2006; **C. Hasselblatt**, Eesti kirjanduse ajalugu. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tlk M. Tarvas, M. Saagpakk, A. Mattheus. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016.

[4] Eesti kirjanduseloo peajooned. Näidete waral seletanud M. Kampmann. 1.–4. jagu. Tallinn–Tartu: A. Busch, G. Pihlakas, Eesti Kirjanduse Selts, 1912–1936.

ilmumisandmeid.[5] Tolleaegseid kirjanike ankeete säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis ja see andmekogu on kujundanud kirjanduskäsitluste traditsiooni hilisemate aastakümnete jooksul. Päris esimene kirjanduse loostamise katse Kampmaa oma siiski ei olnud.

1838. aastal pidas baltisaksa estofiil Dietrich Heinrich Jürgenson Õpetatud Eesti Seltsis ettekande eesti kirjanduse ajaloost,[6] mille kriteeriumiks sai eesti keeles loodud tekst, aga ka eesti rahvaluule. 1898. aastal ilmunud Karl August Hermanni monumentaalne 500-leheküljeline „Eesti kirjanduse ajalugu"[7] süstematiseeris vahepealsel ajal õitsele puhkenud eestikeelse ilukirjanduse, pannes nii paika XIX sajandi kirjanduse kaanoni. Mainimata ei saa jätta ka varalahkunud Tõnis Sanderi postuumselt ilmunud „Eesti kirjanduse ajalugu" (I 1899, II 1901).[8] Nigol Andreseni arvates mõjutas Kampmaad aga kõige enam Gustav Suitsu saksakeelne artikkel,[9] mis kujutas endast „esimest sügavat vagu eesti kirjandusloo teaduslikus käsitluses arenguga 1905. aastani".[10] Suits jaotas eesti kirjandusloo nelja ajajärku: kiriku ajalooga seotud katoliiklik periood (XIII–XVI sajand); protestantlik periood (XVI–XVIII sajand); Vene keisririigiga seotud XIX sajand, rahvuslik ärkamisaeg ja järelärkamisaeg; kõige uuem aeg kuni 1905. aastani. Andreseni järgi toetus Kampmaa oma „Peajoontes" välja toodud andmete süstematiseerimisel just Suitsu käsitlusskeemile.

Toomas Liiv, kes on eesti kirjanduslugude kirjutamise ajalugu põhjalikult uurinud, lisab Suitsule ja Kampmaale Friedebert Tuglase ja peab nende loodud kirjandusloo traditsiooni märksõnadeks kirjanduslike faktide ja arhiiviallikate austamist ning materjali käsitlemist sotsiaalajaloolises kontekstis.[11] Liivi järgi on see traditsioon ka nõukogudeaegse „Eesti kirjanduse ajaloo" aluseks: „Eesti kirjandusteadus/kirjandusajalugu jõudis selle suurteosega oma kulminatsiooni, mis ühtlasi tähendas ka mingit lõppu."[12] Väidetavalt kirjutasid selle kirjandusloo suuresti professor Suitsu loodud Tartu ülikooli kirjandusteaduse koolkonnast võrsunud teadlased, kuigi diskursiivse keelekasutuse

[5] **K. Metste**, Mihkel Kampmaa – tubli pioneer. – Traditsioon & pluralism. Kirjanduskonverentside materjale. Toim M. Laak. Tartu–Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Tuum, 1998, lk 108–114; **K. Metste**, Lisandusi Mihkel Kampmaa tundmaõppimiseks. – Akadeemia 1999, nr 9, lk 1831–1834.

[6] **D. H. Jürgenson**, Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, kd 1, v 2–3. Dorpat–Leipzig, 1843–1844, lk 40–52, 61–73; e k raamatus **O. W. Masing**, **D. H. Jürgenson**, **A. Ahlqvist**, Esimesed eesti kirjanduslood. Koost ja tlk R. Neithal. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023; vt ka **R. Neithal**, Eesti kirjandusloo lätetel. 200 aastat D. H. Jürgensoni sünnist. – Keel ja Kirjandus 2004, nr 9, lk 670–680.

[7] **K. A. Hermann**, Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Jurjev: K. A. Hermann, 1898.

[8] T. Sander'i Eesti kirjanduse ajalugu. I. jagu. Rahwaluule. Eessõna ja T. Sanderi elulugu E. Peterson. Jurjev: K. Sööt, 1899; T. Sander'i Eesti kirjanduse ajalugu. II. jagu. Kunstluule. Eesti kunstkirjanduse algusest kuni Hornungini. Jurjev: K. Sööt, 1901.

[9] **G. Suits**, Die estnische Literatur. – Die osteuropäischen Literaturen und die slawischen Sprachen. (Die Kultur der Gegenwart, 1, IX.) Toim P. Hinneberg. Berlin–Leipzig: Teubner, 1908, lk 334–352; e k **G. Suits**, Eesti kirjandus. Tlk N. Andresen. – Looming 1968, nr 10, lk 1564–1576.

[10] **N. Andresen**, Gustav Suitsu kirjandusloolooline noorustöö. – Looming 1968, nr 10, lk 1577.

[11] **T. Liiv**, Subjektiivseid märkmeid eesti kirjandusteaduse ajaloo kohta. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 7, lk 482–483; **T. Liiv**, Kirjandusprofessor Gustav Suits. – Looming 2004, nr 7, lk 1066–1068.

[12] **T. Liiv**, Subjektiivseid märkmeid eesti kirjandusteaduse ajaloo kohta, lk 484–485.

ja retoorika tasandil on tunda ka parteisõdurist peatoimetaja Endel Sõgla ideoloogilise valvsuse mõju.

Rahvusvaheliselt muutus kirjanduslugu radikaalse ümberhindamise objektiks juba 1980. aastatel. Lea Rojola sõnul algas illusioonide purunemise ja kirjanduslugude „väljasuremise" aeg. Pöörduti retseptsiooniteooriate, mentaliteediajaloo ja teiste kirjanduse sünni aegruumi tähtsustavate teooriate juurde.[13] Hajus usk objektiivsesse minevikukujutusse. Senine lineaarne minevikukäsitlus – ajaloo kujutamine põhjuse-tagajärje ahelana ja faktide järgnevusena – asendus nägemusega kirjandusloost kui murdeid, katkestusi ja ebaühtlust täis aegruumist või kui paljude sissekäikudega raamatukogust või kunstigaleriist. Üha sagedamini hakati kasutama märksõnu, nagu labürint, võrgustik või sõlmed, ning lepiti paljude käsitluste ja erinevate minevikukujutuste paralleelse olemasoluga. Neutraalne akadeemiline kirjutuslaad asendus esseistliku subjektiivsusega. Selle aja otsingud võtab kokku David Perkinsi retooriline küsimus „Kas kirjanduse ajalugu on võimalik?".[14] 1990. aastate teisel poolel jõudis see kirjandusloolaalne arutelu ka eesti kriitikasse, eriti seoses soome ja eesti uue kirjandusloo kirjutamisega. Sellele oli pühendatud soome-eesti kirjandusteadlaste ühisseminar 1996. aasta suvel, mida kajastab artiklikogumik „Traditsioon & pluralism" (1998). Samast perioodist tuleb kindlasti esile tuua Tiit Hennoste artiklisarja „Hüpped modernismi poole. Eesti 20. sajandi kirjandusloost Euroopa modernismi taustal", mis ilmus ajakirjas Vikerkaar aastatel 1993–1997 ja kasvas samuti välja 1990. aastate kirjandusloo kriisist.[15]

„Eesti kirjanduslugu"

1990. aastate arutelud päädisid Epp Annuse, Ants Järve, Luule Epneri, Sirje Oleski, Ele Süvalepa ja Mart Velskri kirjutatud käsitlusega „Eesti kirjanduslugu". 6. oktoobri kollokviumi ümarlauas meenutasid tegijad, et uue kirjandusloo mõte hakkas Tartu Ülikoolis idanema kohe pärast taasiseseisvumist. Hall kirjanduse ajalugu oli selgelt Nõukogude aja pärand: uurijate jaoks koondas see väärtuslikku materjali, üliõpilastele aga ei sobinud. Puudu oli nüüdiskirjanduse kirjandusloolline käsitlus. Pagulaskirjandus, mille vastu tunti toona tohutut huvi, oli samuti protsessilooliselt läbi kirjutamata. Oluline oli teha uus kirjanduslugu kättesaadavaks võimalikult ruttu, sestap asuti tegutsema kiirustamise tähe all. Tõhususe huvides jäi kirjutamine vaid Tartu Ülikooliga seotud kirjandusteadlaste ettevõtmiseks ja seetõttu oli autorite koormus ülisuur: grupi vanim liige Ants Järv kirjutas üksi kogu varasema kirjanduse ajaloo esiajast kuni XIX sajandi lõpuni; noorim liige Epp Annus vabariigiaegse proosa peatükid, kogu pagulasproosa ja nüüdisproosa osa. Ettevõtmist rahastas Eesti Teadusfondi grant (1995–1997), mida juhtis Luule Epner. Oluliseks toeks oli kirjastuse Koolibri koordinaatori Ants Haljamaa entusiasm ja kirjastuse huvi raamat võimalikult kiiresti välja anda.

[13] **L. Rojola**, Uus minevik. Kirjanduse ajalugu uute väljakutsete ees. – Traditsioon & pluralism. Kirjanduskonverentside materjale. Toim M. Laak. Tartu–Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Tuum, 1998, lk 256–268; vt ka **L. Saariluoma**, Kirjanduslugu eile ja täna. Tlk K. Raid.– Akadeemia 1997, nr 9, lk 1885–1914.

[14] **D. Perkins**, Is Literary History Possible? Baltimore–London: Johns Hopkins University Press, 1992. https://doi.org/10.56021/9780801842740

[15] Esimest artiklit vt **T. Hennoste**, Hüpped modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. 1. loeng: modernismi piirid. – Vikerkaar 1993, nr 10, lk 41–50.

Kuidas kirjutamine kulges? Ühiselt lepiti kokku põhiprintsiip: koostada kirjanduse lugu, kus põhirõhk on kirjandusprotsessi kirjeldusel. Protsessikirjelduse ilmestamiseks lisati valitud autorite (A. H. Tammsaare, Marie Underi jt) loomingulised lähivaated ning üksikteoste käsitlused. Autorite elulood jäeti välja. Selle otsuse taga oli biograafilise informatsiooni kättesaadavus teistest allikatest, mahulised piirangud, aga ka ajastuomane suundumus keskenduda autori asemel tekstile. Eestis oli alanud poststrukturalistliku mõtte võidukäik, kus keskseks märksõnaks oli autori surm (Roland Barthes, Michel Foucault). Suurt huvi tunti Jacques Derrida vastu, varasematest kirjandusloolistest kihistustest oli esil retseptsioonikeskne kirjandustõlgendus. Kirjandusloo kirjutamise tööseminaridel arutati kirjandusvoolulisi küsimusi, uuesti tuli läbi mõelda realismi, modernismi ja postmodernismi jõujooned eesti kirjandusprotsessis. Kirjutamise ajal tundus see kõik väga uuenduslik. Tagantjärele vaadates võib tõdeda, et tehtud sai hästi loetav, nõukogude slängist vaba kirjanduslugu, mille järele oli ülisuur vajadus. Esimene trükk, mitu tuhat eksemplari, müüdi läbi mõne päevaga. Samas jäi vajaka kirjutajate omavahelisest tagasisidest: selleks polnud aega ega võimalust, osalt ka seetõttu, et töögrupi liikmed viibisid eri riikides (lisaks Eestile Soomes ja Šotimaal) ja oli Zoomieelne ajastu.

Kirjutamist lihtsustas oluliselt see, et mitmel autoril oli materjal ülikoolis loenguid andes juba põhjalikult ette valmistatud: Ants Järvel vanema eesti kirjanduse kursus, Luule Epneril XX sajandi eesti kirjanduse kursus, Epp Annusel ja Mart Velskril nüüdiskirjanduse kursus. Tagantjärele olid toonased autorid ühel meelel, et kuigi üldiste lähenemisprintsiipide paikapanemine on huvitav arutlusteema, oli kirjutamisprotsessi aeganõudvaim osa, eriti proosapeatükkides, ikkagi suure hulga teoste tähelepanelik lähilugemine.

Tagantjärele on selge ka see, et 2001. aasta saavutus pigem puhastas kirjanduslugu Nõukogude aja kohustuslikust keelepruugist ja täitis auke, kui uuendas seda. Kaanonit ei kõigutatud, varju jäänud autoreid esile ei toodud. Kasuks ei tulnud seegi, et puudusid nii peatoimetaja kui ka kriitiliselt häälestatud retsensent: kogu käsikirja luges väga heatahtlikult kirjutajate lähedane kolleeg Karl Muru, kes märkusi praktiliselt ei teinud.

Millist kirjanduslugu me vajame?

Uue Eesti kirjandusloo kirjutajate ülesandeks on jätkata mõttetööd sealt, kus see 2001. aasta versiooni autoritel pooleli jäi, ja katsuda viimase 35 aasta uurimise valguses Eesti kirjanduse lugu ümber mõtestada ambitsioonikamalt, kui see tolleaegse mahu ja ajaraami juures võimalik oli. Kollokviumide sarja järgnevate kokkusaamiste eesmärk on küsida, kuidas saab moodsas maailmas kirjanduslugu kirjutada ja millist lugu me praegu vajame. Kindlasti ei peaks kohe otsustama kronoloogilise lähenemise kasuks, vaid läbi mängima ka teised kirjandusloo liigendamise ja köidetesse jaotamise võimalused. Ka kronoloogilisel lähenemisel tasuks ajapiirid uuesti läbi mõelda. Kuigi poliitiline ajalugu on Eestis kirjanduse lugu raputanud ja hakkinud rohkem kui ehk paljudes teistes maades, ei tohiks kirjanduse ja poeetika sisemiste muutuste loogikat periodiseerimisel täiesti ära unustada.

Esimesel kollokviumil kerkis n-ö ideoloogia küsimus. Kuna hall kirjanduslugu mudeldas Nõukogude ideoloogia vajaduste järgi mitte ainult Nõukogude perioodi, vaid ka XX sajandi alguse ning vabariigiaegset kirjandust, väljendati muret, et uus kirjanduslugu võib kultuurisõdade ajastul samuti langeda mõne ideo-

loogia ohvriks. Samas on ilmne, et ka senist taasiseseisvumisaegset vaadet on mõjutanud rahvuslik mäluraam, mis on näiteks pisendanud paljude XX sajandi esimese poole kesksete autorite vasakpoolsust. Nõukogude perioodi nägemine valdavalt vastupanu võtmes pole lasknud pakkuda päris rahuldavat pilti neist ennekõike hilisnõukogudeaegsetest koostöö ja kohanemise mehhanismidest, mida Madis Kõiv on kirjeldanud kui Stalini ajal vaid õlul kantud Nõukogude ideoloogia pabermantli kasvamist lihasse alates 1960. aastatest.[16]

Kindlasti tuleb kaanonit kõigutada ja viimaste kümnendite uurimuste valguses tuua keskmesse varem varju jäänud autoreid, eriti naiskirjanikke. Arutada tuleb ka seda, mida žanride ja kirjandusliikide lõikes – rahvaluule, laste- ja noortekirjandus, omaelulooline kirjandus, teistes keeltes kirjutatud Eesti kirjandus – sisse võtta ja mida mitte. Eraldi küsimus on, mil viisil peaks kirjanduslugu hõlmama uuel sajandil domineerinud kontekstikeskset temaatilist kirjandusuurimust, mis näeb kirjandust keskkonnaküsimuste, linnastumise või ajaloolise vägivalla mäletamise meediumina. Kindlasti peaks kirjandusloos olema oma koht ühelt poolt sotsioloogilisel kirjandusinstitutsioonide käsitlusel, teisalt poeetiliste muutuste ning uuenduste üldistaval kaardistamisel.

Kollokviumil kõlanud Marju Lauristini ettekanne raamatuaasta raames korraldatud lugejauuringust tõi kirjandusloo kirjutajate jaoks teravalt esile muutunud kultuurilise, sotsiaalse ja tehnoloogilise keskkonna, milles kirjandus tänapäeval toimib. Kirjandusel ei ole meie ühiskonnas enam keskset rolli kultuuriidentiteedi loomisel, ta on vaid üks identiteediloome meediumidest. Eri sotsiaalse staatusega ja eri tehnoloogilistesse põlvkondadesse kuuluvad inimesed tarbivad erinevat kirjandust ja igaüks omal otstarbel. Kirjandus tähendab eri inimeste jaoks kardinaalselt erinevaid asju. Tehisaru ajastul on muutumas mitte ainult see, kuidas loetakse, vaid ka see, kuidas kirjutatakse. Kas kõige selle valguses saabki kirjanduslugu enam olla sünteesivat tervikut taotlev lugu või peab see olema pigem digiplatvormide ja tehisaru loogikale üles ehitatud võrgustik? Kõike seda tuleks uues tagasivaates Eesti kirjanduse ajaloole arvesse võtta.

EPP ANNUS, MARIN LAAK,
ENEKEN LAANES

[16] **M. Kõiv**, Juhan Jaik. Vihmatark ja luudermikk. – M. Kõiv, Luhta-minek. (Eesti mõttelugu 61.) Koost A. Pilv. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 306–307.

Sume sumbumine eskapismimerre

Mehis Heinsaar. Eesti keelde sukelduja. Jutte ja novelle 2011–2025. Tallinn: Menu, 2025. 214 lk.

Keelte, kultuuritekstide, intertekstuaalsuse sügavusse sukeldudes tõuseb pinnale indiviidi ja kultuuri minevik, samuti mütoloogia. Nii iseenda kui ka rahva olemust taasluuakse, viidates möödunud aegadele. Kauged hetked saavad kas isikliku identiteedi või eestlaslikkuse aluseks. Ent meenutamise käigus mälestus iga kord moondub – mõni detail lisandub, teine jääb vähemaks. Nii on ka ajalugu (varjatult) kokkuleppeline, kantud juhuslikkustest ja kokkusattumustest ning sellest, mida otsustatakse mäletada, kuid mis ühtlasi mälus üha teiseneb. Ajalugu jutustatakse kestva loometöö kaudu muudkui ümber ja nii täitub see aina nihkuvate tähendustega.

Mehis Heinsaar ongi oma teostes aastate jooksul üritanud seda protsessi tabada või kirjeldada. Keel ja kultuur jäävad kestma lõputus (taas)kirjutamises, kus osalevad ühekorraga lugeja ning kirjutaja rollis loojad – seda protsessi ilmestab näiteks jutukogu „Eesti keelde sukelduja" fantaasiarohke nimilugu. Kirjutades luuakse omailmu, kus ohjeldamatult keerlevad kõik teised lood, millega ollakse kokku puutunud ja mis on tähenduslikku mõju avaldanud, ent mida ometi pidevalt unustatakse või mis aegamisi teisenevad. Lood muutuvad ähmaseks ja segunevad. Looming on aga pidev – inimloom ei suuda loomeaktita olla. Heinsaare looming on osa sellest protsessist, mis on kodumaist kuvandit „eestlase olemusest" viimased paar aastakümmet omajagu mõjutanud. Ta kirjutab hästi, tal on hea stiil ja keeletunnetus. Kogu Heinsaare loomingut võib iseloomustada Jüri Kolgi tõdemusega luulekogu „Pingeväljade aednik" (2018) kohta: „Oluline on, et siin on ohtralt häid kujundeid ja (taju)pilte. Miski tume ja võõras hingab kuskil (mitte ainult paaris luuletuses, pigem kogus tervikuna, ridade ja luuletuste vahel) ning see on veenev ja veetlev."[1]

Heinsaare jutukogust „Eesti keelde sukelduja" on osa tekste varem ilmunud, osa on uued. Kirjaniku motiivistik ei ole varasemaga võrreldes ülemäära muutunud: käsitletakse eestlaste (eriti eesti meeste) elu, mis seondub ühelt poolt metsiku looduse, teisalt maagilis-realistliku tunnetusega. Mõnes novellis siiski katsetatakse autori sõnul „jutustamiskunstiga" ning otsitakse „uusi suundi",[2] kuid novellide üldine laad ja sisu tammuvad enamasti tuttavatel radadel. Kirjaniku karjääri pikkust silmas pidades olnuks paslik radikaalsemalt katsetada, vaadata, kuhu loominguline tung ja tunnetus viivad. Tugevad on aga vaid neli novelli: „Eesti keelde sukelduja", „Nad on valmis ja ootel", „Sisenemised rännakul", „Deleuze'i maja". Enam-vähem õnnestunud on veel „Neemede jätkuvus", „Äratus", „Elujanu", „Päev Veenusel". „Deleuze'i maja" (lk 167–185) on üles ehitatud (filosoofi) mõistmise tagaajamisele ja selles leidub kõige veenvamalt Heinsaarele iseomast ürgmõjuga

[1] **J. Kolk**, Mõnest 2018. aastal ilmunud luuleraamatust. – Looming 2019, nr 3, lk 401.

[2] Mehis Heinsaar avaldas novellikogu „Eesti keelde sukelduja". – ERR. Kultuur 11. XI 2025. https://kultuur.err.ee/1609854921/mehis-heinsaar-avaldas-novellikogu-eesti-keelde-sukelduja

maagiat. Loo kinnisideeks on mõista Deleuze'i, mõista ta teksti, keelt, minna sellesse süvitsi ning lasta sellel end raputada, saada sealt elamusi. Keel ja mõte mõjutavad taju ning lausa ruumi ennast, sundides edasi looma: üha uus kiht eelneva peale. Deleuze'i mõtteilma keerukus on võimas inspiratsiooniallikas, sest iga inimaju vajab väljakutseid. Lihtsus ja mugavus pikalt ei paelu.

Heinsaare looming on tuntud kõikvõimalike tegelaste moondumiste poolest, mis on loomingulise võttena kõnekas, sest kätkeb perspektiivinihkeid. Kirjaniku korduv püüe tabada teiseks olemist on olnud ta loomingu huvitavaim ja ühtlasi enim uuritud tahk. Mina ja teise piiride kompamine toob välja hämaralad, milles elusolendid liiguvad ja tegutsevad. Võib-olla kajastub muutumistes isegi tõmme surma poole või surma pideva kohaloleku taju? Heinsaare teostes tõstab ikka ja jälle pead vajadus eemalduda igavast olmest ohu poole, nihkuda elu turvalistest piiridest välja, leides end aga lõpuks silmast silma Surmaga (nt otseselt novellis „Kodanik Surm", lk 155–166). Loomingulise hinge „kava ennast luua, pannes kehtima oma idiosünkraatilise metafoorika, peab ikkagi jääma marginaalseks ja parasiitseks", kirjutas Richard Rorty.[3] Loominguga üritatakse iseennast ühtaegu tabada ja kehtestada, ületada nii iseenda kui ka elu piire, kuigi igaüks peab lõpuks alla vanduma.

Olgu kuidas on tugevate juttudega, kuid Heinsaare loomingu motiivid ja tahud on hakanud kaotama oma mõjuvõimu. Lugemiskogemusse satub küll lõbusaid hetki, vahel ootamatutel põhjustel. Heinsaare loomingut kiputakse ju paigutama maagilise realismi piiridesse ja see loob eeldused ning ootused sellele, mis on võimalik ja loomulik. Jutus „Uuk" (lk 14–25) on aga nimelt realistlikkuse külg silmatorkavalt ebausutav ning see lõhub terviku ära. Maagilisus on isegi vastuvõetav, kusagil keldris võib ju kügeleda fantastiline kääbus (ei mõista, miks need kääbused juttudes korduvad). Pahvatasin aga naerma, lugedes peategelaste aiatöödest: „Liivasele põllumaale puistasid nad mitukümmend kotti huumusrikast mulda juurde, kuhu panid maha kartuli ja külvasid peenardele redise-, salati- ja porgandiseemneid" (lk 16). Nõva liivasele pinnasele aiamaa rajamine nõuab tõepoolest värsket mullakihti, aga „mitukümmend kotti" on küll huumor. Oma kogemuse põhjal oskan öelda, et kunagi sai aiamaa – küll Heinsaare jutu omast veidi suurema – tarvis tellitud umbes 255 tonni kasvumulda,[4] ning ühe väikese põllulapi puhul, mille muld oli parem, toodi ikkagi 60 tonni kvaliteetset mulda juurde. Isegi maagilisi elemente sisaldava loo veenvus laguneb koost niisugustes lõikudes nagu eeltoodu. „Eesti keelde sukeldujas" leidubki naiivset loodusromantikat ja sellega kaasnevat eeldust, justkui oleks „ürgses" metsikus looduses (mida Nõva mahedad metsad niivõrd ei olegi) kerge hakkama saada. Fiktsioonis, kus tegelikkuse väljakutsed ei paina, ehk saabki.

Silma torkavad muudki nõrkused. Kujundirohkes ja lopsakas sõnastuses tulevad tihti esile lihtsakoelised mõtted, veider õõnsus, mis muutub tüütuks. Ikka ja jälle leidub mõni kontakt „ürgsega", „suure ja ülevaga", „vanemaga kui meie", „iidse loomevaimuga" – ebamääraselt rahvapärimusliku mineviku rõhutamine „kunagi olnuna" ei muuda seda sügavamaks ega tähenduslikumaks, ei anna sellele müstilist mõõdet. Eesti keele ajaloo või rahvalaulude esitlemine erilisena mõjub samuti nürilt, kuigi hetkiti on tunda (nt

[3] **R. Rorty**, Sattumuslikkus, iroonia ja solidaarsus. (Avatud Eesti raamat.) Tlk M. Väljataga. Tallinn: Vagabund, 1999, lk 80.

[4] Lisaks oleks vaja kasutada geotekstiili, et vesi ei uhuks mulda liivakihtidesse.

jutus „Priidel, põld ja võluõlu", lk 116–141) irooniamaiku. Inimestena, eestlastena, loojatena peame muidugi hoolima oma keelest (ja kultuurist), aga veidralt tehislik keelehierarhiate konstrueerimine – (juhuslikult) väikeste keelte kõnelejate taju olevat oma ähmases ürgsuses kuidagi eriti tundlik – on natuke piinlik. Enamvähem igal kõnelejaskonnal on oma keele ja kultuuri kohta arusaam, et nende keel on kõige tõhusam, kõige tabavam, kõige maagilisem. Sellise suhtumise pidamine iseäranis eestlaslikuks on kummastav, liiati kui see põhineb üleloomulikul „ürgsusel", aegadetagustel lauludel või tajuruumidel.[5] Vana, ürgse, iidse järele õhkamises hakkab pikapeale häirima banaalse konservatiivsuse alatoon.[6]

Pideva minevikku idealiseeriva retoorikaga üritatakse tekitada allakäigu muljet: täna jälle halvem kui eile (eriti just moraalselt), kuigi kõik varasem on senimaani alles, selle kõrvale on kõigest tekkinud värskeid nähtusi. Ajalookirjutuse paratamatud lüngad võimaldavadki neisse projitseerida romantilisi vaateid „ürgsest õnnest", sellal kui minevikuelu raskused on tänapäeva mugavuses ununenud. Vaid taolises ulmas saab õhata ürgsete aegade järele, vajudes eskapistliku nostalgia sohu. Maagilisus võiks olla tähenduslik ja kõnekas reaalsuse nihe, kuid käesoleva kogu puhul tundub, et selle funktsioon on eelkõige ennast õigustav põgenemine ajas ja ruumis, vahel vaat et täiskasvanuks saamise ja vastutamise eest.

Lugudes leidub enesekesksusega põimitud vanameelsust, eriti neis, mis ühtlasi sisaldavad misogüünseid stereotüüpe (nt „Ununenud flöödiviis", „Kodanik Surm"). Aina ilmub naisi, kes on loomuomaselt „tujukad", vahel on neil lausa hirmuäratavad „päevad", kuid selletagi naised alalõpmata irisevad ega anna meestele rahu, ja selles on süüdi nende „psühholoogia". Naised on muidugi need, kes petavad. Naised (ja rumalad ülemused) on ristiks kaelas Heinsaare meespeategelastele, keda kirjeldaksin sõnapaariga „saamatud luusermehed". Lugudes korduvad ennasttäis, enamasti keskealised meestegelased, kes ei tee ega ole kunagi teinud midagi valesti (peale selle, et nad alalõpmata joovad, on hoolimatud, enesekesksed, mõtlematud, nõmedad, kasutud, laisad, haledad jne) ning kelle arvates terve ilm ning kõik teised inimesed neid kiusavad. Peamine loomingulisus paistab neil seisnevat kohustuste vältimises ja selleks ettekäänete leiutamises. Naiste kohta on neil üha midagi (halba) öelda, kuid enesekriitikat neil meestel miskipärast pole. Enda sisse ei vaadata, enda sõnu, tegusid, käitumist ei nähta.

Heinsaare luuserlikel meespeategelastel pole seega märkimisväärset teotahet ega -võimet, neid iseloomustab omapärane passiivsus. Nad on otsekui takerdunud, suutmatud suureks kasvama, ühiskonnas eksisteerima, kuniks mõni „maagiline-müstiline" sündmus neid mingit laadi transformatsiooni kaudu „hädast" päästab – tavaliselt toda mehikest teise kohta ümber paigutades, eemale õelast pärismaailmast. Ja küllap leidub seal mõni ilus maagiline naine, kes hakkab mehe eest andunult (mõistagi irisemata) hoolitsema. Peategelane ei pea kunagi arenema ega kasvama; ta on niigi „õige" ja „valmis", ainult kinni viletsas ja vales maailmasüsteemis, ümbritsetud üheülbalistest inimestest, kes tema loomuomast geniaalsust häirivad. Arengu asemel toimub ehk pealiskaudne moondumine, ent sellegi taga pole sise-

[5] Pealegi ei ole jutukogus kasutatav saksa, vene, inglise, rootsi jt laensõnadega pikitud (põhja)eesti kirjakeel üleliia ürgne, vaid üsna hiljutine ning eesmärgipäraselt konstrueeritud nähtus.

[6] Siinpuhul üldlevinud tähenduses: konservatiivsus kui ideoloogia, mis fetišeerib illusoorset „kuldaega".

mine julgus ega tahe, vaid eskapismi võimaldav maagia.

Sattusin „Eesti keelde sukeldujaga" paralleelselt lugema Jüri Kolgi jutukogu „Täiesti tavalised inimesed" (2026). Kolgi novellide meespeategelased on otsekui Heinsaare luusermeeste analoogid, kuid ka vastandid: nad on samuti tihti keskealised, natuke rohmakad, omadega hädas, ajale jalgu jäänud ning maailmaga kontakti kaotanud, ent neis on läbivalt teotahet. Intellekti pessimism, (teo)tahte optimism, kui kasutada Antonio Gramsci maksiimi. Kolgi meestegelane analüüsib iseennast ning ühiskonda, ta üritab oma rolli (või selle puudumise/kaotamisega) ja probleemidega hakkama saada. Ta tahab kasvada ja areneda, saada veidigi paremaks inimeseks, olles muidu „täiesti tavaline". Üldiselt Kolgi protagonist alla ei anna ega heitu, isegi kui elu pakub ohtralt vastulööke. Ja kuigi maagilist lahendust tavaliselt ei leidu, jõutakse lõpuks natukenegi paremasse olukorda oma sõnade, sammude ja tegude kaudu. Seejuures pole need mehed nii enesekeskselt edevad nagu Heinsaare omad.

On seega ühtaegu irooniline ja asjakohane, et Kolk kritiseeris ülalviidatud artiklis Heinsaare luules samu nõrkusi: „[---] Jõud tolgendab jõude ja ootab, kuni mingi lontrus vaevub ennast toast välja ajama. Paraku jätab selle luuletuse sinategelane kaunis haleda ja äbariku mulje."[7] Kolk nendib, et kui juba kasutada sõna *Jõud* (suure tähega), siis selle „all võiks silmas pidada võimet ennast kokku võtta; astuda samme, millest jääb jälg; teha midagi tõepoolest ära", mida Heinsaare tegelased aga kuidagi ei suuda. Ei tea, kas Kolk on oma loominguga sihilikult Heinsaare tekstidele reageerinud, kuigi ta tõdeb, et Heinsaare pidamine „eesti kirjanduse pendlimeheks" närib hinge – kui juba nii, siis ehk ta seda ka väljendab. Samas, Kolk on oma perspektiivis ja toonis asja ajanud juba pikemat aega, kuid viimasel ajal huvitavamalt kui eesti kirjanduse pendlimees.

Minu jaoks on probleemne ka nn eestluse küsimus, mis Heinsaare kirjutatut läbib. Kui eestluse kohta teha järeldusi nende juttude põhjal, kus tuigerdab ringi keskealine keskpärane mees ja loodab maagilisele eskapismile, siis on üldpilt üsna mannetu. Seejuures häirib nimelt stereotüüpsus, sest ma ei ütleks, et „eesti mees" oleks üldiselt selline. Mina igatahes ei sooviks end heinsaareliku eestluse kuvandiga seostada. Novellides ei ilmne isegi märkimisväärset kriitilist pilku ega pürgimust.

Jutukogu üritab paaril korral jätta muljet, et laskutakse metsikult huvitavatesse siseilmadesse (nt „Ununenud flöödiviis", „Sisenemised rännakul", eriti „Keskmaal"). Lopsakate, mühavate, mitmekülgsete ökosüsteemide kirjelduses on küll metafoorset jõudu, aga vohav-ilusad poeetilised kujundid hingesoppide džungli kohta varjavad siseilma tegelikku õõnsust. Metafoor võib osutuda petlikuks. Mis sisemaailmas päriselt toimub? Kas üldse midagi? Metsad, džunglid, taimed, sood, mered, adru, loomad jne, ükskõik mis looduslikud kujundid, võrdlused või viited ei ava ju mitte midagi. Ühtlasi satutakse vastuollu kirjandusliku reegliga „näita, ära räägi", mida ei peagi alati järgima, ent Heinsaare tegelaste sisemaailma keerukuse kirjeldamine loodusmetafooride kaudu on puhas rääkimine, mitte näitamine. Tegelaste sügavust üritatakse ilusa eesti keele mitmekülgse sõnavaraga väita, ehkki midagi märkimisväärset nende peas ega hinges ei toimu. Sest nad ju ei tee midagi, neil pole teotahet. Kaunis metafoor on viis lugejat mõjutada, poeetiline-esteetiline tahk varjab aga substantsi puudust. Metafoor on mugav, kuna

[7] **J. Kolk**, Mõnest 2018. aastal ilmunud luuleraamatust, lk 401.

seda pole võimalik kinnitada ega ümber lükata.

„Eesti keelde sukelduja" eest sai Mehis Heinsaar kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali proosapreemia. Ma pole kindel, kas teos oli võitu väärt. Oleksin nomineeritute hulgast eelistanud Kairi Loogi romaani „Tantsi tolm põrandast", kuigi sügavama sukeldumisega teoseid oli nendegi mulluste proosateoste seas, mis nominatsiooni ei saanud. „Eesti keelde sukelduja" ei ole isegi „Heinsaar oma vanas headuses", kuna tekstid on nõrgemad ja vähem kõnekad kui varasemad palad, mis jõuliselt kirjandusmaastikku muutsid. Puudu jääb teravusest, mis kuhugi sisse lõikaks – nuga on nüriks nühitud. Pole ka kerget groteski ega transgressiivsust, mis tekitaks omapärase emotsionaalse elamuse. Isegi korduvalt kirjeldatud loodus, kuhu tegelaste hinged järjepanu ihaldavad, pole enam ülemäära ebatavaline ega ähvardav. Heinsaarest oleks otsekui saanud omaenda mõjuängi sängis voogav kirjanik, kelle ees lasub üks „suur poeet", keda on vaja kuidagi ületada. Too poeet on kunagine Heinsaar. Võib-olla juhtub see ühel hetkel iga (eduka) loojaga, kui omaenda saavutuste rõhuv kohalolek hakkab suunama edasisi samme. Kukutakse rollisleppi: ei saa ju olla halvem ega teistsugune kui varem. Publikulgi on tekkinud kindlad nõudmised ja ootused. Kirjanik Heinsaar peab olema heinsaarelik, kirjanik Mikita peab olema mikitalik (ehkki iga järgnev teos on nõrgem, õõnsam kui eelmine). Heinsaare tume tunnetuslik keelekasutus on muidugi kaunis, ta suudab kirjutada säravalt inspireerivaid lauseid, kuid sügavusest jääb vajaka. Heinsaar püsib populaarne, kuid niisugune proosa nagu „Eesti keelde sukelduja" on end ammendanud, eriti kui samast ainestikust on (või on tulemas) paremaid versioone.

MÄRTEN RATTASEPP

„öö loojudeski istub Su syles mytsiga hiir ja räägib muinasjuttu"[1]

Lauri Sommer. Sugupuu. Tallinn: Menu, 2025. 350 lk.

Tartus hakati sel sügisel mõtlema uue kirjandusloo koostamisele. Nii see kui ka uue kirjanike leksikoni tarve on pikemat aega õhus olnud. Küllap kinnitavad seda vajadust ja pakuvad selleks materjali järjest trükivalgust näinud põhjalikud (uus)käsitlused kirjanikest, näiteks hiljuti kaitstud väitekirjad Igor Severjaninist (Igor Kotjuh) ja Juhan Liivist (Tanar Kirs). Lauri Sommeri „Sugupuu" pälvis märtsis Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali aastapreemia vabaauhinnana ning raamatust saab lugeda Ernst Enno, Juhan Jaigi, Voldemar Metsamärdi, Uku Masingu, Eha Lättemäe, Artur Alliksaare, Andres Allani ja Tõnu Õnnepalu kohta – kõik oma aja- ja kaasteeliste konteksti asetatult, mitu esitletud praeguste taasärkamiste kaudu. Näiteks avalugu Ennost, kes Epp Katuse loodud kaanepildil asetseb võimsal puutüvel, on pühendatud järelehüüdena luuletaja loomingul põhinevas näidendis mänginud, kuid esietenduse järel ootamatult lahkunud Aleksander Eelmaale. Lisaks on raamatus peatükke Georg Traklist ja Richard Brautiganist, neistki kui just autorile – kirjanikule ja tõlkijale – olulistest isikutest.

[1] Värsid pealkirjata luuletusest „märg põld ei igatse lund..." Lauri Sommeri luulekogus „Laurila" (1998; leheküljed nummerdamata).

Vabavärsiline sissejuhatus ütleb: „Korraldan siin raamatus lähisugulaste kokkutuleku" (lk 8), mis on autori sõnul korraga põiming, platoo, ilmasammas ja sugupuu. Niisiis on käsitluste läte juba eos tugeva isikliku sideme või puutega. Sugupuid on Sommer ennegi visandanud, kas või eesti müstiliste luuletajate oma[2] (sealgi on teiste hulgas kõne all olnud Enno, Masing, Lättemäe, Õnnepalu, Allan). Priit Põldma on käesolevat raamatut juba nimetanud (varjamatult subjektiivseks) kirjanduslooks ning ta peab „Sugupuud" Sommeri aastakümneid kestnud kirjandusloolise töö vahekokkuvõtteks, paiga- ja mälukirjutuse jätkuks.[3] „[E]rakordse sisseelamisega loodud poeetiline dokumentaalproosa", on oma arvustuses öelnud Janika Kronberg.[4] Keskne idee on vaimne sugulus ja see, kuidas eri aegade kirjanikud võivad eelkäijate tööd jätkata isegi siis, kui nad pole kunagi kohtunud. Mõnes kohas on küll just kohtumine – olgu või üürike – käsitluse aluseks. Raamat on korraga abivahend kaanoni loomisel, sealsamas – mitmel puhul sõnaselgelt – selle koostamise kriitika, eriti mõnd vähetuntud autorit avades.

Mismoodi on see vormistatud? Tunnustuseks oli vabaauhind, mitte esseistika oma. Autor ütleb: „[---] olen rääkinud, segades esseed, tsitaati ja dokumenti, / luulet ja tõlget, proosa ja kirjade võimalusi" (lk 9). Seda kõike on ta illustreerinud, samuti varustanud viiteaparatuuriga. Masingust magistritöö kirjutanud Sommeril on akadeemiline kogemus ja seeneniidid sealt tulevad siiagi. Varem ilmunud tekste on raamatu tarvis ümber töötatud, ehkki see töö on jäänud mõneski mõttes poole peale: sisse on jäänud kordusi, mis tunduksid loogilised, kui oleks märgitud, et lugu on siin või seal ilmunud (artikli, saate- või järelsõnana; raamatule võinuks lisada ilmumisandmed ja nimeregistri). Küllap lugeja järeldab seda niigi, ent teisedki arvustajad on sellisele vajadusele osutanud ning toimetajasilm võinuks kõrvalpilku pakkuda. Mõnikord jäin Sommeri tekstilise isikupära taotlusse kinni, näiteks siis, kui see hakkas tootma kõrvaltähendusi, mida autor (ilmselt) ei olnud nii mõelnud. Üks näide on suurtähe kasutamine isikutest, aga ka institutsioonidest kirjutamisel: Õpetaja, Ema, Ylikool, Vallakool. Paratamatult tekib küsimus: kas see võiks mõnes kohas tähistada mingit sorti hinnangut? Sommer armastab mõnigi kord kergelt moraali lugeda. „Sugupuuga" samal ajal lugesin ühe tema kujutatu, Tõnu Õnnepalu viimast raamatut „Tööpäev" ning seal on suurtähe kasutus sageli põnevalt piiripealse iroonia või eneseiroonia tähis.

Kahtlemata on autori jutustamisviis toredasti mitmehäälne: Sommer kirjutab tihti suupäraselt, justkui kõneleks, ning tekstis on teinekord kuidagi matkimatut ja unustamatut lõunaeestilist pehmust, mis mõjub ehedalt. Kui tahaks raamatut lugeda järjest, siis peaks küll vahepeal hinge tõmbama – pause Sommer väga ei armasta, mõttekäik võib rännata ühe hooga üle terve lehekülje, enne kui rahuneb. Traklipeatükis mõjub rahustavalt kirjutise lõpp, kus tema lumma sukeldumine päädib Õnnepalu kirjaga luuletajast tehtud saate vastukajana ning seejärel suubub tõelisse rahusse Trakli teksti tõlkes.[5]

Arutlesin lugedes, kui paratamatult vaesemad peavad faktitäpsuse püüdluses žanri tõttu olema need tõelised kirjanduse

[2] **L. Sommer**, Eesti mystiliste luuletajate sugupuu. – Looming 2005, nr 11, lk 1695–1704.

[3] **P. Põldma**, Sommeri suur väike kirjanduslugu. – Looming 2026, nr 6, lk 847–849.

[4] **J. Kronberg**, Sugupuutruudus. – Sirp 27. II 2026, lk 13.

[5] Trakli kunstnikust sõber Oskar Kokoschka kujutas oma maalil „Die Windsbraut" (sks 'tuulemõrsja') armastuse tornaadot. Traklit tõlkinud Marie Underil on ballaad „Ebajalg" kogus „Õnnevarjutus" (1929), kus on samuti seostatud tuulispea, armastus ja surm.

ajalood. Nelio Biedermanni romaanis „Lázár" mõtleb tegelane Eva: „[---] mida see kirjanik ikka muud teeb, kui võtab oma tegelaskujudelt enesemääratlemise võimaluse. Ta paneb nende teele sõjad, kirjutab nende meelelaadi depressioonid ja rebib neilt nende esimese armastuse. Võimu tasakaalu puudumine, nagu see valitseb kurjategija ja ohvri vahel, ehkki üksnes väljamõeldises. Need tegelaskujud ei saa ju ennast kaitsta, kirjanik teeb nendega, mis ta tahab, paneb nad kannatama ja asjatult lootma, et saada kinnitust oma üleolekule."[6] On isegi paradoksaalne, et noore tegelaskuju mõte kehtib tegelikult nii ilukirjandusteose kui ka kirjandusloo puhul. Sellises intiimses ja tihedas käsitlusvoos nagu Sommeri oma võib kirjutaja omavoli olla isegi pisem kui akadeemilisel kirjandusloolasel, kuna vorm annab võimaluse seletada, kahelda, öelda vahel, et ei tea: „Kes ytlekski tõde esivanema kohta. Kui keegi, siis ainult ta ise." (Lk 96)

Muidugi pakub vorm võimalust kirjutada senisest kirjandusloost välja jäänud detailidest ja niisugustest kõrvaltegelastest, kes leksikonikaanonisse ei mahu või jäävad seal pelgalt läbilipsavateks nimedeks, aga on omamoodi sillad nende n-ö suurte vahel, nagu „Sugupuus" kirjandusõpetaja Metsamärt. Kirjutada saab käsitletutega seostuvatest olulistest kohtadest, käidud teedest: „Maastik võib olla nagu jutustus. Paikade vaheldumine reastab tundmusi erivärvilistest helmestest koosnevaks keeks." (Lk 13) Kirjutan alla. Teistpidi on võimalik jätta kõlama jooni, mis ei ole käsitletud isiku puhul seni avaldunud ega pruugi tunduda igale lugejale olulised, kas või mitut kirjutist puudutav psühhonautluse teema, ent sellestki võib leida siirast uudishimu millegi ikka veel tabamatu vastu.

Eriliste (sise)ekspeditsioonide allikaks on olnud erinev materjal ja seetõttu varieerub intiimsuse aste. On neid, kes on saatnud Sommerit – nagu küllap meist paljusid – lapsepõlvest peale (Enno), ja Sommer on jõudnud otsekui tänuvõlast lähtunud tegudeni: näiteks Enno lüürika koondkogu koostamise[7] ja Jaigi tundmatute palade trükiseks koondamiseni, aga ka Andres Allani käsikirjade trükki toimetamiseni. Sooviks on seni jäänud teha sedasama Lättemäe ilmumata loominguga. Teda on autor nimetanud oma kolmandaks ehk luule-Vanaemaks (lk 173). Lättemäe ja Õnnepaluga on Sommeril raamatus käsitletutest kahtlemata kõige sügavam isiklik side. Ääretult võluvad on Lättemäe kirjade katkendid: „Paberkirjad on iidsed õied" (lk 195). Neile sekundeerib raamatu viimase, mahuka Õnnepalu-osa soojus: see on kantud isiklikest kohtumistest, seotud ilmselgelt autorile oluliste aegade ja rännakutega, rääkimata kirjaniku loomingu olulisusest selle tõlgendaja jaoks. Rännuteid, ühiseid või vahendatuid, on mujalgi nõnda kirja pandud, et elustuvad ka lugeja kohaparalleelid: Lättemäe Karjala-kiindumusest lugedes mõtlesin sellele, kuidas lapsepõlves matkasin mitmel suvel Äänisjärvel ja Laadogal; tea, kas kunagi enam pääsebki sinna vee ja kaljude imelisele maale.

Mõni mõte, mis lugedes pähe tuli: ise kirjutaksin Elisabeth, mitte Eliisabet Aspe (lk 104), ja Pētõr, mitte Peetõr Damberg (lk 181). Küllap mängis perekond Lättemäe nõukogudeaegses kehvas käekäigus oma rolli Eha Lättemäe noorem vend Aldo, kes 18-aastasena mobiliseeriti pataljoni Narva, sõja lõpul langes Belgias sõjavangi ning elas hiljem Ameerikas. Tahaks küsida, mis õieti sai Lättemäe emast Mariest – temast

[6] **N. Biedermann**, Lázár. (Punane raamat.) Tlk M. Tarvas. Tallinn: Tänapäev, 2026, lk 257.

[7] Kuidas ta selle koostas, võib lugeda sel sügisel meie seast lahkunud Õnne Kepi arvustusest „Lauri Sommeri Enno" (Keel ja Kirjandus 2021, nr 5, lk 463–466).

on juttu silmatorkavalt vähe. Nonde aastate ellujäämis- ja elamistingimusi ongi nii napis vormis keeruline lahti kirjutada. Aga elanud on Eha Lättemäe siis järelikult Pika jala torni külge ehitatud maja korteris, mis pidi ju olema Siuru-torni vahetu naaber.

Raamatusse lisatud fotod, raamatukaaned ja joonistused toetavad teksti: sellist kogumikku rikastavad need võrratult. Õnnepalule pühendatud osa, mis sulgeb raamatu, tõestab veel kord, kui tihedalt on ühe kirjaniku loomingulisse võrasse põimunud teiste loojate oksad, kui kirjanduse lugu ette kujutada ühe (sugu)puuna. Aga kui puu otsast alla tulla, siis paneb raamat mõtlema, missugused ja kui olulised on ühe looja ümber teda kujundanud paigad, nende vahel käänduvad teed ja elu- ning loomeradadel toimunud tõelised, samuti kujutluslikud kohtumised. Autor ütleb raamatu lõpus: „Inimesed on ju paratamatult episoodilised tegelased yksteise elulugudes" (lk 316). Kellegagi oma rännukaarel kuskil kohtudes ehitatakse midagi üles, et seejärel iseennast otsides ikka edasi rännata. Sellesse raamatusse püütud episoodid on kahtlemata süvenemist väärt ja toidavad omakorda tulevast kirjandusluugu.

ELLE-MARI TALIVEE

Nukker gootika

Janek Kraavi. Post. Esseesid nüüdiskultuurist. (Studia litteraria Estonica 27.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2025. 382 lk.

Kui Janek Kraavi 2011. aastal Sirbis oma „*Post*-sõnastiku" sarja alustas, rõõmustasin, et Mati Undi argimütoloogilised lehesabajutud[1] on viimaks järje saanud. Kraavi mänguline esprii on siiski akadeemilisem, teooriarangem – „aga Janek Kraavi on õppejõud, on õppejõud, on õppejõud", laulis nullindate Tartu kultusbänd Ösu Evening. Samuti on „Posti" kogutud mõtiskluste haare Undi omast globaalsem, kuigi autor toob tihti näiteid Eesti nüüdiskultuurist. Olid oma piiritagused viiteväljad Undilgi, aga sedalaadi rahvahariduslike lühiesseede nihkunud või avardunud fookus annab muu hulgas tunnistust, et üleilmse konteksti mõtestamine on meie igapäevases eneseteadvuses juba vältimatu.[2]

„Üleilmne" on „Posti" puhul küll mõneti mööndusliк, kuna Kraavi lähtub ülekaalukalt Euroopa ja angloameerika ainesest. On mõni üksik osutus Jaapanile, aga säärane ülimalt postmodernistlik nähtus nagu *manga/anime* ses kaantevahes ei kajastu, samuti mitte K-pop, mis lõi ometi läänes läbi juba hulk aega enne esseesarja lõppu 2022. aastal. Mõni mitmekülgsemat kaetust pakkuv, kuid visandlikuks jäänud

[1] Raamatutena: **M. Unt**, Argimütoloogia sõnastik 1983–1993. Tallinn: Kupar, 1993; **M. Unt**, Vastne argimütoloogia. Tallinn: Vagabund, 1996; **M. Unt**, Sirise, sirise, sirbike. Sirbimütoloogiad 1997–2002. Tallinn: Sirp, 2003.

[2] Intervjuus Jaak Tombergile ütleb Kraavi: „Eesti nüüdiskultuur eksisteerib avatud maailmas, mida digitaalne kultuur on üksnes võimendanud. Me tegeleme paralleelselt omaenda asjadega ja oma keeles, samal ajal suhestume globaalsete trendidega. Me levitame ja kuulame eesti muusikat rahvusvaheliste platvormide kaudu, see on meie igapäevane leib. „Savusanna sõsarad" on film, mille idee oli mõistetav nii Ameerikas kui Euroopas, Kris Lemsalu näitused on kõnetanud vaatajaid üle maailma. Väga meeldiv oli Jurrian Benschopi maailma maalikunsti tutvustavast raamatust leida Kaido Ole ja Kristi Kongi peatükk." (**J. Tomberg**, Nüüdiskultuuri eriomane võlu. – Sirp 6. II 2026, lk 4.)

sõnastikukanne on raamatust kõrvale jäetud, näiteks „Bizarro".[3]

Ent kui jääda loetlema kõike, mida raamatus **ei ole**, saavad arvustuseks antud tähemärgid imekiirelt otsa. Sest siis tuleks ju veel rääkida AI-kunstist ja ajuvammist, süvavõltsinguist, tiktokkeritest jms suunamudijatest – kõigest, mille massiivne pealetung kuulub meie vahetusse kaasaega ning mis väärinuks vähemalt omaette post(!)skriptumit. Järelsõnana esitatud nimitekst – osalt kollaaž varem ilmunust – mõjunuks kogumiku ülesehituses märksa loogilisemalt sissejuhatusena, kuna selles on nii üldiseid tähelepanekuid ja koostamisaluste tutvustamist kui ka katseid postmodernismi periodiseerida.

Seejuures nendib Kraavi: „[---] vilksatavad määratlused *postpostmodernism*, *metamodernism*, *digimodernism*, *uusmodernism* jt, kuid ükski neist pole kinnistunud" (lk 360). Niisiis – kuigi ta määratleb XXI sajandil kogetavat juba ebamääraselt ja varasemat välistamata „nüüdiskultuurina" (tühi tähistaja – kas igal ajastul pole siis niigi oma nüüdiskultuur?), puikleb ta kõrvale postmodernismi lõppenuks kuulutamisest. Ei ole sellist kirvetööd nagu tema raamatut käsitleval Leo Luksil: „Kakskümmend aastat hiljem ollakse üksmeelel, et postmodernism on möödas ning saabunud on teised ajad [---]."[4] Ja ega seda üksmeelt ju polegi.

Loetletud vilksatavate määratlustega on postmodernismile hingekella löödud ka varem ja „Posti" lugedes imestasin, et Kraavi õieti ei sekkunudki neisse debattidesse. Neid määratlusi üritas meie vaimuruumis kehtestada näiteks ajakirja Methis nullindate erinumber.[5] Sellele järgnenud arutelus[6] väitis Piret Viires: „[---] eelneva perioodi dominant on taandunud, muutunud teisejärguliseks, on toimunud teatud ümberstruktureerimine ja dominandiks on kerkinud midagi muud. [---] postmodernism on kaotanud oma uuenduslik olemuse [---]. Pigem on uuenduslik midagi muud, näiteks uussiiruse, uusrealismi, lihtsuse ja iluga seotud nähtused, mis ka nullindate erinumbris lähemalt tutvustatud said."

Takkajärele näib todalaadi „uus" uuenduslikkus ikkagi ülehinnatuna, sel napib kestvat mõju. Soovmõtlemisena tundub ka Timotheus Vermeuleni ja Robin van den Akkeri essees deklareeritud öko-optimism ja kinnitus, et „kultuuritööstus on sellele reageerinud pastiši ja parataksise laadsete strateegiate hülgamisega müüdi ja metaksise strateegiate kasuks, melanhoolia hülgamisega lootuse kasuks ning ekshibitsionismi hülgamisega seotuse/pühendumuse kasuks".[7] Pastišš, melanhoolia ja ekshibitsionism on pandeemiajärgses, kobarkriisi, rohepöörde tagasilöökide, mitmerindelise sõja ja üleüldise määramatuse maailmas ning Eestis täiega keskmes tagasi, nii virtuaalsetes argipraktikates kui ka näiteks performatiivses altpopis, teatrilaval ja *drag show*'des.[8]

---

[3] **J. Kraavi**, *Post*-sõnastik 5. Bizarro. – Sirp 1. VI 2012, lk 5.

[4] **L. Luks**, Postipapa pajatused kadunud aja otsingul. – Looming 2026, nr 5, lk 711.

[5] Nt **P. Viires**, Digimodernistlik eesti kirjanik. – Methis. Studia humaniora Estonica 2013, nr 11, lk 9–21. https://doi.org/10.7592/methis.v8i11.999; **T. Vermeulen**, **R. van den Akker**, Märkmeid metamodernismist. – Methis. Studia humaniora Estonica 2013, nr 11, lk 130–145. https://doi.org/10.7592/methis.v8i11.1006

[6] **B. Vaher**, Veel lõppemata nullindad. – Keel ja Kirjandus 2014, nr 5, lk 386–393; **P. Viires**, Ikka veel postmodernismist. Vastuseks Berk Vaherile. – Keel ja Kirjandus 2014, nr 7, lk 543–545.

[7] **T. Vermeulen, R. van den Akker**, Märkmeid metamodernismist, lk 134.

[8] Et neid nähtusi hõlmavate katusterminite konkurents siiski kestab, sellest annab tunnistust Liisa Mudisti arvustus Florian Wahli albumile „Rahutuvi": „Asju, mida saab pidada Florian Wahli viideteks, on nii palju, et neid

Iseasi, kui uuenduslik see kõik on, aga mingit selgepiirilist jõulist alternatiivi asemele tulnud ju ka pole. Võiks väita, et kirjandus on erand, et eesti uuemas kirjanduses tooni andvad „vihased naised" oma otsesõnalisuses ja ideoloogilises puritaanluses ongi see alternatiiv, aga kas või Sveta Grigorjeva roosamimmunduses on identiteedikabareede *camp*-võttestikku. Pigem siis võiks võugiskeene(de) puhul kõnelda mingist hübriidist, kus uussiirus ja -poliitilisus on juba enesestmõistetavalt läbi põimunud nüüdiskultuuri sissekasvanud postmodernismiga (nt Riste Sofie Kääri ja Elo Valneri ettevõtmised).

Vahekokkuvõtteks ja Kraavi „Posti" juurde tagasi tüürides: ei ole 9/11, globaalne majanduskriis ega ükski hilisem kataklüsm postmodernismi ega selle dominantsust lõpetanud.[9] Niisiis on Kraavi tekstikogu endiselt oluline, isegi kui mitu käeshetke nähtust pole sellesse mahtunud. „Posti" tekstid aitavad meil endiselt mõista, **mis toimub**.

Peatükid (nimetagem neid raamatus nii), nagu „kanalisurf" ja „avantpop", toovad esile, mil määral igapäevane virtuaalne uudisvoog nii algoritmide kui ka inimeste endi juba instinktiivsete valikute tulemusel lähtub varasemast, televaataja agentsusest pealetulvava üliküllus organiseerimisel; „brikolaaž" ja „veaesteetika" aga paigutavad selle agentsuse tekke veel varasemasse aega, sürrealismi ja modernistlikesse eksperimentidesse, mis mõjutasid muu hulgas kontrakultuurseid tekstimiksimise ja teadvusenihestamise praktikaid. Ammune avangard on praegune olme. Ent Kraavit huvitavad ka digiilmast väljatungimised, sellele vastukaalu pakkuvad nähtused, nagu „popkultuurne palverännak" ja „jalutamisteos", pärisruumi kehaline ja rituaalne taasasustamine.

Ses suhtes on üllatav, et teadaolevalt talle endale nii olulist klubi- ja reivikogemust on teoses üsna napilt. „Elektrooniline heli" on jällegi üks neid sõnastikukandeid, mis Sirbis ilmus, aga raamatust välja jäi.[10] Õnneks on seda põhjalikumalt mõtestanud Kiwa oma teoses „Tagasi Hukkunud Alpinisti hotelli" (2025) ning Kraavi omakorda on „Posti" hõlmanud sarjavälise, tänuväärselt kongeniaalse käsitluse Kiwast. Üldiselt ei paista eksp-kirjandus Kraavit eriti paeluvat, tema post-ulaadid kerkivad pigem Kaur Kenderi ja Kivisildniku loomingust. Kulme kergitavaid väljajätteid on veel, tekste Sirbist ühekaupa lugedes need nii silma ei riivanudki – David Lynchi on küll paaril leheküljel mainitud, ent uuema postmodernismi tähtteosena ei ületa Kraavi jaoks „uudiskünnist" telesari „Twin Peaks: The Return" (2017), mille Cahiers du Cinéma kuulutas lausa kümnendi parimaks filmiks.

Ent jälle kurdan, mida „Postis" **ei ole**. Teiselt poolt **on** raamatus kohati isegi liiga palju, autor pole päris sidusalt suutnud otsustada, mida nende tekstidega peale hakata. Nagu osutatud, mõni „*Post*-sõnastiku" visandlikum osa on välja jäänud. Teised eraldi ilmunud mõttekillud on sulatatud mõne pikema arutluse sisse. Valdavalt on siiski tekstid jäetud nagu enne, vahel on lisatud täpsustavaid viiteid uuemaist allikaist. Ometi on tulemus veidi

ei jaksa kokku lugeda. Selles mõttes on Wahlil päris selline ... postmodernistlik lähenemine *à la* Kathy Acker. Või noh, pigem on tegu siiski metamodernismiga." (**L. Mudist**, Florian Wahli rahu. – Sirp 23. X 2026, lk 9.)

[9] Lahtiütlus: mu kangekaelsus pomolipu lehvitamisel ei tulene tõigast, et ka mu romaani „Lugulaul" on Viires ja teisedki nimetanud eesti postmodernismis märgiliseks; on olnud käepärane saada kuhugigi lahterdatud ja nii meeles peetud, aga ma ise takkajärele ei pea postmodernismi kaugeltki kõige produktiivsemaks tõlgendusraamistikuks ei „Lugulaulule" ega oma hilisemale loomingule.

[10] **J. Kraavi**, *Post*-sõnastik 15. elektrooniline heli. – Sirp 10. V 2013, lk 5.

ebaühtlane, mõne väga põhjaliku ja hariva ainesekäsitluse kõrval on rabedaid. Susan Sontagi krestomaatilise *camp*-essee tõlkijana ei saa ma jätta nurisemata, et Kraavi selleteemalises peatükis ühelt poolt kordab varem mujal öeldut (Eesti Ekspressi kodumaise kämbi loetelu,[11] mis jääb analüüsita (vt lk 210) – milline kaotatud võimalus!), teiselt poolt loob liigagi meelevaldseid seoseid („Beavis ja Butt-Head" pole küll kõige veenvam näide *white trash*'i kämbiküllusest). Kraavi sarnaneb ses suhtes Umberto Ecoga, kelle ajaviite-entsüklopeediad võivad sama heitlikuks osutuda.

„Posti" tuum nii paigutuselt kui ka intensiivsuselt on aga „inglid", „vampiirid", „zombid", „kloonid" ja „sarimõrvarid": „Tegemist on nüüdiskultuuri olemust koondavate arhetüüpsete olukordade ja allegooriliste narratiividega. Samal ajal on need identiteedikriisi troobid, ühiskondlikku ängistust ja segadust väljendavad metafoorid. Nendele lisanduvad veel mõned uued jutustamise modaalsused (9/11, naftakirjandus, depressiivne realism jt). Kõik need märksõnad on kirjelduslikult tuumalt pessimistlikud, tajutavalt tumedad ja skeptilised. Sellel põhjusel nimetan nüüdiskultuuri põhivaibi gootilikuks. [---] Kui arvestada, et gootika on teatud ajastuteülene tundelaad [---], siis on tegemist võib-olla kõige võimsama postnähtusega üldse." (Lk 361–362)

Tõepoolest, need arhetüübid ja nende variatsioonid leiduvad juba romantismis ja dekadentsis või isegi selles, mida need varasemaist kultuurikihtidest üle võtsid ja ümber töötasid. Samuti võib variatsioone tuvastada tänapäeva tehishaldjates ja identiteedivarastes, bottides ja krüptokurjamites, K-popi elavais nukkudes ja imperiaalseis põrguvürstides. Ka eesti kirjanduses seal, kust ehk pole nii agaralt taibatud otsida (Kraavi viitab siin-seal mõnele Nikolai Baturini hilisperioodi romaanile).

Nõnda võinuks karmim toimetajakäsi „Posti" materjaliküllusest välja ja kokku lõigata hoopis ühe teise ja kontsentreerituma teose, tervenisti ühe teise kultuuriloolise narratiivi, mil nimeks näiteks „Nukker gootika". Selles ei pruukinuks postmodernismi ülepea mainidagi! Aga siis poleks meil seda raamatut, mis praegu on. Ja sedagi raamatut on vaja.

BERK VAHER

[11] EW camp 1918–1998. – Eesti Ekspress 20. II 1998, lk B2–B5.

Idealistide kokkujooks

Väitekiri Ingerimaa soomestajaist

> Jesse Hirvelä. Inkerin punaiset suomalaistajat. Suomalaiset kommunistit bolševikkien kansallisuuspolitiikan kohteina ja toteuttajina Leningradin alueella 1918–1938. Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, 2026. 560 lk.

Jesse Hirvelä doktoritöö on kirjutatud seni vähe uuritud teemal: Soome kommunistlikult meelestatud emigrantide – niinimetatud *punikki*'te ja *loikkari*'te – tegevusest Leningradi oblastis (Ingerimaal) ja Karjalas 1920.–1930. aastatel.

Bolševike endise tsaaririigi äärealadele suunatud massiivne propaganda saavutas vähem haritud elanikkonna süvakihtides korraliku tulemuse. Tšekaa ja selle järglased kasutasid ära Vene ja Soome kodusõdade perioodil (1918–1920) tekkinud maatameeste (sm *torpparit*, *mäkitupalaiset*) ning proletariaadi teravat vastasseisu rohkem

haritud ja jõukama rahvakihiga. Teisalt pakkus vene tüüpi marksism-leninism välja alternatiivse ideoloogia utopistlikust idealismist nakatunud (pool)haritlastele. Viimasest haarasid kinni eeskätt need, kel ei jagunud energiat minna looma ideaalühiskondi teistele mandritele – Ameerikasse (mh tulevased kanadasoomlased) või Austraaliasse. Nemad moodustasidki lõviosa 25 000-inimeselisest bolševistlikult (või oportunistlikult) meelestatud punapagulaste ning Nõukogude „imedemaale" põgenenud *loikkari*'te väest. Käimas oli mastaapne ja rahvusvahelise haardega mõjutusoperatsioon, ideoloogide endi meelest kindlasti uue maailmakorra loomine.

Mida pukki pandud punasoomlased korda saatsid?

Mäletan lapsepõlvest oma ingeri verd sugulaste vihjeid sellele, kuidas need *taivaanaikuiset* ('tõsiusklikud kommunistid') Ingeris ohjad enda kätte said ning ingerisoomlaste elu ümber korraldama hakkasid. Kui vene bolševikud olid oma tegudes sageli pinnapealsed ja hoolimatud (ja võib-olla julmadki), siis Soomest saabunud olevat olnud äärmuseni nõudlikud. Nad olla valvanud, et kõik kolhoosidesse ja parteisse läheksid, et keegi jumalat ei teeniks (kirikud muudeti viljahoidlaiks või klubideks), et lapsi leerikooli ei saadetaks, et ei lastaks noorsugu kiigele laulmatantsima ega harrastataks muid niinimetatud igandeid. Vajalike oskusteta kehvikud pandi maamajandust juhtima ning varsti oligi nälg suu ees ja vaevaga soetatud tõukari laudas hukka saanud. Ingeri viljakatel maadel polnud harjutud närima aganaleiba ega pidama üht kitse nelja-viie lüpsilehma asemel. Nüüdsest pidi aga suu kinni hoidma, muidu pistis mõni kommunistiks värvatud *populi* tule räästasse või andis su üles. Kaasajooksikuid oli ingerisoome külades nende usklikkuse tõttu tõepoolest kasinalt – isegi maju, kus „kommusid" pesitses, kutsuti *kommunan kot´*.

Hirvelä doktoritöö annab nendele paljuski anonüümseks jäänud idealistidele nimed ja näod. Soome rahvusarhiiv on 2000. aastate algul saanud digikoopiatena Venemaa arhiividest kätte tohutul hulgal allikmaterjale, viimasel minutil enne arhiividevahelise koostöö lõppemist ja piiride sulgumist. See ongi võimaldanud Hirveläl kirjutada mahuka käsitluse. Ja mida ei saanud järeldada dokumentide põhjal, on korvatud ajakirjanduses ilmunuga. 1920.–1930. aastate lehekirjutistest selgub, et idealistide arvates tegelesid nad nn Nõukogude Ingeri soomepärastamisega, mõnes vallas kaunis tulemuslikult. Pikkade traditsioonidega Kolppana köstri- ja õpetajaseminari asemele loodi soomekeelne õpetajate tehnikum Gattšina linnas (sm *Eestiläis-suomalais-isorilainen Pedagoginen Teknikumi*; vn *Гатчинское педагогическое училище*), samuti asutati soome- ja eestikeelne põllumajandustehnikum Rjabovos (sm *Eestiläis-suomalainen Rääpyvän maatalousopisto*; vn *Всеволожское сельскохозяйственное училище*). Neisse pandi õpetajatena ametisse *punikki*-taustaga Soome ja Eesti poliitemigrante. Elas ju Leningradi oblastis tuhandeid eesti väljarändajate järeltulijaid. Tehnikumi nimi kandis täiendit „eesti-soome" kuni 1935. aastani, millest edasi anti õpetust vaid vene keeles.

Põlisrahvaste edutamise ehk *коренизация* kampaania käigus rajati suure soomlaskonna enamusega (60–90%) piirkondades Kuivaisi-Toksova rahvusrajoon (1927–1936) ja külanõukogud, kus kogu administratiivtöö käis soome keeles. Kurioosumina jõuti Leningradi vahetult enne repressioonide ja küüditamiste käivitumist luua sügavalt religioossetele ingerisoomlastele ja sakslastele lühikeseks ajaks ka luterlik vaimulik seminar. Ent 1930.

aastate lõpuks olid need õppeasutused ja rahvuspiirkonnad kõik suletud, suurem jagu kirjastuse Kirja välja antud raamatuist hävitatud või erifondidesse paigutatud. Muuseas sattusin 1980. aastate keskpaiku olema Kirja väljaannete üldse esimene laenutaja nii Tartu ülikooli seminariraamatukogus kui ka teaduste akadeemia raamatukogus. Tagantjärele on huvitav tõdeda, et võisin toona neid tõrgeteta laenutada. Oma suureks hämmastuseks sain välja laenutada isegi Kaarlo Kurko kurikuulsa küüditatud ingerisoomlaste kirjade kogumiku.[1]

Hirvelä poliitilise ajaloo valda kuuluv uurimus on suurepärane näide, kuidas ühe rahvusrühma kuvandit võib konstrueerida eri vaatepunktidest, erinevatele ideoloogiatele vastavalt, toetudes eri kogemustele ja eluilmadele. Punasoomlastest kõiketeadvalt positsioonilt esitatud „Ingerimaa kasvatajate" lõpuni teostumata rahvusprojekt oli üks võimalikke. Milline oli seda kavandanud Soome soomlasest tõsikommunisti profiil? Silme ette tuleb enesekindel, üleolev isakuju. Küllap oli mõnigi neist saanud täiendkoolitust Leningradi kõrgema parteikooli eelkäijas. Nende tegevusel oli kahtlemata tulemusi – tegutsesid ju nende juhtimisel kümmekonna aasta vältel Leningradis soomekeelsed keskastme koolid ja ametikoolid (nn mittetäielikud keskkoolid, põllumajanduskool ja õpetajate seminar), lisaks kirjastus Kirja ning Suomalainen Valistustalo ('valgustusmaja', soome kultuurikeskus). Hirvelä teose põhjal jääb mõnest toimijast võrdlemisi sümpaatne mulje. Jalo Kohoneni (snd 1884. aastal Viiburis) lühibiograafia (lk 513) ja tema nägemus soomekeelsest Ingerist ei tundu olevat kantud pelgast paternalismist, saati põlgusest harimatute kohalike „tuhajuhanite" või poolharitlastest reaktsiooniliste tegelaste vastu.

Soomestamine oli niisiis Moskva keskvõimu rahvuskeeli ja -kultuure (ka vägivallaga) nõukogudepäraseks vormiva *коренизация* kampaania osa, mis kasutas ära emigrantide kommunismivaimustust. Väitekirjast selgub, et kampaaniaga käis ideoloogia „rahvapärastamise ja emakeelestamise" hoogtöö ukrainlaste, poolakate, rumeenlaste, slovakkide, sakslaste, kreeklaste, lätlaste, karjalaste ja teiste vähemusrahvuste seas. Nende kõigiga oli bolševike heitlikus rahvuspoliitikas vaja arvestada või siis oli vaja neid survestada, et oma utoopiat luua. Aga juba sõjakommunism oma rekvireerimiste ja vägivallapoliitikaga oli tekitanud rahvahulkades paksu verd. Vastuhakkude summutamiseks ja vastuseisu leevendamiseks tuli ohjad rahvuspiirkondades lõdvemale lasta: alandada makse, lubada keskmikel ettevõtlust ning rahvuskultuuri arendada. Seda kõike tehti uue majanduspoliitika (NEP) sildi all. Õigupoolest polnud see imperiaalse Venemaa sisepoliitikas ju midagi uut – samasuguse „vägivallatu vaikse sulandamise" elemente leidub nii õigeusu põhimõtteis kui ka XIX sajandi lõpu venestamisideoloogias.[2]

Et aga ohje mitte päriselt peost ära anda, otsustati pettemanöövrina luua igale rahvarühmale omakeelne nõukogude kultuur, mis omakorda eeldas kirjakeelte, õpikute ja toimiva koolivõrgustiku olemasolu. Sellega seoses oli vaja välja arendada kirjastamistegevus. Seda tööd pandi Ingeris ja Karjalas tegema juba Soome suurvürstiriigis võimalikult hea emakeelse (kõrg)hariduse saanud meelsuselt lojaalsed kollaborandid, selmet hakata valjastama moraalsetelt hoiakutelt väljakujunenud,

[1] **K. Kurko**, Inkerin suomalaiset GPU:n kynsissä. Kokoelma karkotettujen kirjeitä. Porvoo–Helsinki: WSOY, 1943.

[2] Vt nt **K. Ast Rumor**, Aegade sadestus I–III. Olusid, iseloomustusi, hinnanguid. (Eesti mälu 15.) Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010, lk 183–184.

vaateilt konservatiivseid ingerisoomlasi. *Punikki*'tega koostöös oli hea luua välispoliitiliselt eeskujulikku rahvuspoliitika fassaadi.

Hirvelä järgi iseloomustas soomestajate hoiakuid üldplaanis kõrk, üleolev suhtumine „mahajäänud ning iganditesse takerdunud" ingerisoome külakultuuri, aga ka kohalikku noorde õpetajaskonda ja haritlastesse, kes olid saanud koolituse Kolppana väärikas õpetajaseminaris. Mõistagi ei saanud Valga Cimze seminari õppekavadele rajatud ja vaimuvalguse jagamiseks mõeldud kool uue ideoloogia nõudeid rahuldada. Kirjaoskuse määr oli ingerisoomlaste hulgas pea 100%, ligi 900 külas oli rohkem kui 350 soomekeelset kooli, lisaks koguduste pühapäevakoolid. Kui varasematel kümnenditel olid Soome rahvusromantiliselt häälestatud ja hõimusidemeid hindavad ringkonnad näinud Ingerimaa pisut võõramaigulises „teises" väärtust, siis punasoomlaste jaoks esindas see igandlikku, lootusetult kaduvikku määratud elulaadi.

Sellest teistsugusest sai Soome pagulaskommunistide kaasabil rahvuspoliitilise värvinguga stigma. Eriti põlgasid kommunistid ingerisoomlaste sügavat religioossust, mis oli varem – vähemasti XIX sajandi keskpaigast alates – olnud ettekääne soomluse ja luterluse eesliini nihutamiseks kõikjale Peterburi ümbrusse Soome piirist kuni Eesti piirini. Punasoomlased kuulutasid oma ususõja ingerisoome kultuuri kolmele sambale: kirikule, koolivõrgule ja kiigekultuurile. Nii saigi Soome idealistidest Nõukogude rahvuspoliitilise eksperimendi käepikendus ja löögiriist. Ise pidasid nad endid väljavalituiks, eeskujulikuks eliidiks. Sestap püüab Hirvelä seda episoodi tervikuna määratleda ka kolonialistliku projektina. Mu meelest mõjub selline vaade siiski pisut anakronistlikult, sest nad ei teostanud võimu otseselt emamaa huvides, ei saanud märkimisväärseid hüvesid ega anastanud kohalikke ressursse.

Ka kommunismimeelseid tuleb hinnata individuaalselt

Hirvelä ei anna selgemat vastust küsimusele, kas ja kui aktiivselt osalesid kohalikud ja soomesoomlastest kommunistid ingerisoomlaste massiküüditamistes aastatel 1930–1931 ja 1934–1935. Enamikult Soome vasakpoolse meelestusega haritlasist seda ei ootaks, ent üksikjuhud pole ka välistatud. Massirepressioonides ei saanud nad hiljem osaleda, kuna sattusid juba ise haamri ja alasi vahele. Hirvelä töö näitab, et pole mingit alust lüüa tagantjärele risti Soome kommunistide rühma tervikuna. Hirvelä eesmärk on allikapõhiselt uurida 1920. aastatel Nõukogude Liidus loodud rahvuspoliitikat ja selle institutsioone ning hinnata igaühe tegevust ja vastutust üksikisikutena toonaste sundvalikute ja vabaduste kontekstis.

Tundub, et ühena väga vähestest Soome *punikki*'test õnnestuski vaid Otto Wille Kuusinenil Venemaal ellu jääda ja veel Talvesõja ajal Terijoki nukuvalitsuses tähtsat rolli etendada. Tema olla olnud ingerisoomlaste suhtes tõesti väga halvasti meelestatud ega libastunud isegi partei internatsionalistlikult kursilt „rahvuspõhise kommunismi" eksiteele. Kuigi kõik punapagulased said oma juhtnöörid Moskvast – kas bolševistlikult komparteilt või Tšekaa järeltulijalt OGPU-lt – ja mõningatel juhtudel ka eriväljaõppe Lääne vähemusrahvuste kommunistlikust ülikoolist, oli neil 1920. aastate teisel poolel piisavalt mänguruumi ja valikuvabadust. Ometi jääb väitekirja viimast peatükki lugedes keelele mõrkjas maik: äärmuslik entusiasm või idealism ei tasu ära.

Üks mu endagi vanatädidest õppis samade kommunismimeelsete valgustajate käe all deklameerima „Kalevalat" ja

rääkima võimalikult puristlikult soome kirjakeelt. Ta vältis surmatunnini murde kõnelemist, sest pidas end haritlaseks. On mõistetav, et tal oli haritud inimesena end raske häälestada suulise külakultuuri lainele, ent Hirvelä väitekirja lugedes veendusin järjest enam, et peapõhjus võis olla ingeri murdekeele ja kultuuri sügav halvustamine tema punaõpetajate poolt: see kuulutati ju „algeliseks ja igandlikuks". Sealt oli vaid väike samm üha süveneva enesehalvustamise, rahvusrühma stigmatiseerimise ja (vale)häbini. Kuhu selline kohalike kontekstidega mittearvestav ja hõimuvellede vahendusel tarnitud ideoloogia suubus? „Madalamal arengutasemel" olevate rahvarühmade puhul ei toetatud nende endi intellektuaalset agentsust ega kirjalikku kuvandiloomet. Rahvapärased laulu- ja tantsupärimuslavastused rakendati hegemoonilise vitriinpoliitika vankri ette. Kirjakultuur ja hariduse edendamine (sh õpikute kirjastamine) taandusid teisejärguliseks. Kontrolliva nõukoguliku rahvuspoliitika käigus lansseeriti uusi kunstlikke kontekste ja tähendusseoseid. Rühmade omanimetuste asemel kasutati uusi eksonüüme *isorilainen* (pro *karjalainen*), *inkeriläinen* (pro *suomalainen*) ning *eestiläinen* (pro *virolainen*). Selliste võtetega toodeti uut nõukoguliku värvinguga teadvust. Eespool kirjeldatu puudutab samuti tänapäeva Venemaa soome-ugri rahvaid ja ingerisoomlaste vähemusrühma nii Soomes kui ka Eestis. Peab tunnistama, et impeeriumi aegadeülesed ponnistused vähemuste tasalülitamiseks on kandnud mitmekülgselt vilja.

Bolševistliku maailmarevolutsiooni kinnismõte nägi ette pagulaskommunistide hilisemat rakendamist nn kommunistliku Skandinaavia platsdarmi loomiseks Soomes. Kava olla sündinud juba Tartu rahuläbirääkimiste ajal ühe Soome esikommunisti Edvard Gyllingi peas ja kujutanud endast vastukäiku Suur-Soome ideele. Nn autonoomse Nõukogude Karjala soomestaja Gyllingi missioon lõppes samuti traagiliselt, kui ta 1935. aastal kõrvaldati vaikselt süveneva Soome-vastase sõjalise kampaania ettevalmistamise käigus russofoobias süüdistatuna, sest olevat suhtunud tõrjuvalt vene keelde ja kultuuri. Keskvalitsuses puhusid toona uued tuuled: edaspidi võis Nõukogude ühisriiki ehitada ainult suurvenelaste egiidi all. Samal ajal viidi piirialadel, Põhja-Ingeri soomlaste ja Valge mere Karjala vienakarjalaste ning pomooride seas läbi etnilist puhastust. See päädis topoklasmiga – nende kolme rahvarühma traditsioonilise elukorralduse, elukeskkonna ja rahvuskultuuri hävitamisega.

Tuldagu nüüd tagasi Karjalast Ingerimaa lähistele Suursaarele. Olen kuulnud anekdootlikku lugu, kuidas Vene ja Soome kodusõdade käigus olevat sellele pisikesele saarele sattunud üheaegselt Petrogradist ja Ingerimaalt ning Soomest pagevad emigrandid-punapagulased. Mõnigi kord tuli oodata eluga riskivaid ülevedajaid päevi ja öid. Siiski ei suudetud vaidluste käigus teineteist ümber veenda ega keelitada nina vastassuunda pöörama: Soomest tulijad ei kippunud tagasi Soome-neiu ega Venemaalt pagejad Nõukogude imederiigi rüppe.

Mis Ingeris oma privileege nautinud *punikki*'test edasi sai? Kui põikame Hirvelä mammutteose leheküljele 511, leiame sealt lühibiograafiad, mis annavad küsimusele lakoonilise vastuse: lõviosa lasti maha. Peamise põhjusena toob Hirvelä välja, et nad olla läinud soomestamisega hoogu ja seadnud rahvuse liiga julgelt klassikuuluvusest ette. Nad jäid kommunismi „kodustamise" lõksu ega saanud lõpuni aru, et neid tarvitati vaid ajutise tööriistana suguvendade represseerimiseks.

Repressioonid ingerisoomlaste seas

1929. aasta algas kolhoosikorra kehtestamisega kõikjal NSV Liidu territooriumil. Enamik ingerisoomlasi ei tahtnud sellega esialgu kaasa minna, mistõttu sugenes OGPU-s plaan toimetada umbes 20 000 kontrrevolutsiooni toetajat Arhangelski piirkonna metsalankidele. Külakooliõpetajate seaski polnud kommunistliku ilmavaatega parteilasi kuigivõrd. Soomekeelsete koolide 370 õpetaja seas oli toona kommuniste vaid 15%, soome külades kokku veidi üle 300 parteilase. Mittekommunistide vastupanu murdmiseks käivitati ajalehes Vapaus laimukampaania: õpetajaile esitati valesüüdistusi, enamik vallandati töölt. Vaatamata sellele said kommunistid valimistel kõikjal soome rahvuskülanõukogudes lüüa, kogudes vähem kui 10% häältest. Leningradist saadeti Ingerimaa küladesse erikomisjon, kes uuris külanõukogude „parteiliinist kõrvalekaldumist". Nende juhtkonnad tagandati ja viidi läbi uued, keskvõimu kontrollitud valimised. Kolhoosiga mitteühinenuile kehtestati ülikõrged maksud, samuti sundnormid natuuras (vili, linad, nahad, munad jm) ning ülejõukäiv raiekohustus. Samuti ei saanud mitteliitunud tööd kodukohas ega linnadeski. Kord kulakuks kuulutatuid ei võetud kolhoosi ka hiljem – nii puudus igasugune võimalus neile kehtestatud kõrgetest maksudest vabaneda.

Esimesed kolhooside loomise ja kulakute klassi hävitamisega seonduvad massiküüditamised toimusid juba 1929. aastal, mil saadeti välja peamiselt jõukamaid „kulakuid". 1930. aastal anti välja kesktäitevkomitee ja rahvakomissaride nõukogu uus määrus „sotsialistlike ümberkorralduste kindlustamise abinõudest kollektiviseerimise ja kulaklusega võitlemise jätkamisel". Eriti traagilised olid 1931. aasta „mustad ülestõusmispühad", mil küüditati paari ööpäevaga üle 10 000 inimese. Nüüd saadeti välja ka suur osa tärkavast intelligentsist ja toimekamad koguduseliikmed, peamiselt Koola poolsaare apatiidi- ja niklikaevandustesse, Valge mere kanali ehitusele ja kurikuulsasse esimesse GULAG-i koonduslaagrisse Solovetsi peasaare mungakloostris.

Mida oleks veel vaja uurida?

Ukrainlastele korraldati ligikaudu 4 miljoni inimese elu nõudnud näljahäda, mida esitleti tagantjärele noort progressiivset riiki tabanud *force majeure*'ina. Hiljem sai see nimeks holodomor. Seda on käsitatud kui tahtlikku, sihikindlat genotsiidi ühe rahva vastu. Soome rahvusarhiivi suurprojekt „Soomlased Venemaal 1917–1964" tõendab ligi 12 000 soomlase järjekindlat hukkamist suure terrori käigus. Seejuures on tuvastatud süstemaatiline rahvuspõhisus, mida loetaksegi vastavalt rahvusvahelistele kokkulepetele genotsiidseks tegevuseks. Soomlaste osakaal hukatute seas oli Leningradi piirkonnas tavatult kõrge, ületades kordades teiste rahvarühmade kaotusi. Kahjuks ei ole sama projekti käigus põhjalikumalt uuritud ingerisoomlaste inimkaotusi samas ajavahemikus. Kuna sel teemal on kirjutatud teisal, ei pööra Hirvelä oma uurimuses sellele eraldi tähelepanu. Tema peaeesmärk on keskenduda siiani valgustamata *punikki*'te saatusele. Samas tõdeb autor, et arvandmed ingerisoomlaste repressioonide kohta eri uurimustes on heitlikud ja nõuaksid kindlasti täiendavat süstemaatilist uurimistööd.

Ingeri soomestajaist pagulaskommunistide ning ingerisoomlaste vahel eksisteeris ühendav tegelaskond, keda peaks eraldi uurima. Väitekirjas on põgusalt käsitletud vaid ühe ingerisoomlasest literaadi, 1899. aastal Järvisaari kihelkonnas sündinud Yrjö Savolaise tausta. Savolainen on kirjutanud ühe parema ingerisoomlaste

ajalugu kajastava romaani „Aikojen hyrskyissä" („Aegade pöörises", 1935). See katab vahemikku Kolppana seminari rajamisest 1860. aastatel kuni õpetajate tehnikumi asutamiseni 1920. aastate alguses. See on ingeri noorharitlase arenguromaan, kuhu on põimitud Venemaa sõdade lugu (Krimmi sõda, Vene-Jaapani sõda, esimene ilmasõda, riigipöörde aeg), aga ka Peterburi-Petrogradi olustikku. Sellegi teose laenutasin 2000. aastate alul Tallinna Ülikooli akadeemilisest raamatukogust ja sain oma käsutusse veel lahti lõikamata eksemplari. Samas polnud minu andmetel Peterburi raamatukogudes sellest säilinud ainumatki eksemplari, sest teos kõrvaldati ladudest ja hävitati juba siis, kui käivitusid massiküüditamised Põhja-Ingeri piiriäärsetes kihelkondades (lk 381–382). Kirjanikul oli kavas kirjutada mastaapne triloogia, ent ilmuda jõudis vaid selle esimene osa. Savolainen oli Kolppana õpetaja- ja köstriseminari kasvandik, tegutses Leningradis soome kultuurikeskuses, töötas ajalehe Vapaus kultuuritoimetuses, oli tõlkija ning kirjastuse Kirja õppekirjanduse toimetaja. Kommunistlikku parteisse oli ta astunud 1928. aastal, hukati aga 1937. aastal. (Lk 519) Mahalaskmiseks võis põhjust anda ainuüksi romaani Vene imperialistlike sõdade suhtes kriitiline peatükk. Mu eespool mainitud vanatädi, kes olevat olnud õpingute ajal mõnda aega kirjaniku masinakirjutaja-sekretär, iseloomustas teda avarapilgulise haritlasena. Kirjaniku vend, kes oli õppinud juba riigipöörde järel ümberkorraldatud Gattšina õpetajate tehnikumis, töötas hiljem samas õppeasutuses ja elas pärast sõda kõrge eani Tallinnas. Siin aga leidus vaevalt ainumatki inimest, kes teadis, millist rolli ühe väikse rühma kultuuriloos oli ta vend mänginud.

Tänu Jesse Hirvelä uurimusele hakkasin paremini aru saama oma vanatädi vähestest juttudest kõnealuse kümnendi kohta. Soome-Vene 1944. aasta septembri vaherahu järel Soomest Rootsi põgenenud vanatädiga sain suhelda kaugelt vähem, kui piisavaks mõistmiseks oleks vaja olnud. Teine haru arvustaja sugulõsast (Venjoki kihelkonna Mosinanmylly küla Vanhased) saadeti aga viimse meheni Koola poolsaarele 1930. aasta kevadel. Suur on tõenäosus, et nende kui „valgekaartliku hüdra", kolhoosidesse mitte astuda soovinud „kapitalistliku jäänuki" ja „kontrrevolutsioonilise kihi" suhtes olid väljendanud oma meelsust ka selles doktoritöös mainitud tegelased. Muidugi oli maailmavaateliselt ajendatud tegudel letaalseid tagajärgi: üks vaarisadest (Juhana Rautalainen, snd 1884) sai süüdistuse Loodearmees sõdimises ja kolhoosivastasuses ning suri eeluurimisvanglas talle osaks saanud jõhkra piinamise tüsistustesse 1932. aasta suvel; teine vaarisa (Juhana Kelo, snd 1886) lasti maha ühes Leningradi vanglas 1937. aastal („süü" on teadmata, ent tollaseid repressioone põhjendati peamiselt Sergei Kirovi mõrvaga seondatud fabritseeritud süüasjadega). Teade mahalaskmise kohta koos formaalse rehabiliteerimisega saabus lähisugulaste järelepärimiste peale aga alles pärast Stalini aja lõppu.

TAISTO RAUDALAINEN

Arno Oja meenutades

1. XI 1950 – 25. V 2026

Foto: Sirp

Arno Oja avaldas kaks raamatut: mahuka, 90 kirjatööst koosneva kogu „Kajaloodi vari. Artikleid ja arvustusi 1989–2016" (2016) ja mõnevõrra õhema, 29 pikemat või lühemat kirjandusvaatlust sisaldava „Eesti kirjandusmaastikul. Kirjutisi 2016–2020" (2021). Pärast esimest raamatut arvati ta Eesti Kirjanike Liidu liikmeks. Teise raamatu napivõitu vastuvõtt jättis temasse rahuldamatuse tunde, ta vihjas rohkem kui korra, et mina võiksin sellest raamatust kirjutada, vist lausa ootas seda, nii et kui 2025. aastal panin kokku oma artiklikogu, siis kirjutasin selle tarbeks Arnole pühendatud loo „Iru estofiil ja tema aed".[1] Kirjutasin raamatust ja natuke üldisemaltki, ütlesin ära enda meelest kõige olulisema, sest juba siis oli tunne, et see võib olla temast viimane kirjutis. Pärast „Eesti kirjandusmaastiku" ilmumist hakkas autori tööhoog tasapisi vaibuma. Loomingus nägi tema viimane pikem artikkel trükivalgust 2020. aasta septembris, see oli Vladimir Beekmanist, ja mulle tundus, et Arno sõbralikult mõistev kriitiline hoiak ja mänguline lähenemisviis oleksid sobilikud nii mõnegi nõukogudeaegse unustusse vajuva kirjaniku kaasavõtmiseks tulevikku, aga siis loobus ta ometi sellest küsitava väärtusega missioonist. Ja pühendus rohkem oma virtuooslikule harrastusele: ristsõnade lahendamisele.

Arno ilmus Tallinna Pedagoogilisse Instituuti 1975. aastal, meie parajasti teisel kursusel rügavasse õpperühma. Temaga käis kaasas hämar legend, et ta on pidanud Tartu ülikoolist sunniviisil lahkuma, aga et ta on mingis mõttes geenius, kelle mälu kohta olevat ülikoolis öeldud, et sajandis sünnib ainult paar sellist inimest. Ja tema käitumine loengutel, kiired vastused küsimustele, kirjandusalased teadmised, mis meil alles silmapiiril seisid, kinnitasid selle legendi õigsust. Temaga võis kiiresti sõbruneda ja juba istusime pärast loenguid kahekesi Narva kohvikus ja arutasime trammikolina taustal kirjanduseasju. Selline vestlus tundus temale olevat loomulik ja õieti ainuke olukord, kus ta tahtis viibida ja kus ta kuidagi iseenesestmõistetavalt kogu aeg viibiski, ei mäleta jutte muudel teemadel. Kuigi meenub pedagoogiline praktika pioneerilaagris, õieti pingutus sellest viilida, mis suuresti tänu Arno veenvale suhtlemisoskusele õnnestuski. Vaatasin kohvikus vanemale ja erudeeritumale koolivennale õpihimuliselt otsa ja panin hoolega tähele, mida ta rääkis – surmtõsiselt ja murelikult – Aivo Lõhmuse

[1] **T. Haug**, Kuramaaži lõpp ja teisi kirjatöid. Tallinn: EKSA, 2025, lk 218–224.

luulekogu arvustamise probleemidest. Sest tema avaldas ajakirjanduses juba arvustusi! (Tõsi, „Kajaloodi varjust" jättis ta oma noorepõlve kirjatööd kõrvale.)

Ja siis tuli seletus teda saatva hämara legendi teisele osale. Ühel päeval oli ta lihtsalt kadunud. Mitte küll täielikult, sest aeg-ajalt ilmus ta välja, kord halvemas, kord paremas seisukorras, aga oli selge, et kõrgkoolide lõpetamine ei ole talle kontimööda. („Kesvamärjuke ja „peediks" kutsutud piiritusevein oli meie noorusaegne suhtlusvahend, odav ja hakkas hästi pähe", nendib ta Tarmo Tederi autobiograafilise taustaga teost arvustades.[2]) Ta tegi katseid püsi leida, töötas muu hulgas lühikest aega raamatukogus, mida jäädvustab kaks koolilastele mõeldud kommenteeritud bibliograafiat.

Murranguaegadel oli teda jälle näha: 1989. aastal avaldas ta Loomingus eelmise aasta luule ülevaate, 1990. aastal esines väliseesti kirjanduse konverentsil mõjuva ettekandega Kalju Lepikust, nähes tema loomingus eepost, sümfooniat, viieosalist suurteost, mis on võrreldav isegi Tammsaare „Tõe ja õigusega".[3] Aga siis oli ta jälle kadunud. Loomingu toimetajale, kellel kõik potentsiaalsed autorid on kuskil arvel, andsid need kadumised eriti selgelt tunda.

Arno Oja raamatutele lisatud bibliograafiad osutavad, et viljakas, terve kümnendi kestnud tööaeg algas tal – lõpuks ometi! – 2010. aasta paiku. Umbes sel ajal kohtasin teda Tallinna lähedal Andres Herkeli hoole all – majaperemees oli talle võimaldanud omaette elamise kõrvalhoones. Kadumiste nõiaring oli sellega katkestatud, kuid katkes lõplikult alles siis, kui mõnesugust kõrvalist abi vajav mees leidis rahusadama Iru hooldekodus, selle asutuse ühe noorema ja kõigiti lugupidamist teeniva elanikuna.

Meie olime vanad sõbrad kirjanduses. Jätkasime juttu sealt, kus see viimane kord, oli see siis eile või kümne aasta eest, oli pooleli jäänud. Nüüd põhiliselt kirja teel või telefonikõnedes, sest kohtumised jäid vahemaa tõttu harvaks. Eesti kirjandus oli meie suhtluse põhiteema, neil aineil fantaseerisime ja ulmlesime vahel üsna ülemeelikult ja võtsime ajaviiteks mängupoose (tema nimetas ennast Rein Veidemanni arvustusest ajendatuna uhkelt Metakirjanikuks, mina ennast tagasihoidlikult Hanseniks). Isiklikust elust me enamasti ei rääkinud, tervisest väheke, ikka oli käsil mingi lugemine ja kirjutamine ning sellega seotud mõtteilm. Eluviis oli teda räsinud, kuid eesti kirjandus, mis mingil seletamatul ja vääramatul kujul tema sees istus, oli saatuselöökide vastu olnud täiesti immuunne. Kui siinkirjutaja kohta võiks vajaduse korral leebelt öelda, et on tegelnud Tuglase ja tema ajajärgu uurimisega, siis Arno Oja kohta tuleb öelda: ta oli eesti kirjanduse entsüklopedist. Ta ei olnud millessegi ennastunustavalt süvenenud, aga oli kõikjal kohal, tundis taimeliike nagu botaanik ja tänavanurki nagu giid. Võtkem „Kajaloodi vari" suvalisest kohast lahti ja asugem teele. Tee viib kohe igale poole: Ervin Õunapuu, Olle Lauli, Rein Veidemann, Rein Raud, Holger Kaints, Toomas Raudam, Tarmo Teder, Peeter Sauter, Maarja Kangro, Valdur Mikita, Sofi Oksanen, Helvi Jürisson, Andres Langemets, Doris Kareva, Jürgen Rooste, Livia Viitol, Leili Iher... kui mainida üksnes mõningaid peatusi. Arno Oja mälu oli endiselt kõrgtasemel, nii nagu siis, kui ta meid sellega Peda loengusaalis üllatas. Ja see mahutas palju rohkem kui andmeid eesti kirjanduse kohta. Ristsõnade ajakirjad (mida

[2] **A. Oja**, Elukevad saare peal. – A. Oja, Eesti kirjandusmaastikul. Kirjutisi 2016–2020. Tallinn: EKSA, 2021, lk 235.

[3] **A. Oja**, Kalju Lepiku „Tõde ja õigus". – A. Oja, Kajaloodi vari. Artikleid ja arvustusi 1989–2016. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016, lk 24–26.

mul külla tulles ikka kaasa paluti tuua) saavad liiga kiiresti läbi, kurtis ta vahel.

Arno suhtus inimestesse üldiselt hästi. Ise elus palju patustanuna ei tõtanud ta hukka mõistma teisi ja teistmoodi patustanuid, liiatigi oli ta tõestanud, et inimlikkuse tuum võib säilida väliselt ebainimlikkegi vorme võtvas eluvoos. Tema arvustustele on ette heidetud liigset sõnamängulisust ja põhjendamatut assotsiatiivsust, mis ähmastab selge hinnangu. Aga mina näeksin siin mingit kordumatut, arnoojalikku käesirutust, empaatiataotlust sõna kaudu tolle müstilise Teise mõistmiseks või vähemalt aimamiseks, puudutamiseks. Ta ei olnud kunagi minu kombel koos Mart Mägraga looduses matkanud (kuigi Mägra sisutäpsetel loengutel olime koos istunud), aga ometi elab tema arvustus Vesipapi valitud luuletustele sellesse looduskeskkonda ja selle märksõnadesse (avarilm, Ilmasammas, jumaline) sisse suure empaatiaga.[4] Ja ma arvan, et selliseid, kas või korraks tabatud Teise olemuslikke puudutusi on tema kirjatöödes peidus rohkesti.

Oma empaatiameeles suhtus ta mõistvalt ka Juhan Smuuli, kui kirjanike liidus kerkis küsimus kirjaniku bareljeefi ajakohasusest kirjanike maja seinal. Meenub meie natuke heitlik vestlus – on olukordi, kus igas suunas on raske võrdselt avatud olla, ja ma võisin muu hulgas arendada tema enda kirjatööst sündinud kujutluspilti: kirjanike maja seinal on Kalju Lepiku, selle luule-Tammsaare sümfooniliselt lainetav bareljeef. Ja sinna juurde raiutud mõni autorile iseloomulik tsitaat. Merest tõusnud on maa. Või midagi muud samasugust müütiliselt suurejoonelist. Ammendava põhjenduse niisuguse bareljeefi paigutamiseks kirjanike maja seinale leiab Arno Oja raamatust „Kajaloodi vari" (lk 23–29).

Pronksi valatud Jaan Kross püstitati kõnesoleva paiga lähedusse 2022. aastal, ei mäleta, kas Arno seda oma ihusilmaga enam vaatama jõudis. Tema käimine muutus viimastel aastatel üha vaevalisemaks. Aga kujutleda, kuidas me kõnnime kergel sammul nende kahe – Krossi ja Lepiku – vahelt läbi, nagu oleksid nad elus, isegi kui meie oleme juba surnud, võis ikka. Ja ei oleks midagi loomulikumat, midagi enesestmõistetavamat kui see, et asjad on just nii ja mitte teisiti.

TOOMAS HAUG

[4] **A. Oja**, Linnumehe kojujõudmine. – A. Oja, Kajaloodi vari, lk 54–56.

LÜHIKROONIKA

5.–6. oktoobril toimus Tallinnas rahvusvaheline sümpoosion „Sõda ja kirjandus". Esinesid Eneken Laanes („Regarding the Pain of Others" / „Vaadeldes teiste valu"), Boštjan Videmšek ja Maarja Kangro („Decades in War" / „Aastakümneid sõjas"), Joosep Susi („Sõda tuleb lähemale: transformatsioonid eesti sõjaluules alates 11. septembrist 2001"), Maria Ivanova („War through the Windows of a Dollhouse" / „Sõda nukumaja akendest"), Hasso Krull („Kangelasi austa kehvi: Gustav Suitsu intellektuaalne ermitaaž"). Kuidas on sõja kujutamine ajas muutunud, arutasid vestlusringis Julia Mussakovska, Halõna Kruk, Faruk Šehić ja Mikko Lagerspetz. Sõja kujutamise üle ajalooromaanis arutlesid Tiit Aleksejev ja Linda Kaljundi.

6. oktoobril peeti Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis kirjandusteaduse kollokvium „Eesti kirjanduse lugu ja tänapäeva lugeja". Ettekannetega esinesid Liina Lukas („Sissejuhatuseks Eesti uue kirjandusloo kirjutamise mõttest"), Marju

Lauristin („Kirjanduslik mälu ja noored lugejad lugemisuuringu andmetel") ja Johanna Ross („Viimaste kirjanduslugude vastuvõtust"). Eneken Laanese juhitud ümarlauaarutelul „Eesti kirjanduslugude traditsioon ja pluralism" osalesid Luule Epner, Ele Süvalep, Mart Velsker, Epp Annus, Sirje Olesk ja Marin Laak.

9. oktoobril tähistati seto kultuuri nädala raames Värskas seto rahvaluuleteadlase, „lauluisa" ja sootska Paul Hagu 80. sünnipäeva. Eva Saar kõneles folkloorisõnavarast seto sõnaraamatus ja Ode Oras seto leelo kogumikest helikandjatel. Esitleti „Leeloantoloogia" III köidet.

13. oktoobril toimus Eesti Rahvusraamatukogus XXI oskuskeelepäev „Mõist(mis)est kogukonnani". Esimeses ettekandeplokis „Oskuskeel – sõnastikud, teaduslugu ja uued tehnoloogiad" esinesid Margit Langemets (EKI, „Kultuurivanker, arterikõvastumus ja järjekorrariiul. Kus on oskuskeele kodu?"), Raul Veede (Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Eesti Ühendus, „Eestikeelsed entsüklopeediad terminiloome ja oskuskeelekorralduse vahendina läbi ajaloo") ja vikipedist Ivo Kruusamägi („Tänane päev ja tulevik entsüklopeediate terminitöö korralduses"). Teises ettekandeplokis „Oskuskeel kogukondlikus vaates" astusid üles Aet Kuusik („Kes kardab soolise võrdsuse ja LGBT+ terminibaase?"), Kerttu Rakke (ajakirja Vaimupuu toimetaja, „Lihtsast keelest ja arekeelest") ja ERR-i ajakirjanduseetika nõunik Tarmu Tammerk („Ajakirjandus ja oskuskeel: käsikäes või vastamisi?").

14. oktoobril korraldati Tallinna Ülikoolis sümpoosion „Elamise ilu talumatu kergus. Rein Veidemann – 80". Esinesid Jaan Undusk („Kriitik kui karjataja"), Maarja Vaino („Kirjanduslik piimaring"), Marin Laak („„Kalevipoeg" tüvitekstina"), Piret Viires („Postmodernismi paradoksid") ja Rein Veidemann („Elamise ilu talumatu kergus").

16. oktoobril toimus Narvas Fenno-Ugria korraldatud hõimupäevade konverents „Soome-ugri rahvad – keeled, kultuur ja ajalugu". Ettekannetega esinesid Karl Pajusalu ja Petar Kehayov (TÜ, „Läänemeresoome keelte sünnilood"), Tuuli Tuisk (TÜ, „Liivlus ja liivi sõbrad: koostöö ja identiteet XXI sajandil"), Madis Arukask (TÜ, „Vepslased – riigiloojast metsarahvas"), Anna Ventšakova (Tartu Linnamuuseum, „Kauge sugulus, lähedane kultuur? Mõtisklus mokša ja ersa rahvakultuurist ning selle võimalikest seostest Eestiga"), Ljudmila Jamurzina (Tallinna Mari Selts, „Marid, millised me oleme?"), Natalia Pyllu (Eesti Rahva Muuseum, „Udmurdid: lood, mida kaart ei näita") ja Aado Lintrop („Obiugrilased, kauged ja lähedased").

19. oktoobril esines Ivo Kruusamägi Eesti Kirjandusmuuseumi seminaril ettekandega „Hurda kogud 2.0: Wikimedia maailm". XXI sajandi tehnoloogilised võimalused on oluliselt hõlbustanud inimeste kaasamist andmete kogumisse, kuid väljakutsed ei erine XIX sajandi omadest ning paranenud pole ka nende protsesside mõistmine. Teatud mõttes on tuntuim „vanavara" kogumise keskkond nüüd Vikipeedia.

20. oktoobril tähistati Tartu Kirjanduse Maja kirjanduslikul teisipäeval Rein Veidemanni 80. sünnipäeva. Esitleti esseekogu „Omailma väraval seistes" ning lisaks autorile kõnelesid Janika Kronberg ja Arne Merilai.

21. oktoobri Eesti Kirjandusmuuseumi seminarisarjas „Folklore and Friends" esines Piret Paal ettekandega „Cul-

tivating Death Literacy through the Humanities". Tartu Ülikooli meditsiiniantropoloogia kaasprofessori Piret Paali uurimistöö keskendub palliatiivsele ravile, spirituaalsele hooldusele ning haiguste ja elu lõpu kultuurilistele käsitlustele. Seminaril arutleti, kuidas humanitaarteadused aitavad paremini mõista surma, suremist ja elulõpuhooldust.

22.–23. oktoobril peeti Võrus Võru Instituudi sügiskonverents „Läänemeresoome piirid". Avasõnavõtuga esinesid Karl Pajusalu ja Külli Eichenbaum, kes meenutasid 30 aastat Võru Instituudi konverentse. Ettekannetega astusid üles Heiki Valk („Läänemeresoome piirid – küsimusi arheoloogia vaatenurgast"), Mirja Ots („Kirikumäe järvest leitud Eesti vanim ühepuupaat"), Tanguy Solliec, Karl Pajusalu ja Leo Léonard („Beyond boundaries: Inner complexity within the Southern Estonian Dialect Network – dialectometric insights"), Jack Rueter („Finite-state guesser for Võro finite-state description"), Helen Plado („Kas tugev kontakt võib keelt kontaktkeelest ka kaugendada? Võru keele juhtumiuuring"), Arvis Kiristaja („Kas ajaloolisel Petserimaal leidub *ga*-järelliitega hüdronüüme?"), Eva Saar („Seto ja isuri keele ühisjooni eri keeletasanditel"), Triin Todesk („Keelevahetus ja keeleideoloogiate mõju mulgi keelealal"), Heinike Heinsoo („Kes ma olen, kui mu õde on isur ja ema vadjalane?"), Maria Kok („Hyvät käytänteet karjalan kielen opetuksen, tutkimuksen ja elvytyksen integraatiossa"), Miikul Pahomov („Ensimmäinen evankeliumin käännös lyydin kielelle"), Nikolai Kirsanov („Where does the Finnic toponymic space end? Twelve dimensions from Emajõgi to the Karelian isthmus"), Indrek Jääts („Eestlased vanadel etnograafilistel kaartidel"), Santeri Junttila („Uued arusaamad aaria laenudest eesti keeltes"), Sissi Conway („Towards a systematic critical analysis of (Proto-)Finnic etymologies for (Proto-)Germanic words"), Valts Ernštreits („Läti läänemeresoomlased"), Enn Ernits („Liivlaste asualapiiridest August Bielensteini ja August Westrén-Dolli uurimuste valguses"), Muntis Auns („In search of Metsepole's villages and farmsteads"), Uldis Balodis ja Karl Pajusalu („Läänemeresoome arhipelaag Ida-Lätis"), Tobias Weber („*Suzi sits kaivu* – reconstructing internal and external relationships of a Kraasna fable") ja Dmitrijs Ščegoļevs („When the language disappears but the boundary remains: Krevinian identity, language shift and the Finnic cultural frontier").

23. oktoobril korraldasid Ene Mihkelsoni Selts ja Eesti Kirjandusmuuseum Tartus Ene Mihkelsoni elule ja loomingule pühendatud ettekandepäeva „Elusalt, olla luule". Avasõnavõttudega astusid üles Eve Annuk ja Aija Sakova, seejärel kõnelesid Janika Kronberg („Visnapuu(du)lik Mihkelson"), Tanar Kirs („Eesti luulelugu") ja Mart Velsker („Mida räägib „Kõnelev piir"?"). Ene Mihkelsoni kultuurimõtestaja preemia pälvis Eve Pormeister. Marin Laak ja Katrin Kern esitlesid Mihkelsoni luulekogu „Kõnelev piir".

26. oktoobril esines Nikolaos Koulopoulos Eesti Kirjandusmuuseumi seminaril ettekandega poliitilistest internetimeemidest ja nende kommentaaridest. Koulopoulose analüüs põhineb Facebooki postitatud keskkonnakatastroofi teemalistel meemidel ja kommentaaridel, mis kritiseerivad Kreeka paremkonservatiivse valitsuse tegevust aastatel 2021–2023. Uuring näitas, kuidas huumor võimaldab väljendada poliitilisi hoiakuid, kritiseerida võimulolijaid ning kujundada ja vaidlustada arusaamu ühiskondlikust vastutusest.

27. oktoobril Eesti Kirjandusmuuseumi seminaril pidasid Kikee Doma Bhutia ja Santosh Limboo ettekande „Guiding the dead, sustaining the living: Funerary ritual and the shamans of Sikkim". Limbu rahva matusetavade uurimise, välitööde ja intervjuude toel anti ülevaade, kuidas surmarituaalidel korraldatakse surnute üleminekut elavate kogukonnast esivanemate juurde. Neid rituaale käsitatakse kui liminaalset protsessi, mille käigus kujundatakse ümber lahkunu, leinajate ja laiema sugulusrühma suhted. Just matuserituaalides avaldub šamaani autoriteet täielikult. Hoolimata vastuolulistest sotsiaal-majanduslikest ja religioossetest muutustest jäävad šamaanid (Peli-Phangsam) limbu rahva kollektiivse identiteedi ja järjepidevuse hoidjateks.

29. oktoobril toimus Tartu Ülikoolis tekstiuurijate aastakonverents „Tekstipäev 25: tekst enne, nüüd ja pärast", mis oli pühendatud 25 aasta möödumisele esimesest tekstipäevast. Esinesid Riina Reinsalu (TÜ, „Tekstidest ja taustadest"), Len Toots (TÜ, „Transinimesed Eesti meedias: sõnavara ja protsessitüüpide analüüs"), Helena Lemendik (TÜ, „Tekstis ja tekstide vahel: kuhu viivad viited?"), Anu Kadri Uustalu (TÜ, „„Ärge pressige, jobud" ehk Kuidas pannakse kasutajale sõnu suhu küpsiseteadetes"), Helin Puksand (TLÜ, „Kirjutamine paberil või arvutis – kas tulemus on sama?") ja Merilin Aruvee (TLÜ, „Tekstide uus ökosüsteem: käsitööst plastikuni").

30. oktoobril toimus Tallinna Reaalkoolis Eesti keelenõukogu visiooniseminar „Kuhu on teel eesti keele õpetamine koolis?". Ettekannetega esinesid Tiit Tammaru (TÜ, „Eesti demograafia – hetkeseis ja vaade tulevikku"), Leena Nissilä (Soome kodumaa keelte keskus, „Õppijast lähtuv keeleõpe ja keeleteadlik aineõpe – Soome näide"), Kerttu Rozenvalde (TÜ, „Kas keelelisel mitmekesisusel on koolis kohta? Üleminekust riigikeelsele õppele Lätis"), Kairi Kaldoja (HTM, „Üks keel, üks õpetus?"), Merilin Aruvee (TLÜ, „Tänasest visioonist homsesse reaalsusesse: eesti keele õpetuse väljakutsed ja võimalused aastani 2035"), Helen Hint (TÜ, „Eesti keele õpetaja läheb ülikoolist kooli. Mis me talle kaasa anname ja mida peaks andma?") ja Rain Mikser (TÜ, „Eesti keel üld- ja kutsehariduse alusväärtusena: õppekava-arenduse vaatepunkt"). Ilmar Tomuski juhitud arutlusringis „Kas see, mis on toonud meid siia, viib meid edasi?" osalesid Urmas Sadam, Irene Käosaar, Edgar Roditšenko, Martin Medar, Anette Ross, Irene Artma ja Kairi Kaldoja.

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

14. septembril kaitses Kristin Klaus Tartu Ülikoolis religiooniuuringute erialal doktoritöö „Style of Old Greek Job. Its Value for Textual, Literary, and Redaction Criticism of Hebrew Job" („Old Greek liobi stiil. Selle tähtsus heebreakeelse liobi teksti-, kirjandus- ja redaktsioonikriitika jaoks"). Juhendaja oli professor Urmas Nõmmik (TÜ), oponent oli professor Juliane Eckstein (Pädagogische Hochschule Freiburg, Saksamaa).

Vana Testamendi Iiobi raamat tõlgiti esimest korda vanakreeka keelde umbes II sajandi keskel eKr Aleksandrias. Doktoritöös uuritakse kümmet kõnet Iiobi raamatu vanakreekakeelses tõlkes, et selgitada välja, kas ja kuidas peegeldavad tõlkija stiililised ja poeetilised taotlused tolleaegse heebreakeelse teksti kuju. Kõned erinevad heebreakeelse teksti probleemide, kreeka

tõlkest välja jäetud lõikude ja kogupikkuse poolest, mis annab hea võimaluse uurida tõlkija tegevust eri olukordades. Uurimus näitab, et kuigi Iiobi raamatu vanakreekakeelne tõlge ei ole luule, on see luuleliselt stiliseeritud ning esitatud stroofidena, mis peegeldavad heebrea tekstis nähtavat struktuuri, aga kalduvad sellest ka kõrvale. Lisaks leitakse, et tekstis muudatuste tegemisel võttis tõlkija enamasti arvesse kogu stroofi või isegi mitut stroofi. Vanakreekakeelne Iiobi raamat annab tunnistust sellest, et stroofiline struktuur on nähtav peale tänapäeva teadlaste – kellel on oskused ja võimalused teksti oma äranägemise järgi vormistada – ka antiikaja tõlkijale, kellel oli tõenäoliselt ees vaid käsikirjarull.

Doktoritöös näidatakse, et tõlkija oli tundlik selliste tekstiprobleemide suhtes, mis olid seotud käsikirja kahjustuste ja oletatavate heebreakeelsesse teksti hiljem tehtud lisandustega. Kõige olulisem järeldus on see, et enamikul juhtudel oli vanakreekakeelse Iiobi raamatu lähtetekst sisuliselt samasugune nagu tänapäeval kasutatav heebreakeelne tekst, sisaldades juba toona paljusid oletatavaid laiendusi, ebakorrapärasusi, mitmetähenduslikke tekstikohti ja keerukusi. Uurimise käigus leiti siiski mitu lõiku, mis võisid lähtetekstis puududa. Lahknevused tulenevad valdavalt tõlkija tõlgenduslikest, stiililistest ja poeetilistest otsustest, mitte radikaalselt erinevast heebreakeelsest allikast. Kui lähtetekst oli väga keeruline või rikutud, otsustas tõlkija luua ise fragmentidest sisukaid värsse ja stroofe, selle asemel et neid välja jätta. Suuremad väljajätud olid tõenäoliselt tingitud pigem sisu kordumisest või sobimatusest kui tekstilistest raskustest.
(https://dspace.ut.ee/items/af547802-02cb-4bca-8162-b396d95e7d45)

30. septembril kaitses Mari-Ann Remmel Tartu Ülikoolis folkloristika erialal doktoritöö „Eesti kohapärimus ja pühad paigad: arhiivimuistenditest maastikukogemuseni" („Estonian Place-Lore and Sacred Sites: From Archived Stories to the Real Landscape Experience"). Juhendaja oli kaasprofessor Madis Arukask (TÜ), oponent oli PhD John Björkman (Åbo Akademi, Soome).

Väitekiri keskendub eesti kohapärimuse eri aspektidele, käsitledes selle uurimislugu, sellega seonduvaid mõisteid, rahvaluulemotiive ja tähenduslikke paiku. Põhitähelepanu on looduslikel pühapaikadel ning nende määratlemisel ja väärtustamisel. Töös on ühendatud eri vaatenurgad ja allikmaterjalid arhiiviandmetest ja kaartidest väliuuringuteni.

Tööst järeldub, et arusaam looduslikest pühapaikadest võiks olla avaram. Pärimuse tõlgendamisel tuleks arvestada eri ajastutele ja uskumussüsteemidele viitavaid tasandeid, sh vanemat, mütoloogilist ja animatistlikku pärimuskihti, samuti põimumist kristlusega. Põhjendatakse, miks kohamuistendid (nt Kalevi jälgedega kividest, rändavatest järvedest, puudeks muutunud inimestest ja kuningate istutatud puudest) võivad osutada kunagistele pühapaikadele, isegi kui otsesõnalised rituaaliteated puuduvad. Vihjed paiga kunagisele sakraalsele tähendusele peituvad sageli toponüümides.

Eesti allikmaterjali näitel on esile toodud püha mõistega seonduvad liminaalsuse, anomaalsuse, eraldatuse ja ohustatuse märksõnad ning ühiskonda reguleeriva püha korra mõiste koos vastavate reeglite ja keeldudega. Tähelepanu väärib pühapaikade asukohaloogika, milles ilmnevad korduvad mustrid (nt vesikondade piirid, veekogude kaldad, asustusüksuste piirid, maastiku reljeefi üleminekualad, süvised). Eraldi on vaadeldud hiietoponüümika seoseid vee ja veekogudega.

Pühapaiku vaadeldakse ökoloogilis-sakraalse võrgustiku sõlmpunktidena

ning sidusa ja tasakaalustatud süsteemina. Tehakse tähelepanekuid pärimuse levikuteede, kestlikkuse ja muutuste kohta. Esile tulevad kohapärimuse piirkondlikud eripärad, mis võivad anda olulist teavet mineviku elukeskkonna, tavade ja kohaliku identiteedi kujunemise kohta.
(https://dspace.ut.ee/items/8ab86149-7fce-45d7-b87b-fbe7417c3cfe)

30. septembril kaitses Kärri Toomeos-Orglaan Tartu Ülikoolis folkloristika erialal doktoritöö „Seto rahvaluule kirjakultuuri osana: kirjaoskuse piirid ja kultuuriline hierarhia" („Seto Folklore as Part of Written Culture: The Limits of Literacy and Cultural Hierarchy"). Juhendajad olid kaasprofessor Risto Järv (TÜ) ja PhD Jürgen Beyer (TÜ), oponent oli vanemteadur Aivar Põldvee (TLÜ).

Üldlevinud arvamuse kohaselt olid setod kuni 1920. aastateni valdavalt kirjaoskamatud. Sellest seisukohast on lähtunud enamik seto kultuurikirjeldustest. Uurijate keskendumine laulukultuurile tõi esiplaanile kirjaoskamatud seto naised, kellest said ideaalsed suulise kultuuri esindajad.

Jakob Hurda kogus leiduvad kahe seto mehe kirillitsas kirja pandud tekstid, mis näitavad setode kirjakultuurilist kogemust XIX sajandi lõpukümnenditel uues valguses ja muudavad arusaama nii setode kirjaoskusest kui ka selle ajaloost.

Väitekirja keskmes on kirjaoskuse piirid ja kultuuriline hierarhia setode kirjaoskuse ja/või selle puudumisega seotud küsimustes. Uuritakse, milliseid kirjaoskuse vorme setod tundsid, kuidas ja mil määral mõjutas kirjakultuur seto suulist jutupärimust XX sajandi alguses ning kas rahvaluulekogujate isiklikud eesmärgid, väärtushinnangud ja institutsionaalsed ootused määrasid üleskirjutuste sisu ja vormi.

Analüüsi lähtekohaks on kultuuriantropoloog Brian Streeti kirjaoskuse käsitlus, milles eristatakse autonoomset ja ideoloogilist mudelit. Autonoomse mudeli järgi nähakse kirjaoskust tehnoloogilise oskusena, millel on ühiskonna arengule iseeneslik ja universaalne mõju. Streeti hinnangul toetab selline vaade kultuurilist üleolekut, õigustades kirjaoskajate sekkumist kirjaoskamatute ühiskondade arengusse. Ideoloogiline mudel seevastu rõhutab, et ühiskondlikke protsesse ei kujunda kirjaoskus iseenesest, vaid sellele omistatud tähendused, kasutusviisid ning kirjaoskuse kaudu loodavad võimusuhted.

Väitekirjas on kirjaoskuse ideoloogiline mudel seotud koloniaaldiskursusest pärineva „teise" mõistega. Ehkki XIX sajandi eestlaste ja setode suhteid ei ole põhjust koloniaalseteks nimetada, võib selle aja seto kultuurikirjeldustes ja -käsitustes näha toonaste koloniaalsete ideoloogiate jälgi, mis mõjutasid seda, kuidas kultuuriliselt „teist" kirjeldati.
(https://dspace.ut.ee/items/f8fd0bb1-562b-4339-bc56-638ced374fe5)

ÕNNITLEME

NOVEMBER

1. **Marje Joalaid**, fennougrist – 80
6. **Viivi Luik**, kirjanik – 80
8. **Ele Süvalep**, kirjandusteadlane – 75
9. **Kärt Hellerma**, kirjanik – 70
11. **Nadezda Pchelovodova (Muš Nadii)**, luuletaja, tõlkija – 50
13. **Leo Luks**, kirjandusteadlane, filosoof – 50
28. **Irina Külmoja**, slavist, Emakeele Seltsi liige – 80

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Ülistuskõnedest kuninganna Kristiinale rootsiaegses Tartu ülikoolis
- Miks *seesid*, mitte *söösid*?
- Degeneratsiooni motiiv Reed Morni „Andekas parasiidis”

9 770131 144034
TELLIMISE INDEKS 78167
ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014

Hind 4.00 €